

SECP-02

સમકાલીન ભારત અને શિક્ષણ

વિભાગ-1

શૈક્ષણિક તત્વજ્ઞાનના મૂળભૂત તત્ત્વો

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(બી.એ.ઓ.યુ.) અને

રીડેબીલિટેશન કાઉન્સિલ
ઑફ ઈન્ડિયાનો સહકાર્યાન્વયનો કાર્યક્રમ

લેખક

ડૉ. ગણપતભાઈ પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

એ. જી. ટીચર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

સ્વ. ડૉ. એમ. એલ. જોષી

પરામર્શક (ભાષા)

શ્રી નિગમ બી. પંડ્યા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

ડૉ. અજીતસિંહ રાણા

નિયામકશ્રી, શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

: રૂપરેખા :

- 1.1 શિક્ષણ, સંકલ્પના, વ્યાખ્યા, કાર્યક્ષેત્ર (Education : Concept, definition and Scope)
- 1.2 શિક્ષણ સંસ્થાઓ : શાળા, કુટુંબ, સમાજ, સમૂહ માધ્યમો (Agencies of Education School, Family, Community and Media)
- 1.3. શિક્ષણની ફિલસૂફીઓ : આદર્શવાદ, પ્રકૃતિવાદ, વ્યવહારવાદ, અસ્તિત્વવાદ, માનવતાવાદ, રચનાવાદ (Constructivism), સાહચર્યવાદ (gnnetivism), (Philosophies of Education : Idealism, natrualism, Pragmatism, existentialism, Humanism, Constructivism and Connectionism)
- 1.4 શાસ્ત્રીય ભારતીય દષ્ટિકોણ, બુદ્ધવાદ, જૈનવાદ, વેદાંતદર્શન સાંખ્યદર્શન (Classical Indian Perspective (Buddhism, Jainism, Vedanta Darshan, Sankhy Darshan)
- 1.5 ભારતીય તત્ત્વચિંતકો શ્રી અરવિંદ, ગાંધીજી, ટાગોર કૃષ્ણમૂર્તિ (Indian Philosophers (Aurbindo, Gandhi, Tagore, Krishna Murthy)

1.1. શિક્ષણ, સંકલ્પના, વ્યાખ્યા, કાર્યક્ષેત્ર

1.1.1 શિક્ષણની સંકલ્પના :

શિક્ષણને જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં જુદા જુદા સમય દરમ્યાન ભિન્ન ભિન્ન રીતે પારિભાષિત કરવામાં આવે છે. સમય અનુસાર અને સ્થળ અનુસાર તેની વ્યાખ્યાઓમાં પરિવર્તન આવતા રહ્યા છે. આદિ માનવથી લઈને આજના સભ્ય માનવીના નિર્માણ પાછળ શિક્ષણ જ રહેલું છે. શિક્ષણ શબ્દને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તેને માટે અંગ્રેજીમાં શબ્દ (Education) એ મૂળ લેટિન ભાષાના શબ્દ (Educatum) પરથી ઉપતી આવ્યો છે.

Educatum શબ્દ E અને duio જેનો અર્થ થાય છે.

E → Out of → ની બહાર લાવવું

duot → to lead → નેતૃત્વ કરવું.

આ રીતે Edulatum શબ્દને જોઈએ તો તેનો અર્થ માનવીની અંદર રહેલી જે શક્તિઓ છે. તેને બહાર લાવવી તે છે.

શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ બીજા બે શબ્દો Educere અને Educare ને પણ પ્રયોજ્યો છે.

Educere નો અર્થ થાય છે - bring out - પેદા કરવું

Educare નો અર્થ થાય છે - Progress - પ્રગતિ કરવી.

હિન્દીમાં શિક્ષણ માટે વપરાતો શબ્દ (હિ) એ સંસ્કૃતના () શબ્દ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે શીખવું અને શીખવવું.

1.1.2 શિક્ષણની વ્યાખ્યાઓ :

શિક્ષણની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છે :

I mean by education that training Which is given by Suitable habits to the first instincts of virtue in Children -

- Pla to.

“કેળવણી એટલે બાળક અને મનુષ્યના મન, શરીર અને આત્માનાં ઉત્તમ અંશોનું આવિષ્કારીકરણ.”

- ગાંધીજી

“જીવનના અંધકારમાં પ્રકાશના કિરણો ફેલાવે તે જ કેળવણી.”

- એચ. જી. વેલ્સ

“કેળવણી એટલે સત્યની સનાતન ખોજ, સત્યની અભિવ્યક્તિ અને સત્યની સ્વીકૃતિ”

- ટાગોર

“ Education is the Creation of a sound mind in sound body”

- Aristotle

“Education means a universal distribution of extent knowledge”

- Leste F. ward

“સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે”

- ઉપનિષદો

“સાચી કેળવણી માનવીને આત્મવિશ્વાસુ અને નિસ્વાર્થી બનાવે છે.”

- ઋગવેદ

આમ ઉપરોક્ત દર્શાવ્યા મુજબ જુદા -જુદા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ આપી છે. પરંતુ દરેક વ્યાખ્યાનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે દરેક તત્ત્વચિંતક માનવીની આંતરિક શક્તિઓને ઓળખીને તેને બહાર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

1.1.3 શિક્ષણનું કાર્યક્ષેત્ર :

શિક્ષણનું કાર્યક્ષેત્ર ખૂબ જ વ્યાપક છે. તેને દર્શાવવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં શિક્ષણના કાર્યક્ષેત્રને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

1. શિક્ષણના ઉદ્દેશો :

શિક્ષણ શા માટે આપવું જોઈએ ? શિક્ષણની સામાજિક અને વૈયક્તિક બાજુ. શિક્ષણના પ્રકારો (1) વૈધિક અને અવૈધિક શિક્ષણ વગેરે બાબતોને શિક્ષણ સ્પર્શે છે.

2. અભ્યાસક્રમ - સમાજ :

શિક્ષણના નિર્ધારિત ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા માટે કયા વિષયોનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ તે બાબતનો અહીં વિચાર કરવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે જ્યારે અભ્યાસક્રમની રચના કરવામાં આવે છે ત્યારે મુખ્યત્વે સમાજની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે.

3. શિક્ષણની પદ્ધતિઓ :

શિક્ષણ આપવા માટે કઈ પદ્ધતિ સૌથી વધુ અનુકૂળ છે અને ઉપયોગી છે તે બંને બાબતોનો વિચાર પણ શિક્ષણના કાર્યક્ષેત્રમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે.

4. શિક્ષક અને વર્ગખંડ :

શિક્ષણના કાર્યક્ષેત્રમાં શિક્ષક અને વર્ગખંડ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. વિદ્યાર્થી કે જેમના માટે શિક્ષકે શિક્ષણ પ્રક્રિયા હાથ ધરવાની છે તે બંને શિક્ષણની પ્રક્રિયાના મુખ્ય ધ્રુવો છે. તેનો સમાવેશ પણ શિક્ષણના કાર્યક્ષેત્રમાં કરવામાં આવે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. શિક્ષણ શબ્દનો અર્થ આપો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. શિક્ષણની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

3. શિક્ષણના કાર્યક્ષેત્રમાં કઈ-કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

1.2 શિક્ષણ સંસ્થાઓ : શાળા, કુટુંબ, સમાજ, સમૂહ માધ્યમો

શિક્ષણ એ આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે. તે મનુષ્યના જન્મથી શરૂ થાય છે અને મૃત્યુ સુધી ચાલુ રહે છે. શિક્ષણની પ્રક્રિયાનો પ્રસાર થવો ખૂબ જ જરૂરી છે. અને આ પ્રસાર માટે જુદી જુદી શિક્ષણ સંસ્થાઓનું યોગદાન ખૂબ જ જરૂરી છે. આ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં શાળા, કુટુંબ, સમાજ અને સમૂહ માધ્યમોનો સમાવેશ થાય છે. જેના ક્રમશઃ રજૂઆત નીચે કરવામાં આવી છે.

1. શાળા :

ઘર કે પરિવાર જ બાળકની જરૂરિયાતનું શિક્ષણ એકલા આપી શકે નહીં. તેથી તેઓ બાળકને શાળામાં દાખલ કરે છે કે જ્યાં કૌશલ્યપૂર્ણ વ્યક્તિઓ બાળકને શિક્ષણ આપે છે. શાળામાં બાળકના વર્તનને અનુરૂપ દિશામાં ફેરવી તેને સમાજનો એક આદર્શ નાગરિક બનાવે છે. સમાજની જરૂરિયાતો અને સંસ્કૃતિને શાળા દ્વારા જ પ્રસાર કરી શકાય છે. શાળા વ્યક્તિને દેશનો આદર્શ નાગરિક બનાવે છે. શાળામાં જુદી- જુદી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ કરવા માટેના કાર્યો હાથ ધરવામાં આવે છે.

2. કુટુંબ :

કુટુંબ એ શિક્ષણ સંસ્થાનું પ્રાથમિક પગથિયું છે. ઘરના સભ્યોની વચ્ચે બાળક મોટું થાય છે. આમ અનૌપચારિક કેળવણીની શરૂઆત બાળકને ઘરમાંથી જ મળી રહે છે. બાળક જ્યારે શિશુ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે પોતાની શારીરિક અને માનસિક જરૂરિયાતો માટે પોતાના માતા-પિતા પર નિર્ભર રહે છે. આમ માતા-પિતા એ શિક્ષણ સંસ્થાનો એક પાયાનો એકમ છે. ઘરના સભ્યો જ બાળકને સારું શું છે, ખરાબ શું છે, તેનું ભાન કરાવે છે. કુટુંબના સભ્યો બાળકને શાળામાં દાખલ થતા પૂર્વેની પ્રાથમિક પૂર્વ તૈયારી કરાવે છે. બાળકમાં સમાજનો મૂલ્યો પ્રત્યેની જાગૃતિ પોતાના કુટુંબમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ દરેક કુટુંબ પોતાનું બાળક જીવનની મુશ્કેલીઓ સામે સફળતાપૂર્વક સામનો કરી શકે તે મુજબનું શિક્ષણ આપે છે.

3. સમાજ :

સમાજ એ જુદી - જુદી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. બાળકને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે, એમ શાળાઓ કેવા પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ શીખવશે તે સમાજ દ્વારા જ નક્કી થાય છે. સમાજ પોતાની જરૂરિયાતો રજૂ કરે છે. અને તેવા પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ બનાવીને શાળામાં શીખવવામાં આવે છે.

સમાજ વિકાસના પથ પર અગ્રેસર રહેવા માટે કેવા પ્રકારના શિક્ષણની જરૂરિયાત છે તે દર્શાવે છે. આમ શાળા અને સમાજ વચ્ચે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો ધનિષ્ઠ સંબંધ રચાય છે. અને તેને આધિન શિક્ષણ પ્રક્રિયા ચાલે છે.

4. સમૂહ માધ્યમો :

આજના વર્તમાન ટેકનોલોજીના સમયમાં સમૂહ માધ્યમો એ શિક્ષણના પ્રસાર માટેનું એક અસરકારક માધ્યમ બની રહ્યું છે. સમૂહ માધ્યમો શિક્ષણની માહિતી અને મનોરંજન પૂરું પાડે છે.

વર્તમાન પત્રોમાં આવતી વાતોનો બાળક વાંચે છે. તો તેની ભાવનાત્મક અસર થાય છે. તેનો વાંચન પ્રત્યેનો અભિગમ બદલાય છે. સમૂહ માધ્યમો દ્વારા બાળકમાં સારી પ્રત્યાયન શક્તિનો વિકાસ થાય છે. સમૂહ માધ્યમોના લીધે વિશ્વ એક નાનકડું ગામ બની ગયું છે. અને વૈશ્વિક ક્ષેત્રે થતા ફેરફારો દરેક સુધી પહોંચી શકે છે.

સમૂહ માધ્યમો બાળકોમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું સિંચન કરવામાં પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સમૂહ માધ્યમો દ્વારા બાળક અન્ય સંસ્કૃતિઓ અને સંસ્કારો તથા મૂલ્યોથી પરિચિત થાય છે. બાળકમાં બીજી સંસ્કૃતિના લોકો પ્રત્યે આદર કેળવાય છે. તેમની સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યોનો આદર કરે છે. સરકારે પણ યોગ્ય સમૂહ માધ્યમો દ્વારા બાળકને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

1.3 શિક્ષણની ફિલસૂફીઓ :

વિશ્વના દર્શનશાસ્ત્રીઓએ શિક્ષણ અંગે ચિંતન કર્યું છે. અને આ ચિંતનના પરિણામે જુદી- જુદી શિક્ષણ યોજનાઓ આપી છે. જેવી કે, આદર્શવાદ, પ્રકૃતિવાદ, વ્યવહારવાદ, અસ્તિત્વવાદ, માનવતાવાદ, રચનાવાદ, સાહચર્યવાદ વિગેરે.....

1.3.1 આદર્શવાદ :

આદર્શવાદને પ્રાચીન ફિલસૂફી માનવામાં આવે છે. આદર્શવાદ એ આધ્યાત્મિકતાને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. આથી તેને આધ્યાત્મિકવાદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આદર્શવાદ માટે અંગ્રેજીમાં (Idealism) શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. જે જુદા- જુદા બે શબ્દોનો બનેલો છે.

(Idea) - વિચાર

(ISM) - વાદ

આમ આદર્શવાદને વિચારવાદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આદર્શવાદમાં વસ્તુ કરતાં વિચારને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. જગતનું અંતિમ સત્ય શું છે તે અંગેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. અને અંતિમ સત્ય સુધી પહોંચવા માટે વિચારને જ માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. પ્લેટોને આદર્શવાદના પિતા ગણવામાં આવે છે. પ્લેટોનું પુસ્તક (The Republic) પ્લેટોનું આદર્શનગરમાં આદર્શવાદની રજૂઆત કરી છે. આદર્શવાદના સમર્થકોની વાત કરીએ તો પ્લેટો, કાન્ટ, હર્બટ, ગાંધીજી, અરવિંદ, રોસ વગેરે મુખ્ય છે.

“આદર્શવાદ એવો સિદ્ધાંત છે જે અંતિમ રક્તા આધ્યાત્મિકતાને માને છે” - દત્તા.

“આદર્શવાદીઓને વિશ્વાસ છે કે બ્રહ્માંડમાં પોતાની બુદ્ધિ અને ઈચ્છા છે અને બધી જ ભૌતિક વસ્તુઓને તેની પાછળ મન દ્વારા સ્પષ્ટ કરી શકાય છે.” - એફ.બી. રોજન

શિક્ષણના ઉદ્દેશો :

આદર્શવાદી શિક્ષણ પદ્ધતિ અનુસાર શિક્ષણના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

1. શારીરિક વિકાસ :

આદર્શવાદ અનુસાર બાળકનો શારીરિક વિકાસ ખૂબ મહત્ત્વનો છે. બાળકે આધ્યાત્મિક બાબતો શાખવી હશે તો તેની પૂર્વશરત છે કે શારીરિક રીતે સ્વસ્થ હોવો જોઈએ.

2. નૈતિક વિકાસ :

શિક્ષણ આપવા પાછળનો હેતુ બાળકનો નૈતિક અને ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવાનો છે. નીતિવાન અને ચારિત્ર્યવાન મનુષ્ય સમાજ માટે ખૂબ ઉપયોગી પૂરવાર થાય છે.

3. બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ :

શિક્ષણ દ્વારા બાળકનો બૌદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ થવો જોઈએ. આદર્શવાદીઓનું માનવું છે કે બુદ્ધિ વગર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. સારું શું છે, ખરાબ શું છે તે બૌદ્ધિક વિકાસ દ્વારા વ્યક્તિ પારખી શકે નહીં. આથી શિક્ષણ દ્વારા બાળકનો બૌદ્ધિક વિકાસ કરવો જોઈએ.

4. આધ્યાત્મિક વિકાસ :

આદર્શવાદી શિક્ષણનો પાયો હેતુ બાળકનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવાનો છે. પ્લેટોના અનુસાર મનુષ્યે સત્મ, શિવમ, સુંદરમ તરફ ગતિ કરવાની છે. મનુષ્ય આધ્યાત્મિક વિકાસ દ્વારા જ આત્માની અનુભૂતિ કરી શકે છે.

અભ્યાસક્રમ :

આદર્શવાદી તત્ત્વચિંતકો અનુસાર અભ્યાસક્રમમાં નીચે મુજબના વિષયોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

- ભાષા, સાહિત્ય
- ધર્મ, નીતિશાસ્ત્ર
- ભૌતિક વિજ્ઞાન, વ્યવસાયિક વિષયો
- વ્યાયામ અને સંગીત

પ્રકૃતિવાદમાં ભૌતિક બાબતોને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. આથી તેને ભૌતિકવાદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પ્રકૃતિવાદ અનુસાર દરેક વસ્તુ પ્રકૃતિમાંથી જ આવે છે અને પ્રકૃતિના નિયમોને જ અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે. વિજ્ઞાનના કાર્ય-કારણનાં સંબંધ દ્વારા જગતના કોઈ પણ અસ્તિત્વને સ્પષ્ટ કરી શકાય છે.

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ :

પ્રકૃતિવાદી શિક્ષણ અનુસાર શિક્ષણનાં ઉદ્દેશો નીચે મુજબના હોવા જોઈએ.

1. બાળકનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવો.
2. બાળકનો માનસિક વિકાસ કરવો.
3. કૌશલ્યનો વિકાસ કરવો.
4. આંતરિક શક્તિઓનો વિકાસ કરવો.
5. અભિયોગ્યતાનો વિકાસ કરવો.

અભ્યાસક્રમ :

પ્રકૃતિવાદી દર્શન અનુસાર શિક્ષણના ઉદ્દેશો પૂર્ણ કરવા માટે અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ કરવાના વિષયોને રૂસોએ જીવનના તબક્કા અનુસાર અભ્યાસક્રમના વિષયો આપ્યા છે. જે નીચે મુજબ છે.

બાલ્યાવસ્થા માટેનો અભ્યાસક્રમ : (જન્મથી પાંચ વર્ષ)

- ઈન્દ્રિયોનું શિક્ષણ
- ખેલકૂદ
- રમતોનું શિક્ષણ

કિશોરાવસ્થા માટેનો અભ્યાસક્રમ : (પાંચથી બાર વર્ષ)

- પુસ્તકિયા જ્ઞાનનો વિરોધ
- મુક્ત શિક્ષણ
- નિષેધાત્મક શિક્ષણ આપવું. (ખરાબ બાબતોનું નહીં પરંતુ ખરાબ બાબતોથી દૂર રહેવાનું શિક્ષણ)
- વાંચન, લેખન, ગણન.
- વ્યાયામ
- તર્ક, પ્રેરક, વાર્તાઓ
- બાળક મુક્ત રીતે કાર્ય કરે તેવી પ્રવૃત્તિઓ.

પૂર્વ તારુણ્યકાળ માટેનો અભ્યાસક્રમ : (બાર થી પંદર વર્ષ)

- ઔપચારિક શિક્ષણ
- પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન
- ભાષા, ગણિત
- સંગીત, ચિત્રકળા
- સમાજજીવન
- વ્યવસાયિક શિક્ષણ (સુથારી, લુહારી, ... વગેરે)

તરૂણાવસ્થા માટેનો અભ્યાસક્રમ (પંદર થી અઠાર વર્ષ)

- સમાજિક વિજ્ઞાન
- ભાષા વિજ્ઞાન
- નૈતિક અને ધાર્મિક વિજ્ઞાન

- પદાર્થ વિજ્ઞાન
- ભાવાત્મક વિકાસ

શિક્ષણ પદ્ધતિ :

- સ્વ- નિરીક્ષણ
- અનુભવ
- ડાલ્ટન પદ્ધતિ
- હ્યુરિસ્ટિક પદ્ધતિ
- ભ્રમણ દ્વારા (પ્રવાસ દ્વારા - ટાગોર)

સ્ત્રી- શિક્ષણ અંગેના રૂસોના વિચારો

પ્રકૃતિવાદી રૂસોએ સ્ત્રી શિક્ષણ અંગેના પોતાના વિચારો આપ્યા છે.

- ગૃહજીવન અંગેનું શિક્ષણ
- લલિતકલાનું શિક્ષણ
- નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ

રૂસો મહિલાઓને વધુ સ્વતંત્રતા આપવાનો વિરોધ કરે છે. મહિલાઓ પોતાના બાળકોના શિક્ષણ પર ધ્યાન આપવાની હિમાયત કરે છે.

શિસ્ત :

પ્રકૃતિવાદ અનુસાર બાળકોને મુક્ત શિસ્ત આપવી જોઈએ. બાળકને પ્રકૃતિ પાસેથી જાતે જ શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. બાળક જો કોઈ ભૂલ કરે તો પ્રકૃતિ જાતે જ દંડિત કરશે. બાળકોને કોઈ પણ પ્રકારની સજા કરવી જોઈએ નહીં.

પ્રકૃતિવાદમાં શિક્ષકનું કાર્ય પડદા પાછળનું છે. શિક્ષકે માત્ર દોરી-સંચાર કરવાનો છે. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની “શાંતિનિકેતન”, “ શ્રેયશ ફાઉન્ડેશન” માં પ્રકૃતિવાદી શિક્ષણ યોજનાને અનુસકવામાં આવે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. પ્રકૃતિવાદી શિક્ષણ યોજનાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.3.3 વ્યવહારવાદ :

વ્યવહારવાદ એ આધુનિક વિચારસરણી છે. 18મી સદીમાં યુરોપના લોકો અમેરિકા જઈને વસ્યા અને ત્યાં પોતાના આદર્શો, મૂલ્યો વગેરેનો નવા પર્યાવરણમાં સ્વીકાર શક્ય ન જણાયો. પરિણામે વ્યવહારુ બન્યા અને ત્યાંની વિચારસરણીનો સ્વીકાર કર્યો. આથી તેને અમેરિકન ફિલસૂફી.

વ્યવહારવાદને ઉપયોગિતાવાદ, પ્રયોગવાદ, સાધનવાદ વગેરે નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ વાદના પુરસ્કર્તા વિલિયમ જેમ્સ હતા. તેના સમર્થકોમાં જહોન, ડ્યૂઈ, કિલપેટિક અને મહાત્મા ગાંધીનો સમાવેશ કરી શકાય.

વ્યવહારવાદ માટે અંગ્રેજીમાં (Pragmatism) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. (Pragma)નો અર્થ ‘કાર્ય’ થાય છે. વ્યવહારવાદ સત્ય, માન્યતાઓને ચકાસીને પછી જ સ્વીકાર કરે છે.

“વ્યવહારવાદ મનનો સ્વભાવ અને વલણ છે : આ સત્ય અને વિચારોની પ્રકૃતિનો પણ સિદ્ધાંત છે. અંતિમ રૂપમાં તે વાસ્તવિકતાનો પણ સિદ્ધાંત છે” - વિલિયમ જેમ્સ

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ :

વ્યવહારવાદ અનુસાર શિક્ષણ આપવાના હેતુઓ નીચે મુજબના હોવા જોઈએ.

1. નવા જ્ઞાનનું સર્જન :

વ્યક્તિ જેમ-જેમ અનુભવ મેળવતો જાય તેમ તેમ તે નવા પ્રકારના જ્ઞાનનું સર્જન કરે છે.

2. સામાજિક ક્ષમતા :

વ્યવહારવાદ સામાજિકતા પર ભાર મૂકે છે. સમાજના સભ્યો એકબીજા સાથે હળી-મળીને રહે એકબીજાનો આદર કરે તેને સામાજિક ક્ષમતા કહે છે. જે દરેક બાળકમાં કેળવાવી જોઈએ.

3. સર્જનાત્મકતા :

વ્યવહારવાદ અનુસાર બાળકમાં સર્જનાત્મક શક્તિનો વિકાસ કરવો જોઈએ. બાળકનો વૈચારિક અને માનસિક વિકાસ થવો જોઈએ. આમ બાળકના આ પ્રકારના વ્યક્તિગત વિકાસ માટે શિક્ષણ જરૂરી છે.

4. સમસ્યા ઉકેલ :

વ્યવહારવાદ એવા શિક્ષણની હિમાયત કરે છે જેના દ્વારા સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકાય. બાલકને સમસ્યામાં આપવી જોઈએ કે તનો જાતે ઉકેલ લાવી શકે.

અનુકૂલન ક્ષમતા :

વ્યવહારવાદના પાયામાં જ અનુકૂલન ક્ષમતાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વ્યક્તિઓ અનુભવો દ્વારા જ શીખે છે વ્યક્તિ સામે હંમેશા નવી પરિસ્થિતિ આવે છે અને તેની સામે અનુકૂલન સાધતા આવડવું જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ

વ્યવહારવાદે અભ્યાસક્રમ રચનાના કેટલાક સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. જે નીચે મુજબ છે :

1. ઉપયોગીતાનો સિદ્ધાંત

2. અભિરૂચિનો સિદ્ધાંત

3. ક્રિયાનો સિદ્ધાંત

4. અનુભવનો સિદ્ધાંત

5. સમગ્રતાનો સિદ્ધાંત

1. ઉપયોગીતાનો સિદ્ધાંત :

જહોન ડ્યૂઈના મત અનુસાર એવા વિષયોને અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ કરવો જોઈએ કે જે બાળકોને જીવનમાં ઉપયોગી હોય. અભ્યાસક્રમ વૈવિધ્યપૂર્ણ હોવો જોઈએ કે જે દરેક બાળકની જરૂરિયાતો સંતોષી શકે. જેથી સમાજ માટે આદર્શ નાગરિકનું સર્જન થઈ શકે.

2. અભિરૂચિનો સિદ્ધાંત :

આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે અભ્યાસક્રમમાં બાળકની રૂચિ અનુસારના વિષયોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. અને તે અનુસાર વિવિધતાપૂર્ણ વિષયોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

3. ક્રિયાનો સિદ્ધાંત :

અભ્યાસક્રમમાં જુદા - જુદા વિષયોને અંતર્ગત ક્રિયાઓનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. સામાજિક ક્રિયાઓ દ્વારા શિક્ષણ આપી શકાય, અભ્યાસક્રમમાં સામાજિક કાર્યો, રમતોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

4. અનુભવનો સિદ્ધાંત :

વ્યવહારવાદીઓ દરેક પ્રકારના અનુભવોને મહત્વના માને છે. અને જ્ઞાનના સ્ત્રોત તરીકે ઓળખાવે છે. દરેક પ્રકારના અનુભવોમાંથી માનવી કંઈકને કંઈક નવું શીખે છે. આથી જ જહોન ડ્યૂઈ શિક્ષણપ્રદ અનુભવોને અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કરવાનું સૂચન કરે છે.

5. સમગ્રતાનો સિદ્ધાંત :

વ્યવહારવાદી અભ્યાસક્રમમાં સમગ્રતાનું સૂચન કરે છે. વ્યવહારવાદ વિષયોના અલગ - અલગ ટુકડા કરીને નહીં પરંતુ એક બીજા સાથે અનુબંધ સ્થાપીને શીખવવાની વાત પર ભાર મૂકે છે. વ્યવહારવાદ વિષયોને સીમાના બંધનમાંથી મુક્ત કરવાની વાત કરે છે.

શિક્ષણ પદ્ધતિઓ :

વ્યવહારવાદ શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓની બાબતમાં ખૂબ જ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવે છે. શિક્ષણ પદ્ધતિ અનુભવ આધારિત હોવી જોઈએ. વ્યવહારવાદ જે શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અપનાવવાની વાત કરે છે તેમની મુખ્યત્વે નીચે મુજબ છે :

- ક્રિયા દ્વારા
- પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ
- જૂથ- અભ્યાસ પદ્ધતિ
- પરિસંવાદ પદ્ધતિ
- ચર્ચા પદ્ધતિ વગેરે.

ઉપરોક્ત દર્શાવેલ પદ્ધતિઓમાં પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિએ વ્યવહારવાદની શિક્ષણ જગતને આપેલ અમૂલ્ય ભેટ છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો ખ્યાલ જહોન ડ્યૂઈ એ આપ્યો હતો જ્યારે તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ કિલપેટ્રીકે આપ્યું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા :

વ્યવહારવાદમાં શિક્ષકનું સ્થાન અતિ મહત્વનું છે. શિક્ષક વિષયવસ્તુ નિષ્ણાંત હોવો જોઈએ. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બંને શિક્ષણ પ્રક્રિયાના બે ધ્રુવો છે. અને બંનેએ પરસ્પર સહકારથી કાર્ય કરવાનું હોય છે.

વ્યવહારવાદ વર્ગખંડના બંધનોથી મુક્ત હોય છે. ને જરૂર પડે તો સમાજને વર્ગમાં લાવી શકે છે. વ્યવહારવાદીઓએ આથી જ શાળાને સમાજની લઘુ આવૃત્તિ કહ્યું છે. સમાજમાં આવતા નવા પરિવર્તનો સ્વીકારવા તત્પર હોવો જોઈએ.

શિસ્ત :

વ્યવહારવાદ સામાજિક કાર્યો અને સમૂહમાં કાર્યો કરવાની હિમાયત કરે છે. આથી વિદ્યાર્થીઓમાં આપોઆપ જવાબદારીની ભાવના વિકસે છે. અને સ્વયં શિસ્ત જાળવે છે. આમ વિદ્યાર્થી જવાબદારી પૂર્વક શિસ્ત સ્વીકારે છે. શિસ્ત બહારથી લાદવામાં આવતી નથી. વિદ્યાર્થીને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં મુકવાથી આપોઆપ શિસ્ત જન્મે છે.

જહોન ડ્યૂઈના મત અનુસાર શાળાનું વાતાવરણ એવું હોવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી શાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતો થાય અને આપોઆપ શિસ્ત જન્મે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. વ્યવહારવાદ અનુસાર અભ્યાસક્રમ રચનાના સિદ્ધાંતો જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. વ્યવહારવાદના શિક્ષણના ઉદ્દેશો જણાવો.

.....

.....
.....
.....
.....
.....

1.3.4. અસ્તિત્વવાદ :

વિશ્વે અત્યાર સુધીમાં બે વિશ્વયુદ્ધ જોયા છે. અને આ બે વિશ્વયુદ્ધમાં થયેલા નરસંહાર (વિનાશ)ને ખૂબ જ સખત શબ્દોમાં ટીકા કરવામાં આવી. માનવી યંત્રવત્ બની ગયો. અને તત્ત્વચિંતકોના મત અનુસાર માનવી પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી રહ્યો છે. આથી માનવીના અસ્તિત્વ સામે ઊભા થયેલા પ્રશ્નોએ તત્ત્વચિંતકોને વિચાર કરવા માટે મજબૂર કર્યો. તત્ત્વચિંતકોના તત્ત્વચિંતન આધારે તેઓએ માનવીના અસ્તિત્વનો વિચાર કર્યો. વ્યક્તિ - વ્યક્તિ વચ્ચેના પ્રેમ, ગૌરવ, નિષ્ઠા અને નિખાલસતા વગેરે બાબતોનો વિચાર અસ્તિત્વવાદમાં કરવામાં આવે છે.

અસ્તિત્વ માટે અંગ્રેજીમાં Existence શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. અહીં exist - એટલે અસ્તિત્વ હોવું તે છે. ડેન્માર્કના સોરેન કીકગાર્ડને અસ્તિત્વવાદનો પિતા કહેવામાં આવે છે. જ્યારે સમર્થકોમાં - નિલ્શે, ટીલીચ, માર્શલ, આલ્બેટ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ :

અસ્તિત્વવાદ અનુસાર શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે.

1. વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિશક્તિનો વિકાસ કરવો.
2. સ્વનો વિકાસ કરવો.
3. આત્મસાક્ષાત્કાર (પોતાની શક્તિ અને મર્યાદાનું ભાન)
4. મૂલ્યોનો વિકાસ
5. તર્કશક્તિનો વિકાસ કરવો
6. નૈતિકતાનું શિક્ષણ આપવું
7. પરસ્પર નિર્ભરતા સમજાવવી.

અભ્યાસક્રમ :

અસ્તિત્વવાદ અનુસાર અભ્યાસક્રમમાં નીચે મુજબના વિષયોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

- તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર
- ભાષા, આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ
- ચિત્રકળા
- સ્થાપત્યકળા
- સંગીત, નૃત્ય
- ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર વગેરે.....

શિક્ષણ પદ્ધતિ :

અસ્તિત્વવાદ નીચે મુજબની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અપનાવવાની હિમાયત કરે છે.

- સ્વ-શિક્ષણ
- સમસ્યા ઉકેલ
- જૂથ- ચર્ચા પદ્ધતિ
- અનુભવ દ્વારા શિક્ષણ (ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ)

શિક્ષકનું સ્થાન :

અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણી અનુસાર શિક્ષકનું સ્થાન મેનેજર તરીકેનું છે. વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતોની વ્યવસ્થા શિક્ષકે કરી આપવાની હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે સહકારની ભાવના દ્વારા નવુ- નવુ શીખે છે. શિક્ષક પૂર્વગ્રહ મુક્ત હોવા જોઈએ. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો કરવો જોઈએ.

શિસ્ત :

અસ્તિત્વવાદ મુક્ત શિસ્તને મહત્વ આપે છે. તેઓ લાદવામાં આવેલી શિસ્તનો વિરોધ કરે છે. અસ્તિત્વવાદીઓ અનુસાર શિસ્ત જાળવવી તે વિદ્યાર્થીની જવાબદારી છે. વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનું ચોક્કસ મૂલ્યતંત્ર વિકસાવવાનું છે અને તેને અનુસાર પોતાનું વર્તન નિયંત્રિત કરવાનું છે.

1.3.5 માનવતાવાદ :

માનવ એ જીવનનો અને વિશ્વનો એક કેન્દ્રિય વિષયવસ્તુ છે. આજનો માનવી કહે છે કે “હું માત્ર માનવી નથી પરંતુ મને માનવી હોવાનો ગર્વ છે.” કલા અને સાહિત્યના વિકાસના કારણે. માનવી પોતાના પર ગર્વ કરે છે. પરંતુ સાથે-સાથે ધાર્મિકતાના આધારે ઝઘડાઓ પણ વધ્યા છે. માનવી પોતાના આવા વર્તન માટે એકબીજા પર દોષારોપણ કરે છે. પોતાના કાર્યો સર્વસ્વીકૃત છે તેવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

જ્યારે વૈજ્ઞાનિકોએ જીવન અને પ્રકૃતિ વિશેના રહસ્યો શોધવાના પ્રયત્નો કર્યા ત્યારે તેમની સમક્ષ તદ્દન નવી પરિસ્થિતિઓએ જન્મ લીધો. આ પરિસ્થિતિઓના ઉકેલ લાવવા માટે નવા- નવા સંશોધનો કરવામાં આવ્યા અને માનવીને લાગવા માંડ્યું કે જૂના નિયમો હવે વધુ ઉપયોગી રહ્યા નથી. આથી લોકો નવા આદર્શો અને વિચારોનો શોધમાં પ્રવૃત્ત થયા. આવી સુધારણાની શરૂઆત થઈ અને તેને માનવતાવાદને જન્મ આપ્યો.

શિક્ષણના ઉદ્દેશો :

હર્બર્ટ સ્પેન્સરે માનવતાવાદના સંદર્ભમાં ચિંતન કર્યું છે અને શિક્ષણના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

1. આત્મરક્ષણ માટેનું શિક્ષણ
2. જીવનની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટેનું શિક્ષણ
3. શિસ્ત માટેનું શિક્ષણ
4. સામાજિક સંબંધો માટેનું શિક્ષણ
5. રાજનીતિક સંબંધો માટેનું શિક્ષણ
6. કુરસદના સમયની પ્રવૃત્તિઓ

અભ્યાસક્રમ :

માનવતાવાદી વિચારસરણી અનુસાર અભ્યાસક્રમમાં નીચે મુજબના વિષયોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

1. પ્રથમ કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - ભૌતિક વિજ્ઞાન, રસાયણ વિજ્ઞાન, સ્વચ્છતા
2. દ્વિતીય કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - કલા અને વિજ્ઞાન, ગણિત, જીવવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર
3. તૃતીય કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - મનોવિજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર
4. ચતુર્થ કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર
5. પાંચમી કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - કલા, સંગીત, ગણિત, મનોવિજ્ઞાન

શિક્ષણપદ્ધતિ :

હર્બર્ટ સ્પેન્સર પોતાના શિક્ષણ ચિંતનમાં માનવતાવાદી અભિગમનાં સંદર્ભમાં નીચે મુજબની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અપનાવવાની હિમાયત કરે છે.

1. સરળથી જટિલ તરફ

2. મૂર્ત થી અમૂર્ત તરફ
3. જ્ઞાનથી અજ્ઞાન તરફ

માનવતાવાદી વિચારસરણીમાં જુદા- જુદા તત્ત્વચિંતકોએ જે ચિંતન કર્યું છે તેમાં શિક્ષકની ભૂમિકા અને શિસ્ત અંગેના વિચારો રજૂ કર્યા નથી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણીના શિક્ષણના હેતુ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. માનવતાવાદ અભ્યાસક્રમમાં જુદી- જુદી કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે કેવા પ્રકારના વિષયોની હિમાયત કરે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.3.6 રચનાવાદ :

રચનાવાદ એ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન છે કે જેનો સંબંધ તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન સાથે છે. જે મુખ્યત્વે બોધાત્મક વિચારધારાની સાથે સાથે બાળકની શીખવાની પ્રક્રિયા અને શિક્ષકની શીખવવાની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ છે. તે મુખ્યત્વે બે સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. આ બે સિદ્ધાંતો છે.

1. જ્ઞાન એ પરોક્ષ રીતે પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ વિદ્યાર્થીની સક્રિય ભાગીદારી અને પ્રયત્નોથી થાય છે.
2. બોધાત્મક વિકાસની પ્રક્રિયા ખૂબ જ જટિલ છે.

રચનાવાદની પ્રથમ જટિલ સૈદ્ધાંતિક બાબત (Giambattisa) દ્વારા (1710) માં રજૂ કરવામાં આવી હતી. તેમને એક શબ્દ આપ્યો હતો. (Verum eas ipsum factum) આ શબ્દને સમજવાતા તેઓ કહે છે કે વસ્તુના ભાગોને જુદા જુદા જોવા કરતાં એક સમગ્રતા રૂપે તેની રચનાને જોવી જોઈએ.

અત્યારના આધુનિક મનોવિજ્ઞાનમાં બોધાત્મકતાનો સૌ પ્રથમ ખ્યાલ (Mark Baldwin) (1861- 1834) અને પિયાજે (1896- 1980) એ આપ્યો હતો. રચનાવાદની એક ક્રાંતિકારી બાબત એ છે કે તે જ્ઞાનને હંમેશા સાચા હોવાની જરૂરિયાત નથી. પરંતુ તે માનવીના કાર્યોને અને વિચારશક્તિને પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ.

1.3.7 સાહચર્યવાદ :

ગ્રીક ફિલોસોફર એરિસ્ટોટલે સાહચર્યની સંકલ્પના આપી છે. તેમના વિચારો માનસિક જોડાણ સાથેના હતા. તેમના વિચારોને ઓરિનના વૈજ્ઞાનિકોએ વિસ્તૃત સ્વરૂપ આપ્યું છે. એરિસ્ટોટલના મત મુજબ માનવીની બુદ્ધિ જુદા જુદા વિચારોને જોડવાનું એક સંકુલ કાર્ય કરે છે તે સાહચર્યવાદનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

મનોવૈજ્ઞાનિકોના મત પ્રમાણે સાહચર્યવાદમાં,

- માનસિક વિચારો અનુભવની સાથે- સાથે એકબીજા સાથે જોડાય છે.
- અનુભવો એ અવકાશીય શક્તિ, તાત્કાલિક ત્મૃતિ વગેરે સાથે સંબંધ ધરાવે છે.
- વિચારો સંવેદનો પેદા કરે છે.
- સામાન્ય વિચારોમાંથી જ જટિલ વિચારોની શ્રૃંખલા રચાય છે.

(Eduard Lee thordike) એ પણ સાહચર્યવાદના મનોવિજ્ઞાનના સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. થોર્નડાઈકે માનવીનું મગજના વિચારોમાં અનુભવના લીધે કેવા પ્રકારના પરિવર્તનો આવે છે. તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. થોર્નડાઈકે પોતાના અધ્યયનના સિદ્ધાંતમાં નીચે મુજબના ત્રણ પ્રશ્નો કર્યા છે.

1. એક જ પ્રકારના ઉદ્દીપકો વારંવાર આપવાથી શું થાય છે ?
2. એકના એક વિચારોના પુનરાવર્તનથી શું થાય છે ?
3. પ્રોત્સાહન કે શિક્ષાનો સાહચર્યવાદ સાથે શું સંબંધ છે ?

આને આધારે થોર્નડાઈકે બે નિયમો આપ્યા છે.

1. પુનરાવર્તનનો નિયમ
2. અસરનો નિયમ

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. રચનાવાદ એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. સાહચર્યવાદમાં થોર્નડાઈકનું પ્રદાન જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.4 શાસ્ત્રીય ભારતીય દૃષ્ટિકોણ :

આપણે ઉપર શિક્ષણની ફિલસૂફીના વિવિધ તત્ત્વોની ચર્ચા કરી હવે આપણે શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાનનાં સંદર્ભે ભારતીય દૃષ્ટિકોણની વાત કરીશું જેમાં બુદ્ધવાદ, જૈનવાદ, વેદાંતદર્શન અને સાંખ્યદર્શનનો સમાવેશ થાય છે.

1.4.1 બુદ્ધવાદ :

બૌદ્ધધર્મએ વિશ્વના પ્રાચીનત્તમ ધર્મોમાંનો એક ધર્મ છે. બૌદ્ધ ભગવાન (ગૌતમ બુદ્ધ)નો જન્મ ઈ.સ.પૂર્વે 624માં લુમ્બિનીમાં થયો હતો. તેઓ 80 વર્ષ સુધી જીવ્યા હતા. તેમનું જન્મનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું. ગૌતમ બુદ્ધ સંસારના દુઃખો જોઈને ખૂબ જ દુઃખી થયા હતા. તેઓએ માત્ર 29 વર્ષની ઉંમરે રાજ્ય છોડી, પરિવાર છોડી બૌદ્ધ ગયામાં પીપળના વૃક્ષ નીચે બેસીને તપ શરૂ કર્યું

હતું. બૌદ્ધ-ગયામાં તેમને બોધ પ્રાપ્ત થયો. સત્યની પ્રાપ્તિ થઈ આથી તેઓ બુદ્ધ તરીકે ઓળખાયા.

ચાર સત્ય :

બુદ્ધિગમ્ય એ ચાર વૈશ્વિક સત્યોની હિમાયત કરે છે તે ચાર સત્ય નીચે મુજબ છે :

1. દુઃખ છે.
2. દુઃખનું કારણ છે.
3. દુઃખનો અંત છે.
4. દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય પણ છે.

ઉપરોક્ત ચારેય સત્યોને જોઈએ તો આ વિશ્વમાં, સંસારમાં દરેક માનવી કોઈને કોઈ દુઃખથી પીડાય છે. એટલે કે સંસારમાં દુઃખ છે. આ દુઃખ ઉદ્ભવવા માટેના કોઈને કોઈ કારણ છે, માનવીએ જન્મ લીધો છે તો તેને દુઃખોનો સામનો કરવો જ પડે છે. એટલે કે ગૌતમ બુદ્ધના મત અનુસાર મનુષ્યનો જન્મ લેવો. એ જ એક દુઃખનું કારણ છે. જો મનુષ્યનો જન્મ જ ન થયો હો તતો તેને આ બધા દુઃખોનો સામનો કરવો પડતો નહીં.

જન્મ અને મરણની પ્રક્રિયા ચાલતી રહે છે. માનવી પોતાની ઈન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ રાખી શકતો નથી તેથી આ પ્રકારના દુઃખોનો ઉદ્ભવો થાય છે.

3. દુઃખનો અંત છે.

આ સત્ય અનુસાર કહી શકીએ કે સંસારમાં જે કઈ દુઃખ પ્રવર્તમાન છે તેનો અંત પણ હોય છે. દરેક પ્રકારના દુઃખના કારણ હોય છે. અને જો તે કારણોને દૂર કરવામાં આવે તો દુઃખનો અંત થાય છે.

4. દુઃખનું નિવારણ (દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય)

ભગવાન બુદ્ધે દુઃખને દૂર કરવાનાં ઉપાયોનું વર્ણ કરેલ છે. જેને અષ્ટાંગ માર્ગ કહે છે. આ અષ્ટાંગ માર્ગ કે જેનાથી દુઃખનું નિવારણ થઈ શકે છે. તે નીચે મુજબ છે.

1. સમ્યક દૃષ્ટિ
2. સમ્યક સંકલ્પ
3. સમ્યક વાક (વાણી)
4. સમ્યક કર્મ
5. સમ્યક આજીવિકા
6. સમ્યક વ્યાયામ
7. સમ્યક સ્મૃતિ
8. સમ્યક સમાધિ

1. સમ્યક દૃષ્ટિ :

સમ્યક દૃષ્ટિને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સાચુ જ્ઞાન. મનુષ્યે સત્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટેના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. મનુષ્યે સાચા-ખોટાનો ભેદ પારખવાની દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિકેળવવાથી જ મનુષ્ય સત્યને પારખી શકે છે. અને તેને અંતિમ સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે વિવેકપૂર્ણ વિચાર કરી શકે છે. સમ્યક દૃષ્ટિ કેળવવાથી જ માનવી સાચી કેળવણી મેળવી શકે છે.

2. સમ્યક સંકલ્પ :

સમ્યક દૃષ્ટિ પછીનું બીજુ સોપાન છે. સમ્યક સંકલ્પ. આપણે એવો સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે જેથી બીજાને આપણા કાર્યોથી કોઈ હાનિ ન પહોંચે. આપણા મનમાં પણ અન્યને નુકશાન પહોંચાડવાનો ખ્યાલ ન આવવો જોઈએ.

3. સમ્યક વાણી :

સમ્યક વાણીનાં સંદર્ભમાં કહીએ તો માનવીને પોતાની વાણી પર નિયંત્રણ રાખતા શીખવુ

જોઈએ. મનુષ્યે કોઈની પણ નિંદા કરવી જોઈએ નહીં. અને સર્વહિતકારી ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેને પોતાની જીવનચર્યામાં આ ખ્યાલ અપનાવવો જોઈએ.

4. સમ્યક કર્મ :

આપણે ઉપર સમ્યક વાણીમાં જોયું કે મનુષ્યે કોઈની પણ નિંદા ન કરવી જોઈએ તે જ રીતે આ સંકલ્પ પોતાના કર્મમાં પ્રદર્શિત કરવો જોઈએ. મનુષ્યે ભૌતિક સુવિધાઓને ત્યજી દેવી જોઈએ. અન્યને હાની પહોંચે તેવા કર્મોથી દૂર રહેવું જોઈએ. અને પોતાની જાતને સતકર્મ તરફ વાળવા જોઈએ.

5. સમ્યક આજીવિકા :

મનુષ્યની આજીવિકામાં મુખ્યત્વે અન્ન અને વસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મ અનુસાર ભિક્ષુકોએ પોતાનો જીવન-નિર્વાહ કરવા માટે આ બંને વસ્તુઓ લોકો પાસેથી મેળવવાની હોય છે. ભિક્ષુકો પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા માટે જ આ વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરે છે. તેમનો ઉદ્દેશ્ય આજીવિકા કમાવાનો હોતો નથી. મનુષ્યોએ ખરાબ વાણીનો અને વ્યવહારનો ત્યાગ કરીને પૂરા પ્રામાણિક પણે આજીવિકા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

6. સમ્યક વ્યાયામ :

માનવીએ પોતાના મનને શુદ્ધ અને પવિત્ર રાખવા માટે સમ્યક વ્યાયામ કરવો જોઈએ. માનવીના મનમાં કોઈ ખરાબ વિચારો ન પ્રવેશે તે માટે કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિને સમ્યક વ્યાયામ કહે છે.

7. સમ્યક સ્મૃતિ :

સ્મૃતિને બીજા શબ્દોમાં સાવધાની કહી શકાય. માનવીએ જે પ્રમાણે સમ્યક સંકલ્પ કર્યો છે તે અનુસાર પોતાના મનમાં ખરાબ વિચારો પ્રવેશે નહીં તે માટે સાવધાન રહેવું જોઈએ.

8. સમ્યક સમાધિ :

આ અષ્ટાંગ માર્ગનો છેલ્લો માર્ગ છે જેના દ્વારા દિવ્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતાના ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી એટલે સમ્યક્ સમાધિ કહે છે. જ્યારે મનુષ્યને આત્મ સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મ અનુસાર જીવન- મરણની પ્રક્રિયામાંથી મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે. પોતાના ચિત્તને સ્થિર રાખી એકાગ્રતા ધારણ કરનાર નિર્વાણ પ્રાપ્તિની દિશામાં આગળ વધી શકે છે.

બૌદ્ધ ધર્મ અને શિક્ષણ :

બૌદ્ધ ધર્મ ચાર આર્ય સાયો અને અષ્ટાંગ માર્ગની વિશ્વને ભેટ આપી છે તેમના શિક્ષણ દર્શનને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

શિક્ષણના હેતુઓ :

બૌદ્ધ ધર્મ અનુસાર શિક્ષણ આપવા માટે નીચે મુજબના હેતુઓ હોવા જોઈએ.

1. વિદ્યાર્થીનું વ્યક્તિત્વ વિકસાવવું.
2. વિદ્યાર્થીમાં નૈતિકતાના ગુણો વિકસાવવા.
3. નિર્વાણ પ્રાપ્તિની દિશામાં આગળ વધવું.

પાઠ્યક્રમ :

ભગવાન બુદ્ધ દ્વારાજે ઉપદેશો આપવામાં આવ્યા છે તેમાંથી બૌદ્ધ શિક્ષણ દર્શન અંગેનો પાઠ્યક્રમ અલગ તારવી શકાય.

બૌદ્ધ ધર્મના શિક્ષણમાં

- ધર્મશાસ્ત્ર
- રાજ્યશાસ્ત્ર
- પુરાણ

- જ્યોતિષશાસ્ત્ર
- ભાષા (લોકભાષાઓ પાલિ, તિબ્બતી...વગેરે)
- આજીવિકા માટે વ્યવસાયિક શિક્ષણ
- કલા કૌશલ્ય
- વ્યાયામ

વગેરે જેવા વિષયોને પાઠ્યક્રમમાં સમાવિષ્ટ કર્યા છે.

શિક્ષણ પદ્ધતિઓ :

બૌદ્ધ દર્શન મુખ્યત્વે ઉપદેશ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરે છે. તે ઉપરાંત શિક્ષણ આપવામાટે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ, સંવાદ પદ્ધતિ, સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ, ભ્રમણ પદ્ધતિ, નિધિવ્યાસન પદ્ધતિ પણ અપનાવવાની હિમાયત કરી છે.

વિદ્યાર્થી :

બૌદ્ધ દર્શનમાં વિદ્યાર્થીએ શિક્ષણની પ્રક્રિયા દરમિયાન જુદા જુદા સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાના હોય છે. પ્રબજજા સંસ્કાર : પ્રબજજાનો અર્થ થાય છે “બહાર નીકળવું” શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં પ્રવેશ લેતી વખત આ સંસ્કાર ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

ઉપસંપદા સંસ્કાર :

શિષ્ય બાર વર્ષનું અધ્યયન પૂર્ણ કરે ત્યારે આ સંસ્કાર ગ્રહણ કરવામાં આવતો હતો. ઉપસંપદા સંસ્કાર પછી શિષ્ય ભિક્ષુ સ્વરૂપે સંઘમાં રહી શકતા. ગુરૂ દ્વારા અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તેમનો શિષ્ય કોઈ પણ પ્રકારના અંધવિશ્વાસમાં ન રહીને યથાર્થ ગુણ અને પ્રમાણિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શ્રદ્ધા અને ગૌરવપૂર્ણ રીતે તેનું અનુગમન કરે છે.

શિક્ષકનું સ્થાન :

બૌદ્ધ દર્શનમાં ગુરુને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. ગુરૂ વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ કરવાની પ્રક્રિયામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. બૌદ્ધ ધર્મ અનુસાર શિષ્યનું ચાર સભ્યો પર પ્રભુત્વ હોવું જોઈએ. ગુરુએ વિદ્યાર્થીઓને એક સમાન રીતે સ્વીકારવા જોઈએ. કોઈના પ્રત્યે ભેદભાવ રાખવો જોઈએ નહીં. ગુરુએ શિષ્યોની સાથે સાથે ધર્મના પ્રચારમાં જોડાવું જોઈએ.

શિસ્ત :

બૌદ્ધ દર્શન એ “કડક શિસ્ત”માં માને છે. બૌદ્ધ દર્શનના આદર્શોનું અનુકરણ કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. બૌદ્ધ દર્શન અનુસાર શિષ્યે પોતાની જાત ઉપર સંયમ રાખવાનો હોય છે. અને સંયમને જ શિસ્ત માનવામાં આવે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. બુદ્ધવાદી શિક્ષણની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. બુદ્ધવાદનું શૈક્ષણિક વિષયવસ્તુ જણાવો.

.....

.....

.....

1.4.2 જૈનવાદ :

જૈનવાદનો આરંભ સૌ પ્રથમ ઋષભદેવ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. જૈન ધર્મનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન વેદોમાં પણ જોવા મળે છે. આથી તેને પ્રાચીનતમ ગણવામાં આવે છે. વર્ધમાન અથવા મહાવીર સ્વામી કે જે જૈનોના 24મા તીર્થંકર હતા તેઓએ જૈન ધર્મના પ્રસારમાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે.

જૈન શબ્દ એ 'જન' પરથી આવ્યો છે જેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ધાતુ 'જત' અથવા 'જતવું'માંથી થઈ છે. જેને પોતાના પર સંપૂર્ણ નિયંત્રણ મેળવ્યું છે. પોતાના આત્મા પર પ્રભુત્વ મેળવી આત્મા પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે તે જૈન.

આગમો એ જૈન ધર્મના ધર્મગ્રંથો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જિનોના ઉદ્દેશોનું પાલન કરવવાળા લોકોને જૈન કહેવામાં આવે છે. જૈનધર્મના જે તીર્થંકરો થઈ ગયા તેમના ઉપદેશોનું અનુકરણ કરવાનું જૈન ધર્મ સૂચવે છે. જે જીવન પ્રત્યે શાંતિ અને સંયમનો દૃષ્ટિકોણ સૂચવે છે.

જૈન ધર્મના સંપ્રદાયોની વાત કરીએ તો તેમાં મુખ્યત્વે બે સંપ્રદાય જોવા મળે છે શ્વેતામ્બર અને દ્વિગંબર. તેમના સિદ્ધાંતોમાં કોઈ મતભેદ નથી પણ આચારવિચારમાં ભેદ જોવા મળે છે.

જૈન ધર્મ અને શિક્ષણ :

કેન્દ્રસ્થ વિચાર :

જેવી રીતે બુદ્ધ ધર્મમાં આપણે આષ્ટાંગ માર્ગ અને ચાર આર્ય સત્યોની વાત કરી તે રીતે જૈન ધર્મમાં પંચ મહાવ્રત જીવનનો મહત્વનો ભાગ બને છે.

આ પાંચ મહાવ્રત નીચે મુજબ છે.

1. મન, વાણી તથા કર્મ દ્વારા કોઈ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી.
2. વિચાર, વાણી તથા વ્યવહારમાં સત્ય પાલન
3. સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ ચોરી ન કરવી.
4. ઈન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ રાખવું.
5. વિષયાસક્તિનો ત્યાગ કરવો.

શિક્ષણના હેતુઓ :

બધા જ ભારતીય દર્શનોની જેમ જૈન ધર્મ પણ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ મુક્તિ એટલે કે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માને છે. જૈન ધર્મ અનુસાર જ્ઞાનને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

- આત્મા વિષયક - સમ્યક્ જ્ઞાન
- અનાત્મ વિષયક પુદ્ગલ - (ભૌતિક સુખ-સગવડ)

જૈન ધર્મ અનુસાર શિક્ષણ આપવાના હેતુઓ નીચે મુજબ હોઈ શકે.

1. બૌદ્ધિક વિકાસ
2. માનસિક વિકાસ
3. જૈન ધર્મનું શિક્ષણ
4. ભાવનાત્મક વિકાસ
5. ચારિત્ર નિર્માણ

આમ, ઉપરોક્ત હેતુઓ સિદ્ધ થાય તે અનુસાર શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ : જૈન ધર્મ અનુસાર શિક્ષણના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે નીચે મુજબનો અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.

આત્મા વિષયક : ધર્મ, નીતિશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિશાસ્ત્ર.

અનાત્મા વિષયક : ગતિશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિવિજ્ઞાન, સ્થિતિવિજ્ઞાન વગેરે....

શિક્ષણ પદ્ધતિ :

જૈન ધર્મ અનુસાર પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

- મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મન:પર્યવ અને કૈવલ્ય આ પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવા માટે જૈન ધર્મ અનુસાર નીચે મુજબની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અપનાવવી જોઈએ.
- ઉપદેશ દ્વારા શિક્ષણ
- આચરણ દ્વારા શિક્ષણ
- ગુરુના સાનિધ્યમાં પરોક્ષ પદ્ધતિથી શિક્ષણ

શિક્ષકનું સ્થાન :

જૈન ધર્મ શિક્ષકોને બે વિભાગમાં વહેંચે છે.

1. આચાર્ય
2. ઉપાધ્યાય

આચાર્ય શિષ્યના ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કરે છે. જ્યારે ઉપાધ્યાય શિષ્યને જુદા જુદા વિષયોના સંદર્ભમાં જ્ઞાન આપે છે. આચાર્ય એક આધ્યાત્મિક ગુરુ છે. જ્યારે ઉપાધ્યાય શિષ્યને સાંસારિક જ્ઞાનથી પરિચિત કરાવે છે. શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ આદર્શ વ્યક્તિત્વ હોવું જોઈએ.

શિસ્ત :

જૈન ધર્મ ચોક્કસ નિયમો અને સંયમનો આગ્રહ રાખે છે એથી કહી શકાય કે જૈન ધર્મમાં શિસ્તને સવિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. જૈન શબ્દના અર્થને આપણે શરુઆતમાં સમજ્યા એ મુજબ પોતાની ઈચ્છાઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર એટલે જૈન તો પોતાની ઈચ્છાઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર એટલે જૈન તો પોતાની ઈચ્છાઓ પર નિયંત્રણ લાવવા માટે શિસ્ત ખૂબ જ જરૂરી છે. નિયમોનું અનુસરણ કરવા માટે પણ સ્વયં શિસ્ત જરૂરી છે. જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા માટે શિસ્ત ખૂબ જ મહત્ત્વની છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. જૈન ધર્મ અનુસાર શિક્ષણના હેતુઓ કયા છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. જૈન દર્શનમાં શિસ્તને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. કારણ કે....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.4.3 વેદાંત દર્શન :

વેદાંત દર્શન એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક પવિત્ર દર્શન છે. જેમાં લૌકિક અલૌકિક જેવા દરેક વિષયોનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે.

વૈદિક યુગના લોકો પોતાના જીવન પ્રત્યેનો એક આગવો આશાવાદી દૃષ્ટિકોણ ધરાવતા હતા. તેઓ જીવનનો આનંદ માણતા હતા તેઓ આદર્શ અને નૈતિકતાને વધુ મહત્ત્વ આપતા હતા.

વેદ શબ્દ વિદ્ ધાતુ પરથી આવ્યો છે જેનો સર્વસામાન્ય અર્થ થાય છે. “જ્ઞાન”

વેદ મુખ્યત્વે ચાર છે.

1. ઋગ્વેદ
2. યજુર્વેદ
3. સામવેદ
4. અથર્વવેદ

દરેક વેદના મુખ્યત્વે ત્રણ અંગો છે.

1. સંહિતા
2. બ્રાહ્મણ
3. આરણ્યક.

ઉપનિષદોને વેદાંત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કારણ કે તે વેદના અંતિમ અંગ છે. ઉપનિષદોની સંખ્યા 108 કે 200ની આસપાસ માનવામાં આવે છે. ઉપનિષદોની રચના કોઈ એક ઋષિ દ્વારા કરવામાં આવી નથી પરંતુ તત્ત્વચિંતકોના સામૂહિક ચિંતન દ્વારા તેની રચના થઈ છે.

વેદાંત દર્શન અને શિક્ષણના હેતુઓ :

વેદાંત અનુસાર શિક્ષણ શા માટે આપવું જોઈએ તે અંગે ચિંતન કરવામાં આવ્યું અને તેની ફલશ્રુતિ નીચે દર્શાવેલ છે.

- માનવીને પોતાના કર્તવ્યથી પરિચિત થાય.
- માનવી પોતાનું જીવન સારી રીતે વીતાવી શકે.
- ચારિત્ર્યનું નિર્માણ થાય.
- માનવી પ્રસન્નતાપૂર્વક જીવી શકે.
- માનવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે.
- નૈતિકતાનું નિર્માણ થાય.

શિક્ષણ પદ્ધતિ :

વૈદિક કાળમાં શિષ્યને કેન્દ્ર સ્થાને રાખવામાં આવ્યો તો. તે માટે નીચે બતાવેલ શિક્ષણ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તે વેદાંત દર્શન જણાવે છે.

- પ્રશ્નોત્તરી પદ્ધતિ
- ચર્ચા પદ્ધતિ
- શ્રાવણ
- મનન
- નિદિધ્યાયાસન વૈદિક શિક્ષણ પદ્ધતિ

શિક્ષકનું સ્થાન :

વેદાંત દર્શન અનુસાર શિક્ષકનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે. ગુરુ આશ્રમ બનાવી શિષ્યોને જ્ઞાન આપતા હતા. ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ પિતાપુત્ર સમાન ગણવામાં આવતો હતો. ગુરુના આશ્રમમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓને નિયંત્રિત જીવન વિતાવવું પડતું હતું.

શિસ્ત :

ઉપનિષદો જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે સ્વ-શિસ્તને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. શિષ્યોએ પોતાની ઈન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ રાખવાનું હોય છે તેમજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પણ શિસ્તને અત્યંત જરૂરી ગણવામાં આવતી હતી. આમ, વૈદિક દર્શન સ્વયં શિસ્તને સવિશેષ મહત્ત્વ આપે છે.

1.4.1.6 સાંખ્ય દર્શન :

સાંખ્યદર્શનના પુરુષાર્થ અને પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતોના સમન્વયનો ખ્યાલ કપિલ મુનિ દ્વારા આપવામાં આવ્યો હતો. તેની અસર ભારતીય પ્રાચીન દર્શન પર જોવા મળે છે. સાંખ્યદર્શન પ્રાથમિક, અનુમાન અને શબ્દ પર ભાર મૂકે છે. સાંખ્ય દર્શન વ્યક્તિને વ્યક્તિને પોતાની બુદ્ધિનો વિકાસ કરવા પર અને અહંકારનો ત્યાગ કરવા પર ભાર મૂકે છે. સાંખ્ય દર્શન 24 પ્રકારના તત્ત્વોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે.

1. પુરુષાર્થ
2. પ્રકૃતિ
3. મહત (બુદ્ધિ / સ્વભન)
4. અહંકાર
5. માણસ (મન)
6. જ્ઞાનેન્દ્રિયો
7. પાંચ દ્રવ્યો (વાયુ, જમીન, આકાશ, જલ, પૃથ્વી)
8. પાંચ તત્ત્વો
9. પાંચ ક્રમ

શરુઆતના વૈદિક યુગમાં તત્ત્વજ્ઞાન એ સાંખ્ય દર્શનથી પ્રભાવિત જોવા મળે છે. ઈ.સ. પૂર્વે 300થી 700 સુધીનો સમયગાળો ઉપનિષદોથી પ્રભાવિત થયેલો જોવા મળે છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન ભટ્ટાચાર્ય અને પોટર કે જેઓ પ્રાચીન કાળના વિદ્યાર્થીઓ હતા સાંખ્ય દર્શનના વિચારોને વધુ તાર્કિક કર્મમાં રજૂ કર્યા હતા.

સાંખ્ય દર્શનની અસર એ ભારતીય વેદ, ઉપનિષદો અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પર પણ સાંખ્ય દર્શનની અસર જોવા મળે છે.

જ્ઞાનમીમાંસા :

સાંખ્ય દર્શનની જ્ઞાનમીમાંસામાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દના મહત્ત્વને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તેના મત અનુસાર જ્ઞાન મેળવવા માટેના આ ત્રણ મુખ્ય સ્તોત્ર છે.

દ્વિબાજુ સિદ્ધાંત :

સાંખ્ય દર્શનમાં પુરુષાર્થ અને પ્રકૃતિના સમન્વય દ્વારા દ્વિમાર્ગ સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકૃતિને મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગોમાં વિભાજીત કરવામાં આવે છે.

- સત્ત્વ
- રજસ
- તમસ

માનવીની બધા જ પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ દ્વારા પ્રેરિત હોય છે. જીવનની દરેક પ્રકૃતિ અને પુરુષાર્થ અને પ્રકૃતિથી પ્રેરિત હોય છે.

1.5 ભારતીય તત્ત્વચિંતકો :

દર્શનશાસ્ત્રમાં ભારતીય દર્શનનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. વૈદિક દર્શન, વેદાંત દર્શન, સાંખ્ય દર્શન એ ભારતની વિશ્વને અપ્રતિમ ભેટ છે. ભારતીય તત્ત્વચિંતકોએ શિક્ષણની ફિલસૂફીમાં પણ નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. મહર્ષિ અરવિંદ, ટાગોર, ગાંધીજી, કૃષ્ણમૂર્તિ જેવા તત્ત્વચિંતકોએ શિક્ષણને પોતાના દૃષ્ટિકોણથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જે નીચે મુજબદર્શાવી શકાય.

1.5.1 મહર્ષિ અરવિંદ :

જીવન કથન

મહર્ષિ અરવિંદનો જન્મ 15મી ઓગસ્ટ 1872ના રોજ પશ્ચિમ બંગાળના કોચ્છાગાર ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત પરિવારમાં થયો હતો. તેમના પિતા બ્રહ્મોસમાજ સાથે સંકળાયેલા હતા. શ્રી અરવિંદો સાત વર્ષની ઉંમરે લોરેટો કન્વેન્ટ સ્કૂલ દાર્જિલિંગમાં અભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવ્યા અને ત્યારબાદ તેમના પિતા સાથે તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયાહતા. ઈ.સ. 1885માં તેઓ લંડનમાં સેન્ટ પોલ શાળામાં દાખલ થયા તેઓને અભ્યાસ દરમ્યાન શિષ્યવૃત્તિ મેળવી હતી. તેઓ બ્રિટનની પ્રખ્યાત ICS ની પરીક્ષામાં લેખિત પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા.

તેઓ 1893માં ભારત પરત ફર્યા હતા અને સયાજીરાવ ગાયકવાના બરોડા રાજ્યમાં નોકરી સ્વીકારી તેમનામાં તેમની માતાના ગુણો વિકસ્યા હતા. મહર્ષિ અરવિંદે ભારતીય તત્ત્વચિંતનનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે યૌગિક પદ્ધતિનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો.

શ્રી અરવિંદ એક આધ્યાત્મિક વિચાર કરતા. તેઓ સ્વાતંત્ર્ય સેનાની તરીકે પણ ચર્ચામાં રહ્યા. તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ સ્ત્રોત વેદાંત છે. પોંડિચેરીના આશ્રમમાં “અરવિંદ સાધના કેન્દ્ર”માં યોગ દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન આધારિત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

મહર્ષિ અરવિંદનું શિક્ષણ ચિંતન :

શ્રી અરવિંદના મતે “બાળકના સ્વભાવમાં જે કાંઈ સર્વોત્તમ, સર્વાધિક, શક્તિશાળી અને જીવંત છે તેને વ્યક્ત કરવું તે જ શિક્ષણ છે.” મહર્ષિ અરવિંદે “ખરી કેળવણી”ની વિભાવના આપી છે તેમના મત મુજબ, ખરી કેળવણી એટલે...

બાળકનો સર્વાંગીવિકાસ. બાળકના જીવન, મસ્તિષ્ક, આત્મા, વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્થિતિએ બધા તેના સર્વાંગી વિકાસમાં ફાળો આપે.

જે કેળવણી વ્યક્તિના મન, રાષ્ટ્રના ધર્મ અને સમસ્ત માનવજાતના ઉત્થાન કાર્ય માટે કેળવણી આપે તે જ સાચી કેળવણી.

મહર્ષિ અરવિંદે શિક્ષણના ત્રણ પાયાના સિદ્ધાંતો આપ્યા છે.

1. કશું જ શીખવી શકાતું નથી.
2. બાળકના મનનો વિકાસ કરવો.
3. ભૂતકાળ અને વર્તમાનથી શરુઆત કરી ભવિષ્ય તરફ આગળ વધવું.

ઉપરોક્ત બધી જ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને નીચે દર્શાવ્યા મુજબના જુદા જુદા વિષયોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તેવું અરવિંદ માને છે. અને આ વિષયો છે.

- બૌદ્ધિક વષયો - તર્કશાસ્ત્ર
- માનસિક વિષયો - ગણિતશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિ શાસ્ત્ર
- નૈતિક શિક્ષણ - મહાપુરુષોના જીવનચરિત્ર
- આધ્યાત્મિક શિક્ષણ - ધર્મનું શિક્ષણ.

1.5.2 ગાંધીજી :

ભારતની આઝાદીની લડતના અગ્રણી નેતા મહાત્મા ગાંધીજીએ શિક્ષણ અંગે પોતાનું ચિંતન રજૂ કર્યું છે. ગાંધીજીના જીવનથી આપણે સૌ પરિચિત છીએ તેમ છતાં તેમના જીવન વિશેનો થોડો પરિચય મેળવીએ.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનો જન્મ 2જી ઓક્ટોબર 1869માં પોરબંદરમાં થયો હતો. તેઓ વકીલાતના અભ્યાસ મઈંગ્લેન્ડ ગયાહતા. તેઓ ઈ.સ. 1893માં આફ્રિકા ગયા હતા અને ત્યાં તેમને રંગભેદનો કડવો અનુભવ થયો હતો. તથા તેઓએ સત્યાગ્રહ પ્કર્યા. ઈ.સ. 1915માં ભારત પરત આવી તેમને ભારતની પ્રજા પર અંગ્રેજો દ્વારા કરવામાં આવતા અન્યાય અને અત્યાચાર વિરુદ્ધ પોતાની લડત ચલાવી અને આઝાદીનું લડતનું સુકાન સંભાળ્યું હતું.

ગાંધીજીએ લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા. શિક્ષણનું ક્ષેત્ર પણ તેમાંથી બાકાત નથી. ગાંધીજીએ વર્ધા યોજના દ્વારા “બુનિયાદી શિક્ષણ યોજના” આપી હતી. જે તેમનું શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ચિંતન દર્શાવે છે.

બુનિયાદી શિક્ષણ યોજના :

ગાંધીજીએ “બુનિયાદી શિક્ષણ યોજના” આપી છે. જે મુખ્યત્વે નીચેના મુદ્દાઓને આવરી લે છે.

1. ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ
2. સ્વાવલંબન
3. મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ
4. માતૃભાષા
5. અહિંસા

1. ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ :

ગાંધીજી શિક્ષણના કેન્દ્રમાં કોઈ એક ઉદ્યોગ રાખવાની હિમાયત કરતા હતા. ઉદ્યોગના શિક્ષણથી વ્યક્તિગત ભવિષ્યમાં આત્મનિર્ભર બની શકે છે અને પોતાની આજીવિકા કમાઈ શકે છે.

2. સ્વાવલંબન :

ગાંધીજી દરેક પ્રકારના સ્વાવલંબનની વાત કરે છે. આર્થિક સ્વાવલંબન, માનસિક સ્વાવલંબન. ગાંધીજીના મત અનુસાર કેન્દ્રમાં ઉદ્યોગ રાખવાથી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઉત્પાદન કરીને પોતાનો નિભાવ ખર્ચ ઉઠાવી શકે છે. આથી તે સંસ્થાને આર્થિક સ્વાવલંબન બક્ષે છે.

ગાંધીજી શિક્ષણ દ્વારા બાળકોમાં માનસિક સ્વાવલંબન વિકસાવવા પર ભાર મૂકે છે. માનસિક સ્વાવલંબન એટલે પોતાના નિર્ણયો વ્યક્તિગત જાતેજ લઈ શકે તે શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિમાં સારા-નરસાનો ભેદ પારખી શકવો જોઈએ.

3. મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ :

ગાંધીજી બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણની હિમાયત કરે છે. સરકારની એ ફરજ છે કે સમાજના બધા જ વર્ગો માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

4. માતૃભાષા :

ગાંધીજી શિક્ષણનું માધ્યમ એ માત્ર માતૃભાષા જ હોવી જોઈએ તે બાબત પર ભાર મૂકે છે. બાળક ઘરમાં જે ભાષા બોલે છે વ્યવહારો કરે છે તે જ ભાષામાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ તેવું સ્પષ્ટપણે માને છે.

5. અહિંસા :

ગાંધીજી જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અહિંસાની હિમાયત કરે છે. તેઓ શાબ્દિક હિંસાનો પણ વિરોધ કરે છે.

શિક્ષણ પદ્ધતિ :

ગાંધીજી બુનિયાદી શિક્ષણની સાથે-સાથે સમવાયી શિક્ષણ પદ્ધતિનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. સમયવાય એટલે સારી રીતે, વિશેષ ગાંધીજી બાળકોને સારા અનુભવો એકત્ર કરીને બાળકોને અનુભવો પૂરા પાડવા જણાવે છે તે ઉપરાંત ગાંધીજી અધ્યેતા કેન્દ્રી શિક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાનું જણાવે છે.

શિસ્ત :

ગાંધીજી મુક્ત શિસ્તમાં માને છે. તેઓના મત મુજબ લાટેલી શિસ્ત કે બળજબરીપૂર્વકની શિસ્ત બાળકના વિકાસને અટકાવે છે. આવી શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં મુક્ત શિસ્ત હોવી જોઈએ તેવું માને છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. શ્રી અરવિંદના શિક્ષણ અંગેના વિચારો જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. બુનિયાદી શિક્ષણ યોજના શા માટે જરૂરી છે ? સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

1.5.3. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર :

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ બંગાળના ટાગોર વંશમાં ઈ.સ. 1861માં થયો હતો. તેમની માતા શારદાદેવી અને પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ હતા. ટાગોરનો ઉછેર ખૂબ સાદાઈથી થયો હતો. શાળાના શિક્ષણ ઉપરાંત તેમના મોટા ભાઈના માર્ગદર્શન નીચે સર્વાંગી શિક્ષણ મેળવવાના અભરખા નીચે કુસ્તી, વિજ્ઞાન, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અંગ્રેજી જેવા વિષયો શીખ્યા.

ટાગોર બાળપણથી જ સર્જનશીલ હતા તેઓએ આઠ વર્ષની વય કાવ્ય રચનાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. ઈ.સ. 1873માં દીર્ઘકાવ્ય 'અભિલાષ' રચ્યું. તેમના લગ્ન બાવીસ વર્ષની ઉંમરે ભવતારીણી દેવી સાથે થયા હતા. તેમના પાંચ સંતાનો હતા. ઈ.સ. 1902માં તેમના પત્ની અવસાન પામ્યા હતા. 1913માં 'ગીતાંજલિ' કાવ્ય સંગ્રહ પર એમને નોબેલ પ્રાઈઝ આપવામાં આવ્યું હતું.

શિક્ષણની વિભાવના :

“કેળવણી એટલે સત્યની સનાતન ખોજ, સત્યની અભિવ્યક્તિ અને સત્યની સ્વીકૃતિ”

- ટાગોર

ટાગોરની દૃષ્ટિઓ કેળવણી એટલે માનવીની ક્ષમતાઓનો પૂર્ણ વિકાસ તેમના મત અનુસાર શિક્ષણ એ મનુષ્યને માત્ર માહિતીજ આપતું નથી પરંતુ મનુષ્યના જીવનને સુસંવાદી બનાવે છે. ટાગોર પ્રકૃતિના ઉપાસક હતા. તેમના શિક્ષણ દર્શનમાં સૌંદર્ય બોધને વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

ટાગોરના મત અનુસાર કેળવણી શા માટે આપવી...

- માતૃભાષામાં આપવી જોઈએ.
- બાળકોને પૂર્ણ-સ્વાતંત્ર્ય આપવું જોઈએ.
- ભારતીય સંસ્કૃતિનું શિક્ષણ
- ભારતીય વારસાનું શિક્ષણ
- પૂર્ણ માનવ બનાવવો.
- ઈન્દ્રિયો દ્વારા શિક્ષણ

શિક્ષણ હેતુઓ :

1. ભૌતિકતા :

તેઓ બાળકના શરીરને સુદૃઢ બનાવવા પર ભાર મૂકે છે. બાળક પર્યાવરણમાંથી પોતાની જાતે શીખી શકે છે. જેમ કે વૃક્ષ પર ચઢવું, તળાવમાં ડૂબકી લગાવવી વગેરે બાબતો દ્વારા તેનો ભૌતિક વિકાસ થાય છે.

2. બૌદ્ધિક હેતુ :

ટાગોર ગોબણપટ્ટીનો વિરોધ કરે છે તેઓ પુસ્તકિયા જ્ઞાન કરતાં અનુભવ દ્વારા મેળવેલ જ્ઞાનને વધુ મહત્વ આપે છે કે જેના દ્વારા બાળકનો બૌદ્ધિક વિકાસ થાય છે.

3. સૌંદર્ય બોધક :

ટાગોર પ્રકૃતિની સુંદરતાને માનવાની હિમાયત કરે છે. જગતમાં જે કંઈ સૌંદર્ય છે. તેની અભિવ્યક્તિ થવી જોઈએ. તેઓ ચિત્ર સંગીત, કલાની મિલવણી કરવા પર ભાર મૂકે છે.

4. નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા :

ટાગોરના શિક્ષણ દ્વારા બાળકની નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા વિકસાવવા પર ભાર મૂકે છે તેઓ સત્યમ, શિવમ, સુંદરમના શાશ્વત તત્વોને માણવામાં સહાયભૂત બળ તરીકે શિક્ષણને મૂલવે છે.

5. આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ :

ટાગોર શિક્ષણ દ્વારા ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ’ની ભાવનાને જાગૃત કરવા પર ભાર મૂકે છે. શિક્ષણ દ્વારા બાળકમાં કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને જગતના કલ્યાણની ભાવના વિકસાવવા પર ભાર મૂકે છે.

અભ્યાસક્રમ :

રવીન્દ્ર ટાગોર શિક્ષણના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે નીચે મુજબના વિષયો અભ્યાસક્રમોમાં સમાવવાની હિમાયત કરે છે.

- ઈતિહાસ
- ભૂગોળ
- પ્રકૃતિક નિરીક્ષણ
- મૌલિક સર્જન
- નૃત્ય નાટક
- હસ્તકલા
- સમાજવિદ્યા
- સ્વયં શિક્ષણ વર્ગો

શિક્ષણ પદ્ધતિ :

ગુરુદેવ નીચે મુજબની ‘શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અપનાવવાની હિમાયત કરે છે.

1. પ્રશ્નોત્તરી પદ્ધતિ
2. ભ્રમણ દ્વારા શિક્ષણ : ચાલતા ચાલતા જાતે જ શીખે કે જેનાથી ગતિશીલ અધ્યયન શક્ય છે.
3. ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ

શાંતિ નિકેતન અને વિશ્વભારતી :

ગુરુદેવ ટાગોરે કલકત્તાથી આશરે 100 માઈલ દૂર બોલપુર નામના સ્થળે એક સંસ્થાની સ્થાપના કરી જેને પાછળથી શાળાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. જેનું નામ છે શાંતિનિકેતન

શાંતિનિકેતન વિદ્યાધામ નહીં પરંતુ અનેકવિધ વૃક્ષો અને અનુપમ પુષ્પોથી શોભતું અદ્ભુત સૌંદર્યધામ પણ છે. આ સંસ્થામાં ઉત્સવ, તહેવાર, લોકનૃત્ય, નાટક વગેરે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

ઈ.સ. 1918માં શાંતિનિકેતનમાં વિશ્વભારતી નામની એક વિશ્વ વિદ્યાલય સ્થાપવામાં આવી. આ વિશ્વભારતીમાં ભારતીય સભ્યતા, સમાજ કલ્યાણ, માનવ કલ્યાણ અને ઐક્યની ભાવના જેવા સંકલ્પોને વૈવિધ્યસભર પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવી રહી છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા :

જે સતત અધ્યયનમય અને પ્રવૃત્તિશીલ હોય તે જ સાચો શિક્ષક દીવો જ્યાં સુધી પોતાની જ્યોત પ્રજ્વલિત ન રાખે ત્યાં સુધી બીજા દિવાને પ્રગટાવી શકે નહિ.

આથી શિક્ષકે સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહેવું જોઈએ. તેઓએ પુસ્તકિયા જ્ઞાન પર વધુ ઝોક ન આપતા બાળકોને અનુભવ દ્વારા જ્ઞાન આપવું જોઈએ. શિક્ષકે બાળકમાં રહેલી રચનાત્મક શક્તિને ઓળખીને તેનો વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિસ્ત :

ટાગોર મુક્ત શિસ્તના હિમાયતી છે. તેઓ બાળકને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાની વાત કરે છે. બાળક પ્રત્યે સહાનુભૂતિપૂર્વકનું વર્તન કરવું જોઈએ. તેઓ બાળકની સ્વાભાવિક ચંચળતાને ગેરશિસ્ત ગણતા નથી. બાળકની ભૂલને તેઓ અપરાધ ગણતા નથી. પરંતુ તેને સમજાવીને સાચી દિશા તરફ દોરવા હિમાયત કરે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. બુનિયાદી શિક્ષણ યોજના સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. “ટાગોર પ્રકૃતિવાદી છે.”- આ વિધાન સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

1.5.4 કૃષ્ણમૂર્તિનું ચિંતન :

ભારતીય તત્ત્વચિંતકોમાં જે કૃષ્ણમૂર્તિ આગવું સ્થાન ધરાવે છે. કૃષ્ણમૂર્તિના દર્શનમાં આપણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષણ પ્રણાલિના દર્શન થાય છે. તેઓ શિક્ષણ દ્વારા જ્ઞાનોપાર્જન અને કૌશલ્ય સંવર્ધનની વાત કરે છે. જે. કૃષ્ણમૂર્તિ શિક્ષણ દ્વારા સ્વ-નો વિકાસ કરવાની વાત કરે છે. કૃષ્ણમૂર્તિના સ્વના વિકાસની વાત કરીએ તો દરેક માનવીએ પોતાના વિકાસ માટે પોતે જ પ્રયત્નો કરવા પડે છે. તે બીજા ઉપર આધાર રાખી શકે નહિ.

કૃષ્ણમૂર્તિનો જન્મ 11 મે, 1895માં આંધ્રપ્રદેશના મદનાપલ્લી નામના ગામડામાં થયો હતો. તેમનો જન્મ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેઓ તેમના માતાપિતાના આઠમા સંતાન હતા. આથી શ્રીકૃષ્ણના નામ પરથી તેમનું નામ કૃષ્ણ રાખવામાં આવ્યું હતું. ખૂબ જ નાની ઉંમરમાં માતાનું અવસાન થવાથી તેઓને માતૃપ્રેમની સતત ઝંખના રહી. તેઓ શ્રીમતી એની બેસન્ટના પરિચયમાં આવ્યા અને એની બેસન્ટ તેમને ઈંગ્લેન્ડ લઈ ગયા. ત્યાં તેઓએ ભાષાકીય શિક્ષણ મેળવ્યું અને જગદ્ગુરુ તરીકે ઓળખાયા.

શિક્ષણની વિભાવના :

“શિક્ષણ માત્ર મનને કેળવવું, કાર્યકુશળતા વધારવી, જ્ઞાન સંપાદન કરવું, વિગતો જાણીને સુસંગત કરવી તે નથી. સંપૂર્ણ રીતે જીવનનો મર્મ સમજવો એ જ ખરું શિક્ષણ છે.”

- કૃષ્ણમૂર્તિ.

શિક્ષણના ઉદ્દેશો :

જે. કૃષ્ણમૂર્તિના શિક્ષણ ચિંતન અનુસાર શિક્ષણ આપવાના નીચે જેવા હેતુ હોવા જોઈએ.

1. સ્વ-ની ઓળખ.
2. આત્મશુદ્ધિ
3. બુદ્ધિશાળી માનવીનું નિર્માણ કરવું.
4. આત્મશોધન માટેનું શિક્ષણ.
5. સમાજના એક ઘટક તરીકે વ્યક્તિનો વિકાસ.

અભ્યાસક્રમ :

જે. કૃષ્ણમૂર્તિના શિક્ષણ ચિંતન અનુસાર ઉપરોક્ત દર્શાવેલ શિક્ષણના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે નીચે દર્શાવ્યા મુજબનો અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.

- પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન
- રાજનીતિ શાસ્ત્ર, નીતિ શાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર
- ભાષાઓ
- લલિતકલાનું શિક્ષણ, જાતીય શિક્ષણ
- ધાર્મિક શિક્ષણ

શિક્ષણ પદ્ધતિ :

જે. કૃષ્ણમૂર્તિ તેમના ચિંતનમાં નીચે મુજબની શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અપનાવવાની હિમાયત કરે છે.

- વૈયક્તિક પદ્ધતિથી શિક્ષણ
- પ્રશ્નોત્તરી
- સ્વકાર્ય દ્વારા
- પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં

શિસ્ત :

જે. કૃષ્ણમૂર્તિ મુક્ત શિસ્તની હિમાયત કરે છે. તેઓના મત મુજબ શિક્ષણનું વાતાવરણ ભયથી મુક્ત હોવું જોઈએ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. જે. કૃષ્ણમૂર્તિના શિક્ષણ ચિંતનની વર્તમાનમાં પ્રસ્તુતતા વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

સારાંશ :

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણનો અર્થ, આદર્શવાદ, પ્રકૃતિવાદ, અસ્તિત્વવાદ, વ્યવહારવાદ, રચનાવાદ, સાહચર્યવાદની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારધારાઓ જેવી કે વેદાંત, સાંખ્ય દર્શન, ઉપનિષદો, બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે ઉપરાંત ભારતીય તત્ત્વચિંતકો જેવા કે મહર્ષિ અરવિંદ, ગાંધીજી, ટાગોર, વિવેકાનંદ અને જે. કૃષ્ણમૂર્તિના શિક્ષણ અંગેના વિચારો પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

સૂચિત વાંચન સંદર્ભો

1. આર.પી. અગ્રવાલ (1990) બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ, લેખ.
 2. લક્ષ્મીદાસ ઓડ (1973) શિક્ષણની દાર્શનિક પૃષ્ઠભૂમિ, રાજસ્થાન હિન્દી ગ્રંથ અકાદમી, જયપુર
 3. જયેન્દ્ર શાસ્ત્રી (1983) કેળવણી તાત્ત્વિક આધારો, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
 - 4.
 5. શાસ્ત્રી મનોજ, (2010) શિક્ષણ દર્શનની પાયાની સંકલ્પનાઓ અન્વર પ્રકાશન, અમદાવાદ
 6. ત્રિવેદી ભાવના (1992) આધુનિક ભારતીય ચિંતન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
 7. પટેલ ગણપત (2011) આધુનિક ભારતીય સમાજમાં શિક્ષણ, પરીખ પ્રકાશન, ગાંધીનગર
 8. (Shastri R (1956) "Hindu Culture in Modern Age" Annamalai Publications
 9. Muller Max (1899) "Six System of Indian Philosophy" London
 10. L. K. Odha ‘શિક્ષા કી દાર્શનિક પૃષ્ઠભૂમિ, રાજસ્થાન હિન્દી ગ્રંથ અકાદમી, જયપુર
-

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો :

1. શિક્ષણ શબ્દનો અર્થ આપો.
શિક્ષણ માટે અંગ્રેજીમાં "Education" શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. જે લેટિન ભાષાના શબ્દ Educatum પરથી આવ્યો છે.
Educatum શબ્દ E અને duio જેનો અર્થ થાય છે.
E → Out of → ની બહાર લાવવું
duot → to lead → નેતૃત્વ કરવું.
Educationનો બીજો બે શબ્દ દર્શાવવામાં આવે છે.
Educere - bring out પેદા કરવું
Educare Progress પ્રગતિ કરવી
શિક્ષણ માટે હિન્દીમાં ‘શિક્ષા’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. જેનો અર્થ થાય છે ‘શીખવું.’
2. શિક્ષણની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપો.
“જીવનના અંધકારમાં પ્રકાશ ફેલાવે છે તે કેળવણી” — એચ.જી. વેલ્સ
“કેળવણી એટલે સત્યની સનાતન ખોજ, સત્યની અભિવ્યક્તિ અને સત્યની સ્વીકૃતિ.” — ટાગોર
“સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે” — ઉપનિષદ
3. શિક્ષણના કાર્યક્ષેત્રમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.
શિક્ષણના કાર્યક્ષેત્રમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.
1 શિક્ષણના ઉદ્દેશો 2. અભ્યાસક્રમ / સમાજ 3. શિક્ષણ પદ્ધતિ 4. શિક્ષક અને વર્ગખંડ

4. આદર્શવાદી શિક્ષણ પદ્ધતિની વિશેષતા જણાવો.
 - આદર્શવાદી પ્રશ્નોત્તરી પદ્ધતિ, નિગમન પદ્ધતિ, પ્રવચન પદ્ધતિ, પ્રયોગ પદ્ધતિ અને વાદવિવાદ પદ્ધતિની હિમાયત કરે છે. પ્રશ્નોત્તરી પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થી શિક્ષકને પ્રશ્નો પૂછે છે. જ્યારે શિક્ષક વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે. વાદ-વિવાદ પદ્ધતિને પણ આદર્શવાદમાં સવિશેષ સ્થાન આપવામાં આવે છે.
5. “આદર્શવાદમાં વિચારોને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.” આ વિધાનની ચર્ચા કરો.
 - આદર્શવાદની પાયાની સંકલ્પના જ એ બાબત દર્શાવવામાં આવી છે કે આદર્શવાદ વસ્તુ કરતા વિચારને વધુ મહત્ત્વ અપાય છે. આધ્યાત્મિક જગત માત્ર વિચાર પર જ રચાયેલું છે અને આદર્શવાદ આધ્યાત્મિકતાને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. આદર્શવાદ વૈચારિક સત્તાને જ અંતિમ સત્તા માને છે.
6. પ્રકૃતિવાદી શિક્ષણ યોજનાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
 - પ્રકૃતિવાદી શિક્ષણ યોજનામાં પ્રકૃતિને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. પ્રકૃતિવાદ બાળપણમાં પુસ્તકિયા જ્ઞાનનો વિરોધ કરે છે અને બાળકોને ક્રિયા દ્વારા અનુભવ દ્વારા શિક્ષણ મેળવવાની વાત પર ભાર મૂકે છે. પ્રકૃતિ વાદ બાળકનો સ્વાભાવિક વિકાસ કરવા માટે વિકાસની અવસ્થા અનુસાર અભ્યાસક્રમને રચવાની હિમાયત કરે છે.
7. વ્યવહારવાદમાં અનુસાર અભ્યાસક્રમ રચવાના સિદ્ધાંતો જણાવો.

વ્યવહારવાદ અભ્યાસક્રમ રચનાના સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ છે.

 1. ઉપયોગિતાનો સિદ્ધાંત
 2. અભિરુચિનો સિદ્ધાંત
 3. ક્રિયાનો સિદ્ધાંત
 4. અનુભવનો સિદ્ધાંત
 5. સમગ્રતાનો સિદ્ધાંત
8. વ્યવહારવાદના શિક્ષણના ઉદ્દેશો જણાવો.

વ્યવહારવાદ અનુસાર શિક્ષણના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

 1. નવા જ્ઞાનનું સર્જન.
 2. સામાજિક ક્ષમતા
 3. સર્જનાત્મકતા
 4. સમસ્યા ઉકેલ
 5. અનુકૂલન ક્ષમતા
9. અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણીના શિક્ષણના હેતુઓ જણાવો.

અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણીના શિક્ષણના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

 1. વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિશક્તિનો વિકાસ કરવો.
 2. સ્વ-નો વિકાસ કરવો.
 3. આત્મસાક્ષાત્કાર
 4. પ્રક્રિયાનો વિકાસ
 5. તર્કશક્તિનો વિકાસ કરવો
 6. નૈતિકતાનું શિક્ષણ આપવું.
 7. પરસ્પર નિર્ભરતા સમજાવવી

10. માનવતાવાદ અભ્યાસક્રમમાં જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓ માટે કેવા પ્રકારના વિષયોની હિમાયત કરે છે.

1. પ્રથમ કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - ભૌતિક વિજ્ઞાન, રાસાયણ વિજ્ઞાન, સ્વચ્છતા
2. દ્વિતીય કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - કલા અને વિજ્ઞાન, ગણિત, જીવ-વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર
3. તૃતીય કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - મનોવિજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર
4. ચતુર્થ કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર
5. પાંચમી કક્ષાની પ્રવૃત્તિઓ માટે - કલા, સંગીત, ગણિત, મનોવિજ્ઞાન.

11. રચનાવાદ એટલે શું ?

- રચનાવાદ એ કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન કે જેવો સંબંધ તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન સાથે છે જે મુખ્યત્વે બૌદ્ધિક વિચારધારાની સાથે સાથે બાળકની શીખવાની પ્રક્રિયા અને શિક્ષણની શીખવવાની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ છે.

12. સાહચર્યવાદમાં થોર્નડાઈકનું પ્રદાન જણાવો.

- થોર્નડાઈકે સાહચર્યવાદના મનોવિજ્ઞાનના સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમના મત મુજબ મગજના વિચારોના અનુભવના લીધે કેવા પ્રકારના પરિવર્તનો આવે છે તે દર્શાવ્યું છે. તેમના મત મુજબ

1. એક જ પ્રકારના ઉદ્દીપકો વારંવાર આવવાથી શું થાય છે.
2. એકના એક વિચારોના પુનરાવર્તનથી શું થાય છે.
3. પ્રોત્સાહન કે શિક્ષાનો સાહચર્યવાદ સાથે શું સંબંધ છે ?

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. બુદ્ધિવાદી શિક્ષણની લાક્ષણિકતાઓ જણાવો.

◆ બૌદ્ધિક શિક્ષણ એ જીવનનાચાર સર્વ સત્યો, દુઃખ, દુઃખનું કારણ, દુખ સામેના ઉપાયો અને દુઃખનું નિવારણ સિદ્ધાંત પર કાર્ય કરે છે. આ શિક્ષણ વ્યવસ્થા એક વિશિષ્ટ પ્રકારના અષ્ટાંગ માર્ગનો ઉલ્લેખ કરે છે જેના દ્વારા જીવનના દુઃખોનું નિવારણ થઈ શકે છે.

◆ બૌદ્ધ શિક્ષણ સંવાદ પદ્ધતિ, વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ, સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ, મનન, ચિંતન અને અવિશ્વાસની પદ્ધતિ અપનાવવાની હિમાયત કરે છે.

2. બૌદ્ધિસમનું શૈક્ષણિક વસ્તુ જણાવો

◆ બૌદ્ધ શિક્ષણમાં ધર્મશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, પુરાણો, જ્યોતિષ શતક, ભાષા- કલા-કૌશલ્ય, વ્યાયામ વ્યવસાયિક શિક્ષણ વગેરે જેવા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

3. જૈન ધર્મ અનુસાર શિક્ષણના હેતુઓ કયા છે ?

◆ જૈન ધર્મ અનુસાર શિક્ષણના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

1. બૌદ્ધિક વિકાસ
2. માનસિક વિકાસ
3. જૈન ધર્મનું શિક્ષણ
4. ભાવનાત્મક વિકાસ
5. ચારિત્ર્ય નિર્માણ

4. જૈન દર્શનમાં શિસ્તને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે...

◆ જૈન ધર્મ અનુસાર તેમના ચોક્કસ નિયમો અને સંયમો જાળવવા માટે વિદ્યાર્થીએ શિસ્તનું પાલન કરવું અનિવાર્ય છે. શિષ્યે પોતાની ઈચ્છાઓ પર સંપૂર્ણ નિયંત્રણ રાખવું જરૂરી છે. જૈન ધર્મના નિયમોનું અનુકરણ કરવા માટે અને જ્ઞાન ગ્રહણ કરવા માટે શિસ્ત જરૂરી છે.

5. શ્રી અરવિંદના શિક્ષણ અંગેના વિચારો જણાવો.
- ◆ મહર્ષિ અરવિંદ એક આધ્યાત્મિક વિચારક હતા. તેઓએ ‘ખરી કેળવણી’ની વિભાવના આપી છે. બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ એટલે જ ખરી કેળવણી તેમના મત મુજબ શિક્ષણના ત્રણ પાયાના સિદ્ધાંતો છે.
 1. કશું જ શીખવી શકાતું નથી.
 2. બાળકના મનનો વિકાસ કરવો.
 3. ભૂતકાળ અને વર્તમાનથી શરૂઆત કરી ભવિષ્ય તરફ આગળ વધવું.
6. બુનિયાદી શિક્ષણ યોજના શા માટે જરૂરી છે ? સમજાવો.
- ◆ મહાત્મા ગાંધીએ બુનિયાદી શિક્ષણ યોજનાના પોતાના વિચારો આપ્યો છે. આજના આધુનિક આધુનિક યુગની વાત કરીએ નો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આ યોજનાના કેન્દ્રમાં એક ઉદ્યોગ રાખવાની હિમાયત કરવામાં આવી છે. તેથી વ્યક્તિ સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત કરી શકે અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરી શકે.
7. બુનિયાદી શિક્ષણ યોજના સમજાવો.
- ◆ મહાત્મા ગાંધીએ બુનિયાદી શિક્ષણ યોજના આપી છે તેમને પોતાની આ યોજનામાં નીચે મુજબના વિચારો રજૂ કર્યા છે.
 1. ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ
 2. સ્વાવલંબન -
 - આર્થિક સ્વાવલંબન
 - માનસિક સ્વાવલંબન
 3. મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ
 4. માતૃભાષા
 5. અહિંસા.
8. ‘ટાગોર પ્રકૃતિવાદી છે’- આ વિધાન સ્પષ્ટ કરો.
- ◆ રવિન્દ્રનાથ ટાગોર દ્વારા શિક્ષણ અંગેની વિભાવના આપવામાં આવી છે. તેમાં પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતને વધુ મહત્ત્વ આફવામાં આવ્યું છે. ટાગોર બાળકોને શિક્ષણ માટે અનુભવોને પ્રાધાન્ય આપે છે અને બાળક આ અનુભવો કુદરત પાસેથી સહજ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે. બાળકોને પ્રયત્નપૂર્વક શિક્ષણ આપવાનો ટાગોર વિરોધ કરે છે આથી કહી શકાય કે ટાગોર પ્રકૃતિવાદી છે.
9. જે. કૃષ્ણમૂર્તિના ‘શિક્ષણ ચિંતન’ની વર્તમાનમાં પ્રસ્તુતતા જણાવો.
- ◆ જે. કૃષ્ણમૂર્તિએ પોતાના શિક્ષણ ચિંતનમાં શિ7ણના હેતુઓ દર્શાવ્યા છે જેવા કે સ્વ-ની ઓળખ, આત્મશુદ્ધિ, બુદ્ધિશાળી માનવીનું નિર્માણ કરવું. આત્મશોધ માટેનું શિક્ષણ, સમાજના એક ઘટક તરીકે વ્યક્તિનો વિકાસ કરવો, વર્તમાન સમયમાં માનવી જ્યારે અત્યંત વ્યસ્ત જીવન જીવી રહ્યો છે ત્યારે ભાવિ પેઢીના નિર્માણ માટે જે. કૃષ્ણમૂર્તિના વિચારો જ સ્વીકાર્ય છે.

SECP-02

સમકાલીન ભારત અને શિક્ષણ

વિભાગ-2

ભિન્નતાની સમજ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(બી.એ.ઓ.યુ.) અને

રીહેબીલિટેશન કાઉન્સિલ
ઑફ ઈન્ડિયાનો સહકાર્યાન્વયનો કાર્યક્રમ

લેખક

ડૉ. એમ. કે. પટેલ

પ્રિન્સિપાલ

ન્યુ પ્રોગ્રેસીવ કોલેજ ઓફ ટીચર્સ એજ્યુ., મહેસાણા

પરામર્શક (વિષય)

સ્વ. ડૉ. એમ. એલ. જોષી

પરામર્શક (ભાષા)

શ્રી નિગમ બી. પંડ્યા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

ડૉ. અજીતસિંહ રાણા

નિયામકશ્રી, શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

રૂપરેખા :

- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 ઉદ્દેશો
- 2.3 ભિન્નતાની સંકલ્પના
 - 2.3.1 આપણને ભિન્નતા સાથે શું નિસ્બત ?
 - 2.3.1.1 વૈશ્વિક બજાર
 - 2.3.1.2 વસતિમાં થતું રહેતું પરિવર્તન
 - 2.3.1.3 રાષ્ટ્રોની બદલાતી સંકલ્પના
- 2.4 ભિન્નતાના પ્રકારો
 - 2.4.1 પ્રતિ ભિન્નતા
 - 2.4.2 ભાષાકીય ભિન્નતા
 - 2.4.3 સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા
 - 2.4.4 સામાજિક-આર્થિક ભિન્નતા
 - 2.4.4.1 આર્થિક સામાજિક કાર્યો
 - 2.4.4.2 આર્થિક - સામાજિક ભિન્નતા અને શિક્ષણ
 - 2.4.5 વિકલાંગતાની ભિન્નતા
 - 2.4.5.1 વિકલાંગતાનું વર્ગીકરણ
 - 2.4.5.2 વિકલાંગ બાળકોને માર્ગદર્શન
 - 2.4.5.3 બેરોજગારીના કારણો
- 2.5 અધ્યયન અને રમતોમાં ભિન્નતા
 - 2.5.1 ભિન્નતાના શિક્ષણ માટે માર્ગદર્શક બાબતો
 - 2.5.2 શિક્ષકનાં વર્તનો
 - 2.5.3 રમતો અને તફાવતો
- 2.6 ભિન્ન અધ્યયન જરૂરિયાતો સંતોષવી
 - 2.6.1 ભિન્નતાનું શિક્ષણ : પશ્ચાદ્ભૂમિકા
 - 2.6.2 વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો સાથે અધ્યેતાઓ
 - 2.6.3 વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકો માટે શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાઓ
 - 2.6.3.1 સંકલિત શિક્ષણ
 - 2.6.3.2 કાયદા ઘડવાની પ્રક્રિયા
 - 2.6.3.3 વિશિષ્ટ શાળાઓની બદલાતી પ્રક્રિયા
 - 2.6.3.4 સમાવર્તી શિક્ષણ
 - 2.6.3.5 એનસીઈઆરટીના પ્રયાસો
 - 2.6.3.6 સૂચારૂ અભ્યાસક્રમ

2.7 ભિન્નતા : વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય

2.7.1 ભિન્નતા અને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યની સમજ શા માટે ?

2.7.2 વિદ્યાર્થીઓ અને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભિન્નતા

2.8 સારાંશ

2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો

2.10 સ્વાધ્યાય

2.1 પ્રસ્તાવના :

કુદરતે સર્જેલી સૃષ્ટિમાં અગણિત માનવો છે. એ બધા ભિન્નભિન્ન આકાર, રૂપ, શક્તિ, વાણી, બુદ્ધિ અને વિચારસરણીવાળા છે. સમગ્ર વિશ્વમાં ભાગ્યે જ કોઈ બે વ્યક્તિઓ એવી હશે કે જે સર્વ રીતે સમાન હોય પ્રત્યેક વ્યક્તિ તેની પોતાની રીતે બીજી વ્યક્તિથી ઘણી બાબતોમાં જુદી પડે છે.

ધર્મ ભલે કહેતો હોય કે ઈશ્વરે સર્જેલા સર્વ માનવીઓ સમાન છે. બંધારણ કે કાયદો ભલે કહેતો હોય કે સૌ એકસરખા છે. કોઈ ગામ, પ્રદેશ કે રાજ્ય-રાષ્ટ્રના રહીશો ભલે પોતાના પ્રદેશ કે દેશના નિવાસી કે નાગરીક તરીકે ઓળખ આપતા હોય. પરંતુ તેમનામાં ઘણી બધી ભિન્નતા કે તફાવતો જોવા મળે છે. એક બાજુએ સાડા છ ફૂટનો માણસ તો બીજી તરફ તદ્દન વામન જેવો માણસ મળે છે. તો દિલ્હીના એરપોર્ટ ઉપર અંગ્રેજી, હિન્દી, ગુજરાતી, બંગાળી, કન્નડ કે ઉર્દૂ ભાષી લોકો જોવા મળે છે. સૌનું શારીરિક સૌષ્ઠવ પણ અલગ અલગ જોવા મળે છે. વજન, રંગ, વાળ, શરીરની શક્તિઓ વચ્ચે પણ ભિન્નતા જોવા મળે છે. વિશ્વમાં સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાંત ઘડનાર આઈન્સ્ટાઈન જેવા પ્રખર બુદ્ધિશાળી વૈજ્ઞાનિકો છે. અને સાથે સાથે ભાષા ન બોલી શકે, પોતાનાં કપડાં પણ ન પહેરી શકે, ખાઈ પણ ન શકે તેવા મંદ બુદ્ધિના માણસો પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એક જ ગામ કે શહેરમાં રહેતા લોકાનાં આસ્થાનાં પ્રતીકો સ્થળો અલગ અલગ હોય છે. જેમ કે, કોઈ મંદિરમાં કોઈ મસ્જિદમાં, કોઈ ચર્ચમાં, કોઈ અગિયારીમાં, કોઈ ગુરુદ્વારા કે કોઈ જિનાલયમાં પોતાના ઈષ્ટદેવની આરાધના કરે છે.

દરેક માણસ એકમેવ અદ્વિતીયમ્ છે. તેનામાં તેની પોતાની આગવી વિશિષ્ટતા અને લાક્ષણિકતાઓ, આગદવી ખાસિયતો, આગવું રુચિવૈવિધ્ય, આગવી લાગણીઓ, આગવા વ્યક્તિગત શોખ વગેરે હોય છે. એટલે આટલી વિશાળ દુનિયામાં અનેકશઃ માનવો વસતા હોવા છતાં દરેક માનવીની વૈયક્તિક ભિન્નતાને લીધે તે માનવ બીજાથી જુદો પડે છે.

આથી, એવું ફલિત થાય છે કે બે માનવો સાથે રહેતા હોવા છતાં ભાષા, જાતિ, ધર્મ, અભ્યાસ, વિચારધારા ક્ષમતા વગેરે બાબતોમાં અલગ તરી આવે છે. તેમની તુલના કરવી યોગ્ય નથી. દરેકમાં પોતાની વિશિષ્ટતાઓ, ન્યૂનતાઓ, મહત્તાઓ વગેરે હોય છે. તેથી કહી શકાય કે દુનિયામાં વસતાં માનવોમાં વ્યક્તિગત વિભિન્નતાઓ, વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. અહીં આપણે ભિન્નતા વિષેની સમજ મેળવીશું.

2.2 ઉદ્દેશો (Objectives) :

આ એકમના અભ્યાસના અંતે તમે -

- ◆ ભિન્નતાની સંકલ્પના સમજી શકશો.
- ◆ ભિન્નતાના પ્રકારો વિષેની સમજ કેળવી શકશો.
- ◆ અધ્યયન અને રમતોમાં ભિન્નતાનું મહત્ત્વ સમજી શકશો.
- ◆ વિદ્યાર્થીના ભિન્ન અધ્યયન જરૂરિયાતો સંતોષવામાં સરકારશ્રી તથા અન્ય એજન્સીઓના યોગદાન તથા ઉપલબ્ધ સગવડો વિષે સમજી શકશો.
- ◆ વૈશ્વિક કક્ષાએ ભિન્નતા સંદર્ભે તમારાં વલણો દૃષ્ટિકોણ અને લાગણી વિકસાવવા વચનબદ્ધ બનશો.

2.3 ભિન્નતાની સંકલ્પના (Concept of Diversity) :

‘ભિન્નતા’ એ શું છે ? આનો સંક્ષિપ્તમાં જવાબ આપીએ તો: અસમાનતા, ભિન્નતા. માનવ વિભિન્નતા એટલે માણસો વચ્ચેની અસમાનતા. ભિન્નતા એ વસ્તુ કે વ્યક્તિઓની શ્રેણી જે એ પ્રકારની વ્યક્તિઓ કે વસ્તુઓની અન્ય સામાન્ય શ્રેણીની વ્યક્તિઓ કે વસ્તુઓ કરતાં ભિન્ન હોય.

ભિન્નતાની સંકલ્પના એ સ્વીકૃતિ અને આદરની ઘોતક છે. મતલબ કે દરેક વ્યક્તિ અજોડ - વિશિષ્ટ છે અને પોતાની વ્યક્તિગત ભિન્નતાને કારણે ઓળખાય છે. એક એક માણસ અનન્ય અને અદ્વિતીય છે. માનવ અસ્તિત્વ ક્યારેય બેવડાતું નથી. આપણે વ્યક્તિના શરીર સંદર્ભે જ વિચારીએ તો દુનિયામાં કરોડો માણસો વસે છે પણ એક માણસનું અંગૂઠાનું નિશાન બીજા સૌ કરતાં જુદું હોય છે. બે સરખા અંગૂઠાના નિશાન હોય એ કદાચ શક્ય નથી. આ પહેલાં પૃથ્વી પર અબજો માનવો આવ્યા અને ગયા, હજી સુધી તમારા અંગૂઠાના નિશાન જેવું જ બીજું નિશાન કોઈ ન હતું. હવે પછીય અબજો માણસો પૃથ્વી પર જન્મ લેતા રહેશે. યાદ રહે કે એમાંય તમારા અંગૂઠાના નિશાન જેવું જ નિશાન ધરાવનાર હોય એ શક્ય નથી. દેહને વળગેલા અંગૂઠા જેવી સ્થૂળ બાબતમાંય જો માણસ આવો અનન્ય કે અદ્વિતીય હોય તો એનું આખું અસ્તિત્વ (Whole being) અનન્ય હોય એમાં નવાઈ શી ? દીકરો બાપ જેવો લાગે છે પણ તે બિલકુલ બાપ જેવો જ હોય એ શક્ય નથી.

જેમ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે શારીરિક ભિન્નતા હોય છે તેમ જાતિ, નૈતિકતા, લીંગ, સંભોગ પ્રત્યેનો દષ્ટિકોણ, સામાજિક-આર્થિક દરજ્જો, ઉંમર, શારીરિક ક્ષમતાઓ, ધાર્મિક માન્યતાઓ, રાજકીય વિચારધારા અથવા અન્ય કલ્પના તર્ક જેવાં પરિમાણો વ્યક્તિ ભિન્નતા પર અસર કરે છે. આ તફાવતોનું અન્વેષણ સલામતી, હકારાત્મક અને પર્યાવરણને પોષક છે. તે એકબીજા પ્રત્યેની સમજ આધારિત છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ભિન્નતાનાં પરિમાણોની ઉજવણી છે.

જુદી જુદી જાતિઓ, રાષ્ટ્રીયતા, ધર્મો અને લીંગમાંથી આવતી પ્રજા (લોકો) જે પોતાનાં જૂત, સંગઠન કે સમુદાય બનાવે છે. તેને ભિન્નતા કહી શકાય. ભિન્ન સંગઠન એ છે જે લોકોમાં રહેલી ભિન્નતાનું મૂલ્ય કરે છે. તે ભિન્નભિન્ન પશ્ચાદ્ ભૂમિકાઓ, કૌશલ્યો, વલણો અને અનુભવોને તાજગી સભર વિચારો અને સમજણ તરીકે ઓળખે છે. ભિન્ન સંગઠનો તેમની સેવાઓને યથાર્થ અને અભિગમલક્ષી બનાવવા ભિન્નતાને બળ કે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. ભિન્ન સંગઠનો વિચારો અને અનુભવોમાં વૈવિધ્યતા લાવે છે. જેથી ઉપભોક્તાને સાંભળી તેની જરૂરિયાતોને સંતોષી શકે. ભિન્નતાને પોષણ એ સમાજને લાભદાયી છે.

જો તમે દિલ્હી કે મુંબઈ જેવા મહાનગરોના ધનિક વિસ્તારો કે મુંબઈ, દિલ્હી યુનિવર્સિટી કે એમ.એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરાની મુલાકાત લીધી હોય તો તમને અમેરિકન, આફ્રિકન જાપાનના વિદ્યાર્થીઓ અને કાર્યકર્તા - કામદારો જોવા મળશે. તમને ત્યાં યુવાન માણસો, નિસહાય કે અપંગ વૃદ્ધાઓ પણ જોવા મળશે. આ દષ્ટિથી ભિન્નતાનો પ્રકાર છે. દષ્ટિની ભિન્નતા બાહ્ય છે. તે વસ્તુઓનું નિદર્શન કરે છે. આપણે ઉંમર, જાતિ, લીંગ અને અન્ય શારીરિક અંગો બદલી શકતા નથી.

આ ઉપરાંત અદૃશ્ય - અગોચર ભિન્નતા પણ હોય છે, જેને પ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકાતી નથી. જેમ કે, આપણે કોઈનો કામ કરવાનો અનુભવ પ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકતા નથી. કોઈના લગ્નના દસ્તાવેજ જોયા વિના વ્યક્તિનું પરિણિત-અપરિણિત દરજ્જો. શૈક્ષણિક અભ્યાસ-સિદ્ધિઓ, આવક કે ધર્મ વિષે જાણી શકતા નથી. આમ વ્યક્તિનો વર્તમાન દરજ્જો - સ્થિતિ જોવા - જાણવા માટે તેના વિષે પ્રશ્નો પૂછવાની પ્રત્યક્ષ રીત છે.

2.3.1 આપણને ભિન્નતા સાથે શું નિસ્બત ? (What is our concern with Diversity ?)

પ્રવર્તમાન સમયમાં 'ભિન્નતા' શબ્દ ખૂબ લોકપ્રિય બન્યો છે. 1980 થી શરૂ કરી, ફોર્ચ્યુનમાં આવેલી 500 સૌથી મોટા ઉદ્યોગોની યાદી, તમામ સ્તરની સરકારી એજન્સીઓ, નાના-મોટા તમામ નફો કરતાં મંડળો - સંસ્થાઓ 'વિભિન્ન કામો' કરી રહ્યાં છે. આજે તો પ્રાથમિક - માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં 'વિવિધ-વિવિધતા-વિભિન્નતા' સભર પાઠ્યક્રમો આમેજ કરાયા છે. એટલું જ નહિ ઘણી કોલેજો અને વિશ્વવિદ્યાલયમાં કેમ્પસમાં વૈવિધ્યતા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું છે.

આપણા સમાજમાં ત્રણ અસરકારક પ્રવાહોએ વિભિન્નતાને એક મહત્વનો મુદ્દો બનાવ્યો છે. એક, બજારો વૈશ્વિક કક્ષાએ સ્પર્ધાત્મક ધોરણે વેપાર કરી રહ્યાં છે. બીજું વસતિ ચમત્કારક રીતે બદલાઈ રહી છે. ત્રીજું, લોકો પોતાની જાતિને સમૂહમાં ગોઠવવા - બંધબેસતી કરવાને બદલે પોતાની વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓની ઉજવણી કરી રહ્યા છે.

ચાલો, આ પ્રત્યેક પ્રવાહ વિષે નજર નાખીએ :

2.3.1.1 વૈશ્વિક બજાર (The Global Market) :

આપણે સાંભળીએ છીએ કે વિશ્વ સંકોચાતું જાય છે. બીજા શબ્દોમાં વિશ્વ એક બની રહ્યું છે. આપણે જાતને વિશ્વના અન્ય દેશોથી અળગી કરી શકીએ તેમ નથી. જો આપણે કૂપમુંડકતામાં રાચીએ તો અંધારિયા યુગમાં સરી પડીએ, વિકાસ ન કરી શકીએ અને દેશ અન્ય દેશો સાથે તાલ ન મિલાવી શકે. અત્યારે તો આપણી તાકાત આપણે અન્ય દેશો સાથે કેટલો વેપાર કરીએ છીએ તેના પર નિર્ભર છે. સ્પર્ધામાં ટકી રહેવા માટે દરેક દેશે કે તેની કંપનીઓએ અન્ય દેશોની સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ કરવો પડે છે અને તેજ રીતની માલ વેચવાની નીતિ અખત્યાર કરવી પડે છે. આ નીતિ વિભિન્ન લોકોને એકઠા કરી વ્યૂહરચના ગોઠવે છે. જો કંપની કે દેશ પોતાનો માલ અન્યત્ર વેચી વધુમાં વધુ નફો મેળવવા ઈચ્છતો હોય તો તે દેશની ભાષા, જરૂરિયાતો, ઈચ્છાઓ અને રિવાજો જાણવા પડે છે. જેમ કે, ભારતીય પ્રજા ધાર્મિક મનોવૃત્તિવાળી ટાટા, હુન્ડાઈ, માઝુતિ જેવી કંપનીઓ બેસતું વર્ષ, લાભપાંચમ, વસંતપંચમી જેવા તહેવારો ક્યારે આવે છે તેની નોંધ એક વર્ષ અગાઉ તૈયાર કરી, પોતાનો માલ ડિલરોને પહોંચાડતા હોય છે. એટલું જ નહિ ‘નવા વર્ષની ઉજવણી ચાલો સાથે મળીને કરીએ’ જેવી આકર્ષક જાહેરાતોથી લોકો સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ કરે છે. મોબાઈલ કંપનીઓ તહેવાર ટાણે સ્પેશીયલ ઓફર આપી ગ્રાહકોને આકર્ષતી હોય છે.

કોઈ કંપની શેવરોલેટવ (Chevrolet) કંપની જેવી ભૂલ કરી શકે નહીં. જ્યારે તેને તેની પ્રથમ ગાડી-કાર Chevy Nova સ્પેનીશ બોલતા દેશોમાં વેચવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે, સ્પેનીશમાં ‘No va’ નો અર્થ ‘તે જતું નથી’ (It does not go) થતો હોઈ નોવા (Nova) સ્પેનીશ દેશોમાં વેચાઈ નહીં. તેજ રીતે પેપ્સી (Pepsi) એ તેનો માલ ચીનમાં ખપાવવા માટે ચાઈનીઝ ભાષામાં સૂત્ર આપ્યું ‘પેપ્સી તમોને જીવન બક્ષે છે’ (Pepsi brings you back to life) પરંતુ ચીની ભાષામાં તેનો અર્થ થાય છે. ‘પેપ્સી તમારા પૂર્વજોને કબરમાંથી પાછા લાવે છે.’ (Pepsi brings your ancestors back from the grave.)

ભારતીયોની સંસ્કૃતિ, આચાર-વિચાર અને દૃષ્ટિકોણની નાડ પારખી ચીની પતંગ, રમકડાં, ટેલીફોન, દારૂખાનું અને અન્ય માલ વેચી રહ્યું છે. ભારતનું બજાર મોટું હોઈ, અમેરિકા, બ્રિટન, રશિયા, કોરિયા, જાપાન, ફ્રાન્સ જેવા દેશો ભારતમાં ઉદ્યોગો માટે અને માલની ખપત માટે નજર નાખી રહ્યા છે.

આપણે નોંધવું જોઈએ કે પાંચમાંથી ચાર નોકરી પરદેશના વેપારને આભારી છે.

2.3.1.2 વસતિમાં થતું રહેતું પરિવર્તન (Changing demographics) :

અત્યારે વિશ્વના તમામ દેશોમાં અન્ય દેશોના લોકો અભ્યાસ કે ધંધા રોજગાર માટે જાય છે પરિણામે જે તે દેશમાં બહુવિધ પ્રજા જોવા મળે છે. ગઈકાલ સુધી અમેરિકામાં દર ચાર વ્યક્તિએ ત્રણ અમેરિકન હતા, અત્યારે 30% લોકો બહારના વિવિધ દેશોના જોવા મળે છે. આ સ્થિતિ વધારે જન્મ દર અને બહારથી આવતા લોકોના કારણે છે અત્યારે અમેરિકામાં 70% સ્થાનિક - વ્હાઈટ લોકો વસે છે. પરંતુ કેલિફોર્નિયા જેવા રાજ્યમાં સ્થાનિક લોકો 50% થી પણ ઓછા જણાય છે. સૌથી વધુ વસતિ એશિયનો અને પેસિફિક ટાપુઓવાળાની વધતી જાય છે. પ્રત્યેક સાતમાંથી એક વ્યક્તિ અંગ્રેજી સિવાયની ભાષા બોલે છે. ગ્રાહક ખરીદ શક્તિમાં અમેરિકાનાં ચાર લઘુમતિ જૂથો આફ્રિકન અમેરિકન, હિસ્પાનિક્સ એશીયન અને અમેરિકન ભારતીયોની અમેરિકનો કરતાં વધી ગઈ.

આ વાત થઈ અમેરિકાની. ભારતમાં પણ સરકાર ‘મેક ઇન ઇન્ડિયા’ના સૂત્ર દ્વારા વિદેશીઓને ધંધો-રોજગાર કરવા માટે આહ્વાન આપે છે. આપણા દેશમાં પણ વિવિધ દેશોના લોકો નજરે પડે છે. ભારતમાં હિન્દુ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી, શીખ, જૈન, પારસી, બૌદ્ધ ધર્મના લોકો રહે છે. ભારતમાં એક વર્ગ ખૂબ જ ઝડપથી ધનિક બની રહ્યો છે. દેશની 39% સંપતિ પ્રથમ 100 ધનિકો પાસે છે. આર્થિક રીતે ઉચ્ચ, મધ્યમ વર્ગ અને નીચલો વર્ગ પડે છે. ધંધા રોજગાર માટે લોકો એક ગામ-શહેરથી શહેર જાય છે. ‘રહે ત્યાં જ મકાન’ ઉક્તિ અનુસાર જ્યાંથી નિવૃત્ત થાય ત્યાં નિવૃત્તિ ગાણવાનો જોશ વધતો જાય છે. ભારતમાં વિવિધ ભાષાના લોકો રહે છે. બર્સ્ટેઈન કહે છે કે વ્યક્તિની બોલચાલની ભાષાનું સ્વરૂપ તે વ્યક્તિની પસંદગી પ્રમાણે નહીં. પરંતુ તે જે સમૂહનો સભ્ય હોય છે તે સમૂહના સામાજિક જીવન અને સંસ્કૃતિના આધારે ઘડાય છે. જે ભાષા રાજકાજની ભાષા હોય તે ભાષાનું પ્રભુત્વ રહે છે. જેમ કે, ભારતમાં અંગ્રેજી અને તેજ રીતે જે લોકોની સંખ્યા વધુ હોય તે ભાષા શીખવાનો પણ હેતુ

વધતો જાય છે. જેમ કે, અમેરિકામાં હિન્દી, ગુગુલ પણ હિન્દી ભાષામાં વ્યવહાર વધારતુ જાય છે કેમ કે તેને ભારતનું મોટું બજાર જોઈએ છે. ભારતમાં નોઈડા, વાપી, મુંબઈ, પુના, બેંગ્લોર, હૈદરાબાદ જેવા ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં તમોને બધી જ સંસ્કૃતિ, ધર્મ, પ્રદેશના લોકો જોવા મળશે. ભારતમાં આજે 20 થી 45 વયજૂથના યુવાનોની સંખ્યા કુલ વસતિના 65% કરતાં વધુ છે. ચીનમાં યુવાનોની વસતિ ઘટતી જાય છે. તેથી ‘બે બાળક બસ’ની છૂટ તાજેતરમાં જ અપાઈ છે. અત્યારે 30% લોકો શહેરોમાં અને 70% લોકો ગામડામાં રહે છે. દિનપ્રતિદિન રોજી-રોટી, શિક્ષણ સુવિધાઓ અને મોલો સારું લોકોનું શહેરો તરફનું આકર્ષણ વધતું જાય છે. આમ કોઈ દેશ કે પ્રદેશમાં વિવિધ પ્રકારના લોકો આપણને જોવા મળે છે અને હજુય વિકસીત અને વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં વસતિમાં આમૂલ પરિવર્તનને અવકાશ છે.

2.3.1.3 રાષ્ટ્રોની બદલાતી સંકલ્પના (Changing Concept of Nations) :

સામાન્યતઃ અમેરિકન સમાજ ભિન્ન ભિન્ન લોકોને પોતાનામાં ભેળવી દે છે. અમેરિકાને ‘વિલીન ઓગાળી દેતો ઘડો’ (Melting Pot) સમાજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બહારથી આવતા લોકોને પોતાનાં જૂનાં મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિ જાળવી નવી દુનિયા (New work) નાં જૂનાં મૂલ્યો અને જીવનશૈલી સાથે ગોઠવવાની અપેક્ષા સહજ છે. રૂપક તરીકે સાંસ્કૃતિક તફાવતોને મોટા ઘડામાં મૂકવાના, જ્યાં તે ઓગળી યા મિશ્રિત થઈ જાય. ટૂંકમાં ‘વિલીન કરી દેતો ઘડો’ એટલે આ દેશના (અમેરિકાના) લોકો માટે એક સંસ્કૃતિ, ભાષા અને જીવનશૈલી. ‘ઓગાળી દેતા ઘડા’ની સમસ્યા એ છે કે તે તફાવતની કમી સમતુલ્ય કરે છે.

આજે ‘ઓગાળી દેતા ઘડા’ (Melting Pot) ખ્યાલને બદલ મોજેઈક (Mosaic - નાના નાના પથ્થરોની બનાવેલ ડિઝાઈન) અને ‘ટોસ્ડ સલાડ’ (Tossed salad - ઝટ સલાડ) સ્થાન લઈ રહ્યો છે. ‘મોજેઈક’ સમાજમાં વ્યક્તિઓ પોતાની ભાષા, જીવનશૈલી અને ધાર્મિક પરંપરાઓ ચાલુ રાખે છે. તફાવતો ભિન્નતાઓની કદર થાય છે. જેમ કે અગણિત રંગીન પથ્થરના ટુકડા ભેગા મળી મોજેઈક બનાવે છે કે ગાજર, કાકડી, મૂળો, બીટ અને ટામેટાં તેમનો આકાર, રંગ અને સ્વાદ જાળવી રાખી સલાડ બનાવે છે. તેમ માણસો પોતાનો સાંસ્કૃતિક વારસો અને અજોડપણું - વિશિષ્ટતાઓ જાળવી રાખવાનું ગૌરવ અનુભવે છે. શરમ નહિ. આ સંદર્ભે અમેરિકામાં અત્યારે વિશાળ - બહુ સમુદાયના લોકો રહે છે. જ્યાં એક જ ભેદકારી અમેરિકન સંસ્કૃતિ શોધવું અઘરું પડશે. તેથી જ કહી શકાય કે અમેરિકા ‘બહુ સાંસ્કૃતિક’ (multiculture) ભીમકાય (અસામાન્ય) રાષ્ટ્ર છે.

‘બહુ સાંસ્કૃતિક’ વિચારધારાને પરિણામે અમેરિકા વિશ્વના અન્ય દેશોમાંથી બુદ્ધિશાળી લોકોને આવકારે છે. પરિણામે તે દુનિયામાં સૌથી વધુ નવી શોધો કરે છે અને સૌથી શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર બન્યું છે. આ જોઈને દુનિયાના અન્ય રાષ્ટ્રો પણ પોતાના દેશમાં અન્ય લોકોને આવકારે છે. ભારતમાં અનેક વિદેશી પ્રજા આવી પરંતુ ભારતે પોતાની સંસ્કૃતિ પરંપરા જાળવી રાખી છે. સાથે સાથે આજે દેશમાં અનેક ધર્મ, ભાષા, જાતિના લોકો રહે છે. અને તેમની પોતાની સ્વયં ઓળખ છે. આ સૌ ભારતીય રાષ્ટ્રીયતા - સંસ્કૃતિમાં પોતાની જાતને ઓગાળી દે તો જ દેશમાં તોફાનો, રમખાણો, વાદ-વિવાદ બંધ થાય અને રાષ્ટ્રીય વફાદારીથી જ દેશની સેવા પણ કરી શકાય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

1. 2-3 લીટીમાં ‘ભિન્નતા’ની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. ભિન્નતા પર કયા પ્રવાહો અસર કરે છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

3. અમેરિકા ને ‘ઓગાળી દેતો ઘડો’ તરીકે શા માટે ઓળખવામાં આવે છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

4. “વૈશ્વિક બજારો ભિન્નતાનો પોષક છે.” શી રીતે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

2.4 ભિન્નતાના પ્રકારો : (Types of diversity)

ભિન્નતાના દરેક સમાવે છે. કારણ કે વ્યક્તિઓ એકબીજાથી ઘણી રીતે જુદા પડે છે. બીજા શબ્દોમાં ભિન્નતાના ઘણા પ્રકારો છે. આપણે જોઈએ શકીએ છીએ છે, ભિન્નતા કાર્યક્ષેત્રની રીતે ખૂબ વિસ્તૃત છે જે આપણ સૌને તેમાં સમાવી લે છે. આમ છતાં, લોકોને જે તે તકો પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ભિન્નતાનાં કેટલાક પરિમાણોની અન્ય કરતા વધારે અસર થાય છે.

ભારતમાં ભિન્નતા અજોડ છે. વધુ સંખ્યા સાથે વિશાળ દેશ હોવાથી, ભારત અનંત ભૌતિક વિશિષ્ટ લક્ષણો અને સાંસ્કૃતિક તરાહ ધરાવે છે. તે બહુભાષી લોકોનો દેશ છે. આ એક જ દેશ છે જેમાં દુનિયાના ઘણા ધર્મો પાળનારા લોકો વસે છે. ભારત એ લઘુ વિશ્વ છે. વસતિનો મોટો સમુદાય, રિવાજો અને વસતિ ધરાવે છે. ભારતમાં ભિન્નતાના કેટલાક ઘાટ-રચના નીચે મુજબ ચર્ચાયા છે.

2.4.1 જાતિ ભિન્નતા (Gender Diversity) :

જાતિ ભિન્નતા, લીંગ ભિન્નતા છે જાતીય ભિન્નતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (United Nations Organization) ના માનવ હક્કો અંગેના જાહેરનામાનો ઉદ્દેશ તો એ છે કે તમામ જાતિઓ (સ્ત્રીઓ કે પુરુષો) સાથે સમાન વ્યવહાર દાખવવો જોઈએ અને તેમની વચ્ચે કોઈ ભેદ રાખવો જોઈએ નહીં, તેમને કાયદા અને સામાજિક દૃષ્ટિએ સમાનતા મળવી જોઈએ. જેમ કે, લોકશાહી માળખામાં તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં અને કોમના પ્રમાણના વેતન, અહીં આપણે ગૂંચવડો નિવારવા માટે બીજી જાતિઓ (સ્ત્રી અને પુરુષ સિવાય) ની ચર્ચા કરતા નથી.

લોકોને તેમની જાતિ કે જાતિની ભૂમિકાની ઓળખ નીચેની બાબતોનો સમાવેશ કરે છે.

- ◆ કપડાં અને ઝવેરાતથી તેમની પસંદગી
- ◆ તેમની રીતભાત

- ◆ તેમની ચાલ અને હાથની ચેષ્ટાઓ
- ◆ તેમની વાળ ઓળવવાની રીત (Hairstyle)
- ◆ તેમનો રસ, અનુરાગ કે અભિરુચિ વ્યક્ત કરે તે
- ◆ તેમની બોલી

બ્રિટીશ યુગથી શરૂ થયેલી નારીમુક્તિની પ્રક્રિયા ધીમે ધીમે વધુ ઝડપી બની અને સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણનો પ્રારંભ થયો. 26 જાન્યુઆરી 1950 થી અમલમાં આવેલા ભારતીય બંધારણમાં લૈંગિક સમાનતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને દરજ્જા અને તકની સમાનતાની ખાતરી આપવામાં આવી છે. બંધારણના આર્ટિકલ 14 અને 15માં સમાનતાનો અધિકાર બક્ષવામાં આવ્યો છે. અને આર્ટિકલ 15માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્ય કોઈપણ નાગરિક પ્રત્યે લિંગના પાયા પર ભેદભાવ નહીં રાખે. આમ સ્ત્રી અને પુરુષને સમાનતા બક્ષવામાં આવી છે. શ્રીમતી તાયા ઝિન્કીન જણાવે છે કે “ભારતમાં નારી મુક્તિની પ્રક્રિયા ગામડા સુધી પ્રસારણ પામી છે. સ્ત્રી શિક્ષણ, સામાજિક કાયદા અને આજીવિકાની તકોએ સ્ત્રી સશક્તિકરણ દ્વારા સ્ત્રીના સ્થાનમાં પરિવર્તન લાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.”

સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણ અને કાનૂનોથી સ્ત્રી અને પુરુષોના સ્થાન અંગે સમાન કાનૂની ધોરણો પ્રાપ્ત થયા છે. જેમ કે (1) સમાન રાજકીય અધિકાર (2) લગ્ન અને છૂટાછેડાનો સમાન અધિકાર (3) દહેજ પ્રથા પ્રતિબંધ કાનૂન (4) મિલકત અને વારસાનો અધિકાર અને (5) કાનૂની શિક્ષણ કાર્યક્રમ અને કુટુંબ અદાલતો. ઉપરોક્ત કાયદાઓને કારણે સ્ત્રીઓના હક્કોને રક્ષણ મળે છે અને સમાજમાં માનભેર જીવી શકે છે.

આઝાદી પછી સ્ત્રી-પુરુષ મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ અને સ્ત્રી શિક્ષણને સમાન શિક્ષણ અધિકાર મળ્યો હોઈ સાંપ્રત સમયમાં સ્ત્રીઓએ શિક્ષણના તમામ ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ મેળવ્યો છે. એટલું જ નહિ પુરુષના સમોવડી બનવા જઈ રહી છે. તેથી સમાજમાં મા-બાપ દિકરા - દિકરીને સમાન ગણવા માંડ્યા છે અને જે આવતીકાલના સમાજની શુભનિશાની છે.

2.4.2 ભાષાકીય ભિન્નતા (Linguistic Diversity) :

1961 ની સેન્સેસમાં વસતિ ગણતરી ભારતમાં 1652 ભાષાઓ અને બોલીઓ હતી. આમાંની ઘણી ભાષાઓ - બોલીઓ બહુ ઓછા લોકો દ્વારા બોલાય છે પરિણામે વસતિ ગણ તેમને બોલીઓ તરીકે ઓળખાવેલ છે. બંધારણની કાર્યસૂચિ - 8માં 22 ભાષાઓને માન્ય ગણવામાં આવી છે તે છે : (1) આસામી, (2) બંગાળી, (3) ગુજરાતી, (4) હિન્દી, (5) કન્નડ, (6) કાશ્મિરી (7) કોંકણી (8) મલાયમ, (9) મણિપુરી, (10) મરાઠી, (11) નેપાલી, (12) ઉરિયા, (13) પંજાબી, (14) સંસ્કૃત, (15) તમિલ, (16) તેલુગુ, (17) ઉર્દૂ (18) સિંધી, (19) સંથાલી, (20) બોરો, (21) મૈથિલી અને (22) ડોગરી આમાંની ચાર ભાષાઓ જેવી છે કે સંસ્કૃત, કશ્મિરી, નેપાલી અને સિંધી એ કોઈ રાજ્યની અધિકૃત ભાષાઓ નથી; પરંતુ તેમની પાસે સમૃદ્ધ સાહિત્ય છે. દેવનાગરી લિપિમાં હિન્દી એ ભારતીય સંઘની અધિકૃત ભાષા (official language) તરીકે સ્વીકારાયેલી છે.

બીજી સૌથી મોટી ભાષા તેલુગુને 60 લાખ લોકો આંધ્રપ્રદેશમાં બોલે છે. ઉત્તર ભારતમાં બોલાતી મોટાભાગની ભાષાઓ ભારત-ઈન્ડો કુટુંબ-ગોત્રની છે. જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં બોલાતી તેલુગુ, મલયાલમ, તમીલ અને કન્નડ, દ્રવિડિયન કુટુંબ - ગોત્રની છે. ભારતને ‘Vertiable tower of babel (વૈવિધ્યપૂર્ણ કોલાહલ કરતો મિનાર) કહે છે. શ્રી એ.આર. દેસાઈના શબ્દોમાં ભારત એ જીભના સંગ્રહ સ્થાનના ચશ્મા છે.

ભાષાકીય વૈવિધ્યતા હોવા છતાં પ્રત્યેક યુગે કોઈને કોઈ ભાષા કડીયુક્ત ભાષા (Link language) તરીકે કામ કરતી આવી છે. આ કડીયુક્ત ભાષા યુગે યુગે બદલાતી જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં સંસ્કૃત, મધ્ય કાલીન યુગમાં અરેબિક કે પર્શિયન અને વર્તમાન સમયમાં હિન્દી અને અંગ્રેજી અધિકૃત ભાષાઓ તરીકે છે.

2.4.3 સાંસ્કૃતિ ભિન્નતા : (Cultural Diversity) :

ભારતીય લોકોની જીવનશૈલી એ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે. ભારતની ભાષાઓ, ધર્મો, નૃત્ય, સંગીત, શિલ્પ - સ્થાપત્ય, ખોરાક અને રિવાજો સ્થળે - સ્થળે જુદા પડે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ કેટલાક સૈકાઓ

જૂની છે અને એવું કહેવાય છે કે તે ઘણી સંસ્કૃતિઓનો શંભુમેળો છે જે ભારત ભૂખંડમાં પ્રસરી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં કેટલાક તત્વો જેવા કે, ભારતીય ધર્મો, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને ભારતીય ભોજન-પાક કલાએ સમગ્ર વિશ્વ ઉપર અસર કરી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિશ્વની સૌથી જૂની સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. ભારતના ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મોની ધાર્મિક, અસર સવિશેષ છે. ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, શિલ્પ - સ્થાપત્ય, કલા અને સંગીતને ઘણી ખ્યાતિ મળી છે. અવિભાજ્ય ભારત વખતે ભારતીય સંસ્કૃતિએ સીમા પાર પણ વિસ્તરી હતી. વૈદિક સંસ્કૃતિ, બુદ્ધિવાદ કલા-સ્થાપત્ય, વહીવટ અને હસ્તકલાની રીતોએ એશિયાના ઘણા ભાગો સુધી વિસ્તરી હતી. જેને મુસાફરો અને વહાણવટુઓએ સદીઓ પહેલાં લોકપ્રિય બનાવી હતી. હિન્દુકુશ અને પમીર પર્વતોથી પર્શિયનો દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રભાવિત થઈ હતી. મધ્યકાલીન યુગમાં ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસા ઉપર ઈસ્લામનો પ્રભાવ જણાયો હતો. સદીઓ સુધી હિન્દુ, જૈન અને શીખની મુસ્લિમ સાથે ઐક્યતા રહી.

ભારતીય સ્ત્રીઓ સાડી, ઘાઘરા ચોલી અને શલવાર ખમીજ પહેર છે. પ્રણાલિગત કપડાં પ્રદેશે, પ્રદેશે ભિન્ન હોય છે. જેના ઉપર ભૌગોલિક વાતાવરણ અને ગ્રામ્ય - શહેરનો પ્રભાવ વર્તાય છે. સામાન્યતઃ લોકપ્રિય કપડામાં સ્ત્રીઓ સાડી અને પુરુષો ધોતી-લૂંગી કે પંચી (કન્નડમાં) પહેરે છે. શીવેલા કપડાં જેવા કે ચુડીદાર અથવા સલવાર - કમીઝ દુપટ્ટા સાથે સ્ત્રીઓ પહેરે છે. કેટલીકવાર સલવારનું ફીટીંગ ઢીલું જ્યારે ચુડીદારનું ફીટીંગ ટાઈટ હોય છે. પુરુષો શીવેલા કપડામાં કૂર્તો - પાયજામો અને યુરોપિયન સ્ટાઈલના પેન્ટ-શર્ટ પહેરે છે. શહેરોમાં ક્યાંક જીન્સ, પેન્ટ, શર્ટ, કોટ, કૂર્તો એમ વિવિધ ફેશનનું પરિધાન કરે છે.

ધાર્મિક સ્થળો અને જાહેર જગ્યાએ ભારતીય ડ્રેસ શરીર ખુલ્લું રાખવા અને યુસ્ત કપડાં પહેરવા પર અનિચ્છા દર્શાવે છે. મોટા ભાગનાં ભારતીય કપડાં સુતરાઉ હોય છે જે ભારતના હવામાન માટે આદર્શ છે. ભારતીય હવામાન મહદ્અંશે ગરમ અને વરસાદી હોવાથી મોટાભાગે લોકો સેન્ડલ પહેરે છે.

ભારતીય સ્ત્રીઓ પોતાના દેખાવ અને ફેશન અંગે સંચિત હોય છે. તેથી તે મેકઅપ અને ઘરેણાંનું પૂરતું ધ્યાન રાખે છે. બિંદી, મહેદી, એરીંગ્સ, બંગડીઓ અને બીજું ઝવેરાત સામાન્ય છે. ધાર્મિક અને લગ્ન પ્રસંગે સ્ત્રીઓ રંગબેરંગી કપડાં સાથે સોના, ચાંદી કે પ્રાદેશિક હીરા, પથ્થરનાં મૂલ્યવાન ઘરેણાં પહેરે છે.

હિન્દુ સ્ત્રીઓને સજવા માટે બિંદી (ચાંદલા) જરૂરી ગણાય છે, જે સૌભાગ્યવતીનું પ્રતીક ગણાય છે. સામાન્ય રીતે લાલ બિંદી, પરિણીત સ્ત્રીઓ અને રંગીન - રંગબેરંગી બિંદી અપરણિત સ્ત્રીઓ કપાળ ઉપર લગાડે છે પરંતુ હવે તમામ રંગીન કે ચમકતાં બિંદીઓ ફેશનના ભાગ તરીકે ઓળખાય છે. ભારતીય પરિણીત હિન્દુ સ્ત્રીઓ તેમના સંથીયામાં લાલ કે નારંગી રંગનો પાવડર નાખે છે. જેને સિંદૂર કહે છે. જે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનો અહેસાસ કરાવે છે. જ્યારે વિધર્મી સ્ત્રીઓ સિંદૂર લગાડતી નથી.

ભારતમાં આઠ પ્રકારના નૃત્ય થાય છે. જેમાં ઘણાં બધાં વર્ષનાત્મક અને પૌરાણિક દંતકથાઓ આધારિત હોય છે. ભારતનાટ્યમ તમિલનાડુમાં, કથક ઉત્તરપ્રદેશ, કથકલી અને મોહિની અટ્ટમ કેરળ, કુચીપુડી આંધ્રપ્રદેશ, યક્ષગાના કર્ણાટકમાં, મણિપુરી મણિપુર, ઓડિસી ઓરિસ્સામાં સત્રિવા આસામ રાજ્યના પ્રખ્યાત નૃત્ય છે.

આજ રીતે ભારતમાં મુક્તપણે કરાતાં ફોલ્કસી (folksy) પ્રણાલિગત નૃત્ય છે. ભાંગરા પંજાબ, બિહુ આસામ, ઝેલિઅંગ નાગાલેન્ડ, છુઉ ઝારખંડ અને બંગાળ ગુમારા નૃત્ય, ગોતીપુઆ મહારી નૃત્ય અને કલખાઈ ઓરિસ્સા, કવ્વાલી, બિરહાસ અને ચરકુલાસ ઉત્તરપ્રદેશ, જત-જતીન, નટ-નટીન અને સતુરી બિહાર ગૂમર રાજસ્થાન અને ગરબા ગુજરાતના પ્રખ્યાત લોકનૃત્યો છે.

દુનિયાના કોઈપણ દેશમાં આવી સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા નથી. અલગ - અલગ પ્રદેશ સમયના પ્રવાહ સાથે તાલ મિલાવી થોડાક ફેરફાર સાથે પોતાની ઓળખ જાળવી રાખે છે.

2.4.4 સામાજિક - આર્થિક ભિન્નતા (Socio - Economic Diversity) :

ભારતી સમાજને અનેક રીતે ઓળખી શકાય છે. તમે તેને ભારતના રાજ્ય, ભાષા, ધર્મ, પ્રજા એમ અનેક તત્ત્વોથી ઓળખી શકો છો. આમ છતાંય, આપણે ભારતનો વિગતે અભ્યાસ કરવો હોય તો તેની સામાજિક - આર્થિક ભિન્નતાને સમજવી જોઈએ.

આર્થિક - સામાજિક વર્ગ એટલે આર્થિક - સામાજિક રીતે ચડિયાતા કે ઉતરતા મનાતા હોય એવા લોકોનાં બે કે વધારે સ્તરોનો ક્રમ તે વર્ગ.

આર્થિક - સામાજિક વર્ગોની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે :

- (1) દરેક વર્ગના લોકોની રહેણીકરણી જુદી જુદી હોય છે. દા.ત. જ્ઞાતિ આધારિત વર્ગ હોય તો બ્રાહ્મણ, પટેલ કે રબારીના કુટુંબની રહેણી કરણી અલગ હોય છે.
- (2) એક વર્ગના લોકોનું બીજા વર્ગના લોકો પ્રત્યેનું વલણ જુદુજુદુ હોય છે. દા.ત મધ્યમવર્ગના લોકોનું ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પ્રત્યેનું વલણ, અહોભાવયુક્ત કે ઈર્ષ્યાયુક્ત હોઈ શકે.

આ વર્ગો વ્યવસાય, આવક, કેળવણી જેવા અનાત્મલક્ષી કૌટુંબિક પરંપરા જેવા આત્મલક્ષી તત્ત્વોને આધારે રચાય છે.

ભારતીય સમાજમાં આર્થિક - સામાજિક દૃષ્ટિએ પાંચ વર્ગો જોવા મળે છે. (1) શ્રીમંત વર્ગ (2) ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગ (3) મધ્યમ વર્ગ (4) નિમ્ન વર્ગ અને (5) ગરીબ વર્ગ. ભારતમાં જ્ઞાતિના ભેદો જેટલા તીવ્ર છે તેટલા વર્ગના ભેદો તીવ્ર નથી. ભારતની ઘણી ખરી ચુંટણીઓમાં પણ વર્ગભેદ કરતા જ્ઞાતિભેદ વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં અર્થ આધારિત વર્ગો અને રંગ આધારિત વર્ગોની (કાળા-ગોરા) ભેદરેખા વધુ જોવા મળે છે. આ જુદા જુદા સામાજિક વર્ગોની શિક્ષણ પર કેવી અસર જોવા મળે છે તે જોઈએ :

2.4.4.1 આર્થિક - સામાજિક વર્ગો : (Economic Social Classes) :

શ્રીમંત વર્ગ :

આ વર્ગના લોકો મોટાભાગે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના રંગે રંગાયેલા હોય છે. આ લોકો આરામપ્રિય, વિલાસી અને ભારે લાગવગવાળા હોય છે. સરકારમાં, શાળા - કોલેજોમાં, કારખાનામાં, કચેરીમાં વગેરેમાં તેમનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. તેઓ અંગ્રેજી ભાષાના પ્રભુત્વને મહત્વનું ગણે છે. તેઓ પોતાના બાળકોને ખર્ચાળ શાળામાં ભણાવે છે. શાળા ઉપરાંત બાળકનું અંગત ધ્યાન રાખવા શિક્ષક (tutor) કે આચાર્ય પણ રાખે છે. આ વર્ગના માતા-પિતા અન્ય વર્ગના બાળકો પ્રત્યે ઉપેક્ષિત વર્તાવ કરવા પ્રેરે છે.

ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગ :

ઉપલા ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગના કુટુંબો મેનેજર, ઈજનેર, મોટા સરકારી અમલદારો વગેરે હોવા ધરાવતા હોવાથી તેઓ સરકાર, અર્થતંત્ર, રાજકારણમાં લાગવગ ધરાવે છે. તેમની જીવનપ્રણાલી પણ ધનિક કુટુંબો જેવી જ હોય છે. આ વર્ગના વાલીઓ પોતાનાં બાળકો ઉચ્ચ કેળવણી પામે, પરદેશ જાય એ અંગે ઉત્સુક હોય છે. આ વર્ગના બાળકો પણ ધમંડી અને આત્મકેન્દ્રી બની જાય છે. પોતાનાથી નીચેના લોકો તિરસ્કારથી જોવાની એમને ટેવ પાડે છે.

મધ્યમ વર્ગ :

આ વર્ગ ઉપલા અને નીચલા વર્ગને સાંકળનારી એક મહત્વની કડી છે. આ વર્ગના ઘણાખરા લોકો કોઈને કોઈ વ્યવસાયમાં જોડાયેલા હોય છે. કેળવણીના ક્ષેત્રે તેઓ ઠીકઠીક આગળ છે. આવકની દૃષ્ટિએ તેઓ મધ્યમ છે. પોતાની કેળવણી અને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાો વિશે તેઓ ખૂબ જ સભાન હોય છે. પોતાના સામાજિક મોભા વિશે પણ તેઓ સદાય સંચિત હોય છે. સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ખાતર તેઓ કેટલીકવાર ગજા ઉપરવટ ખર્ચ કરી નાખે છે. નીચલા વર્ગના લોકો સાથે ભળતા તેઓ અચકાય છે. આ વર્ગના માબાપ કેળવણી માટે ગમે તેટલો ભોગ આપવા પણ તૈયાર હોય છે. કેળવણીને અનુરૂપ ઘરમાં વાતાવરણ મળે છે.

નીચેલો મધ્યમવર્ગ :

આ વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ મધ્યમ વર્ગ કરતાં નબળી અને નીચલા વર્ગ કરતાં સહેજ ઊંચી હોય છે. આર્થિક વિષમતા અને લઘુતાગ્રંથિને કારણે તેઓ આખી જિંદગી તંગદિલીનો ભોગ બનતા હોય છે. આ વર્ગના લોકો પોતાના બાળકોને પોતાના કરતાં વધારે ભણાવવાની અને સારી નોકરી અપાવવાની મહત્વાકાંક્ષા હોય છે. અભ્યાસ માટેની સગવડો જેવી કે ટ્યુશન વ્યસ્થા, પુસ્તકો, ટ્યુશન ફી, અલગ સ્ટડીરૂમ હોતા નથી. માતા લગભગ અભણ કે અલ્પશિક્ષિત હોય છે. જેનો ભોગ તેમના બાળકો બને

છે. આવા વાતાવરણમાં ઉછરતા બાળકો હતાશ, ઉદાસ બની જાય છે. પરિણામે ક્યારેક રખડેલ બની જાય છે. અથવા તો ગુંડાગીરીના માર્ગે વળે છે.

નીચલો વર્ગ :

આ વર્ગના લોકો પોતાનું અસ્તિત્વ માંડ માંડ ટકાવી રાખે છે. માબાપ પોતે અશિક્ષિત કે અલ્પશિક્ષિત હોવાથી તેઓ બાળકોને અભ્યાસમાં મદદ કરી શકતા નથી. બાળકોને પુસ્તકો કે સાધનો અપાવવામાં પૈસા તેમની પાસે હોતા નથી. બાળકો પ્રત્યે પ્રેમ હોવા છતાં, આર્થિક - સામાજિક વિષમતામાંથી જન્મતી ચિંતાને લીધે તેમનો પ્રેમ હૃદયમાં જ સૂકાઈ જાય છે. આ વર્ગના બાળકો અધવચ્ચે ભણતર છોડી દેતા હોય છે. કુમાર્ગે જવાના પ્રલોભનો એટલા તીવ્ર હોય છે કે કેળવણીની કડીએ આગળ વધવાનું તેમને મન જ થતું નથી.

વેદકાળમાં ચાર જ વર્ણો હતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર. આ ચાર વર્ણના લોકો પોતપોતાની ફરજો નિભાવતા હતા. પરંતુ આજે તો કેટલીય જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વમાં છે. ઔદ્યોગિકરણને કારણે પણ તેમાં ફેરફાર થયા. ટૂંકમાં કોઈપણ સમાજનું સ્વરૂપ, એકસરખું રહે જ નહિ. તેમાં પરિવર્તનો તો આવ્યા કરે છે માટે તે એક પ્રક્રિયા છે.

2.4.4.2 આર્થિક સામાજિક ભિન્નતા અને શિક્ષણ (Economics Social Diversity Education)

બાળકના કુટુંબના સામાજિક - આર્થિક વર્ગ મહદ્ અંશે તેની શિક્ષણની તકો નિશ્ચિત કરે છે. શિક્ષણ પર આ વર્ગની સ્પષ્ટ અસર જોવા મળે છે. જે નીચેના મુદ્દોને ધ્યાનમાં લઈ સ્પષ્ટ કરી શકાય.

(1) વર્ગો શિક્ષણના સાધનો રચે છે :

શાળાઓ ગરીબ વર્ગનાં વિસ્તારોમાં શરૂ થતી હોતી નથી. પરંતુ અમીર વર્ગના વિસ્તારોમાં ચાલુ થતી હોય છે. ઉચ્ચસ્તરની જરૂરિયાત મુજબ શાળાઓ શરૂ થાય છે. સરકારી નીતિ પણ ઉચ્ચ વર્ગની જરૂરિયાતોને વધુ પ્રાધાન્ય આપે છે.

(2) વર્ગોની ભિન્નતાનુસાર શૈક્ષણિક તકોમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે :

ભિન્નભિન્ન વર્ગો પ્રમાણે શિક્ષણની સ્થિતિ. જુદી જુદી જોવા મળે છે. સામાજિક વર્ગો અનુસાર તે વર્ગોનાં બાળકોને શિક્ષણની તકો ભિન્ન મળતી હોય છે.

(3) જ્ઞાતિ કે ધર્મના પ્રભુત્વ ધરાવતાં મંડળો દ્વારા શૈક્ષણિક પ્રેરણા :

જ્ઞાતિ કે પ્રભુત્વ ધરાવતાં મંડળો તેમના વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે પ્રેરણા પૂરી પાડવાના પ્રયત્નો કરતા હોય છે. પુસ્તકો, સ્કોલરશીપ, ઈનામો વગેરે આવા મંડળો પોતાની જ્ઞાતિને આધારે, ધર્મના આધારે, પોતાના સ્તર મુજબ આપતા હોય છે. ક્યારેક અમીર - ગરીબનો ભેદ દૂર કરવા માટે પણ જ્ઞાતિવ્યવસ્થા મહત્ત્વનો ફાળો અપાવે છે.

(4) મધ્યમવર્ગીય ઝોક :

આપણે ત્યાં શિક્ષક મધ્યમવર્ગમાંથી આવે છે. વળી, સંચાલકો પણ મધ્યમવર્ગના હોય છે. આથી જે મૂલ્યો શીખવાય છે તે મૂલ્યો પર પણ મધ્યમ વર્ગની અસર જોવા મળે છે.

(5) પ્રશ્નોમાં ભિન્નતા :

ઉચ્ચસ્તરમાં વિદ્યાર્થીઓ કેટલીક પ્રવૃત્તિની માંગણી, કરશે જ્યારે નિમ્નસ્તરના વિદ્યાર્થી પોતાના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરશે. ઉચ્ચસ્તરના વિદ્યાર્થીઓ ને જે પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ છે તેને અનુરૂપ શાળામાં સુવિધા ઈચ્છે છે. જ્યારે નિમ્ન સ્તરના વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક - આર્થિક - શૈક્ષણિક પ્રશ્નો મુંઝવતા હોય છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાને અંતે કહી શકાય કે ભારતમાં આર્થિક - સામાજિક ભિન્નતા સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. તેની અસર લોકોના આચાર-વિચાર, રહેણીકરણી અને શિક્ષણ પર પણ પડે છે. તેની હકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને પ્રકારના વલણોની અસર પણ જોવા મળે છે.

2.4.5 વિકલાંગતાની ભિન્નતા (Disability & Diversity)

વર્ગમંડલમાં આપણે જે શિક્ષણ આપીએ છીએ તે સર્વ સામાન્ય (Average) બાળકો માટેનું સર્વ સામાન્ય શિક્ષણ હોય છે. પરંતુ, જે બાળકો શારીરિક કે માનસિક રીતે વિકલાંગ હોય છે. તેઓ માટે સામાન્ય

બાળકોને માટે અપાતું શિક્ષણ આપવું હિતાવહ નથી. તેજ રીતે સમાજમાં પણ વિકલાંગો હોય છે. તેમને પણ ઘણી સમસ્યાઓ હોય છે, જેને અલગ રીતે હલ કરવી પડે છે, તો અહીં આપણે 'વિકલાંગતાની ભિન્નતા' વિષે ચર્ચા કરીશું.

2.4.5.1 વિકલાંગતાનું વર્ગીકરણ (Classification of Disables) :

- (1) ઈંદ્રિયોની વિકલાંગતા : જેમાં અંધત્વ, આંશિક અંધત્વ, બધિરતા, ઓછું સાંભળવું વગેરે, .
- (2) સ્નાયવિક અને અસ્થિતંત્રની વિકલાંગતા :
જેમ કે, બાળલકવો, હાડકાનો ક્ષય, ખંધાપણું, પંગુતા, અપોષણ કે કુપોષણને લીધે આવતી વિકલાંગતા વગેરે.
- (3) વાણીની વિકલાંગતા મૂંગાપણું, તોતડાપણું, માનસિક પછાતપણું વગેરે.

2.4.5.2 વિકલાંગ બાળકોને માર્ગદર્શન (Guidance to Diable Children) :

વિકલાંગ બાળકો લઘુતાગ્રંથીથી પીડાતા હોય છે અને હતાશાનો ભોગ પણ બનતા હોય છે. તેઓ મોટે ભાગે પણ બનતા હોય છે. તેઓ માટે ભાગે પરાવલંબીપણુ ધરાવે છે. તેમને સ્વજનોની સતત જરૂર પડે છે. તેથી તેઓ પ્રગતિ સાધી શકતા નથી. આ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા અને લઘુતાગ્રંથીમાંથી બહાર કાઢવા, માતા-પિતા, વડીલો, સ્વજનો અને શિક્ષકોએ સહાનુભૂતિ પૂર્વક તેને પ્રેમ અને હૂંફ આપવા જોઈએ. જેથી તેમનામાં આત્મગૌરવની ભાવના પેદા થશે.

- ◆ શાળામાં તેમના પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી તેમના પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી તેમને શિક્ષણમાં મદદરૂપ થઈ શકાય તેવું આયોજન કરવું જોઈએ.
- ◆ તેમની હાંસી ન ઉડાતતા તેમના કામને બિરદાવવું જોઈએ.
- ◆ તેમને સાનુકૂળ બેઠકવ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.
- ◆ તેમની વિકલાંગતા દૂર થાય તેવા સાધનો પૂરા પાડવા જોઈએ.
- ◆ તેમના માટે ખાસ તાલીમ પામેલા શિક્ષકોની નિમણૂક કરવી જોઈએ.
- ◆ તેમના રસ, રુચિ, વલણ પ્રમાણે યોગ્ય વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ.
- ◆ વિકલાંગ બાળકો માટે માર્ગદર્શન કેન્દ્રો પણ શરૂ કરવા જોઈએ.

વિકલાંગો માટે જેવા પ્રશ્નો શાળા કક્ષાએ છે. તેમના પ્રશ્નો અલગ રીતે ઉકેલવા પડે છે તેમ સમાજમાં પણ વિકલાંગ લોકોને અનેક સમસ્યાઓ નડે છે. તે સમસ્યાઓ ઉકેલવી સમાજ માટે અત્યંત જરૂરી છે સમાજમાં વિકલાંગો લઘુમતીમાં હોય છે. સમાજ તેમની સમસ્યાઓ ખાસ કરીને નોકરી-રોજગારી અંગે ઉદાસિનતા સેવે છે. આ બાબતને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. આ સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા ધરાવતા લોકો સમાજમાં અસ્વીકૃત હોઈ બેરોજગારીનો ઊંચો દર ધરાવે છે. અમેરિકામાં વિકલાંગ રોજગારી યોજનાનું કાર્યાલય હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના સહયોગથી કામ કરી રહ્યું છે. નેશનલ એસોશીયેશન ફોર ધી એડવાન્સ્ડ ફ કલર્ડ પીપલ, નેશનલ અર્બન લીગ અને બીજા લઘુમતીઓ માટે કાર્યરત મંડળો - સંસ્થાઓ આ પડકારનો સામનો કરવા કાર્યરત છે. તે ઘણા સંગઠનો અને નોકરી દાતાઓનો સહયોગ લઈ વિકલાંગની બેરોજગારીનું ધૂધળું ચિત્ર દૂર કરવા પ્રયત્ન કરશે.

2.4.3.3 બેરોજગારીનાં કારણો (Reasons iof Unemployment) :

અહીં વિકલાંગોની બેરોજગારીના કારણો નીચે પ્રમાણે જણાવી શકાય :

- ◆ સમાજમાં સામાન્ય લોકો સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા ધરાવતા વિકલાંગો પ્રત્યે ભેદભાવ રાખે છે.
- ◆ વિકલાંગ લઘુમતીઓના પુનઃ સ્થાપનમાં તફાવત જોવા મળે છે.
- ◆ સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાની પાશ્ચાદભૂમિકા ધરાવતા લોકોને શૈક્ષણિક તકો ઓછી પ્રાપ્ત થાય છે. અને વાલીઓ ખર્ચ ઉઠાવી શકવા અશક્તિમાન હોય છે.
- ◆ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના લોકોનાં વિકલાંગ બાળકોને વાહનવ્યવહાર અને રહેઠાણની દુવિધાને કારણે નોકરી મેળવવામાં અંતરાય પડે છે.
- ◆ વિકલાંગોને કામના સ્થળે સહાયક - માર્ગદર્શક (mentor) કે કોઈ રોલમોડેલ હોતા નથી.

- ◆ નોકરી માટેની તાલીમ કે ઈન્ટર્નશીપ માટે વિકલાંગ લઘુમતીઓ માટે નોકરીદાતા તૈયાર થતા નથી.
- ◆ મુખ્ય પ્રવાહવાળા (સામાન્ય લોકો), લઘુમતી સમુદાય કે ધાર્મિક સંગઠનો વિકલાંગોની રોજગારી અર્થ મહદઅંશે આંગ આડા કાન કરે છે.
- ◆ વ્યક્તિગત કે સંગઠનોને રોજગારીની તકો ઊભી કરતી વખતે વિકલાંગોની સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાનો ખ્યાલ રહેતો નથી.

જો કે કેટલીક કંપનીઓ કે ઉદ્યોગગૃહો વિકલાંગોને નોકરી આપવામાં તેમને સ્પર્ધાત્મક ધોરણે ઊંચે લઈ જવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. અમેરિકન અર્થતંત્ર વધુ મજબૂત બન્યું છે કારણ કે તેણે તેને વસતિ (તમામ)ને કામે લગાડી છે. આપણા દેશમાં પણ વિકલાંગોની ભિન્નતાનો ખ્યાલ રાખી તેમની રોજગારી આપવામાં આવે તો તેઓ સ્વાવલંબી બને અને રાષ્ટ્રીય અને વિકાસમાં યોગદાન આપી શકે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

5. લીટીમાં આર્થિક સામાજિક ભિન્નતા અને શિક્ષણને શો સંબંધ છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

6. શિક્ષક તરીકે વિકલાંગ બાળકોને માર્ગદર્શન આપતી વખતે શી તકેદારી રાખશો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2.5 અધ્યયન અને રમતોમાં ભિન્નતા (Diversity in Learning Play) :

આપણા જીવનમાં અધ્યયન ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આપણી દરેક ક્રિયા આપણે શું અને કઈ રીતે શીખ્યા છીએ તેનવી અસર સાથે શરૂ થાય છે. બાળક જન્મે છે ત્યારથી તેની શીખવાની ક્રિયાની શરૂઆત થાય છે. વ્યક્તિને થતા અનુભવો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે વ્યક્તિના વર્તનને ઘડે છે. તેના વર્તનમાં પરિવર્તન આણે છે. વર્તનમાં આવેલા આ પરિવર્તનને આપણે અધ્યયન કહીએ છીએ. જીવંત અધ્યયન વાતાવરણ ભિન્નતાને આદર કરે છે. જે બાળકોમાં હકારાત્મક ખ્યાલો અને વલણોને પોષે છે. આવું વાતાવરણ બાળકોમાં અને અન્યોમાં વિધાનાત્મક વિચારો વિકસાવી, તેઓ ભિન્નતા અંગે સંવાદો રચે છે. અને વિભિન્નતા અંગે પ્રવૃત્તિઓ કરીને સુંદર અને સમાવેશ ક - સમાવર્તી સમાજ રચે છે. અહીં આપણે અધ્યયન અને રમતોમાં ભિન્નતા વિષે ચર્ચા કરીશું :

પર્યાવરણ એ સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવા માટેની તકો પૂરી પાડે છે. ટોપલીઓ તકિયા, રાંધવા - ખાવાનાં વાસણો, જુદી જુદી ભાષામાં સંગીતની કેસેટો અને બીજા પદાર્થો વિશ્વની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. બાળકો તેમના કુટુંબનું તંત્ર, જાતિની ભૂમિકાઓ અને તેમના આજુબાજુના પર્યાવરણમાંની વસ્તુ જેમ કે, ઢીંગલીઓ, પુસ્તકો, કપડાં, ગણવેશ, કોયડા, ઓજારો, નાટ્યકળાનાં સાધનોનું તલસ્પર્શી અધ્યયન કરે છે.

2.5.1 ભિન્નતાના શિક્ષણ માટે માર્ગદર્શક બાબતો (Guide line for the education for diversity)

નીચેની માર્ગદર્શક બાબતો બાળકોની કુમળીવયમાં સમાવિષ્ટ અને દીર્ઘકાલીન વૈવિધ્યપૂર્ણ શિક્ષણ માટે જરૂરી છે.

- ◆ ભિન્ન - ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ યુવા બાળકોને તમામ લોકોને આદર આપવા અને તેમની વિશેષતાઓની ઉજવણી કરવાનું શીખવે છે.
- ◆ ભલેને આપણો દેખાવ કે પોષક ભિન્ન હોય, કે આપણો ખોરાક અને તહેવારોની ઉજવણી જુદી હોય પરંતુ આપણે સૌ માણસો છીએ. તેવું તેમને ભાન કરાવે છે. રમતો અને પ્રવૃત્તિઓ યુવા બાળકોને વ્યક્તિ ભિન્નતા અને ઐક્યતાનો અહેસાસ કરાવે છે. આજ રીતે જાતિ, ભાષા, પ્રણાલિકાઓ, લીંગ વિષેની સમજ બાળકોની આપી ભિન્નતાની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરી શકાય છે.
- ◆ લોકોમાં ભિન્નતા હોવા અંગેનું અવલોકન બાળકો ક્યારે કરે છે? બાળકો બે વર્ષની ઉંમરથી લીંગ અને જાતિનું અવલોકન કરે છે. બાળક અઢી કે તે પછીના વર્ષથી છોકરા/છોકરી, રંગોનાં નામ શીખે છે. ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી શારીરિક અસમર્થતા ધ્યાને લે છે. ચાર-પાંચ વર્ષની વયે પોતાની લીંગ અનુસાર વર્તન શરૂ કરે છે. અને અલગપણાથી ભયભીત બને છે.
- ◆ શાળાનાં ઘણાં પરિબળો સાંસ્કૃતિક ભિન્ન વિદ્યાર્થીઓને પોષક હોય છે. જેમ કે, શાળાનું પર્યાવરણ અને ભિન્નતા અંગેનું સર્વગ્રાહી વલણ, સમાજનું શામેલપણું અને સંસ્કૃતિ સંવર્ધક અભ્યાસક્રમ વગેરે. આ સૌમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેનો શૈક્ષણિક સંબંધો સૌથી અસરકારક હોઈ શકે. આ સંબંધો સૌથી અસરકારક હોઈ શકે છે. આ સંબંધોને 'પાયાના - મૂળ સંબંધો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને વિષયવસ્તુ અને વર્ગવ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડે છે.

કેટલાંક વર્તનો અને અધ્યયન - અધ્યાપન પ્રવિધિઓ શિક્ષકોને સાંસ્કૃતિક ભિન્ન વિદ્યાર્થીઓ સાથે મજબૂત સંબંધો સ્થાપિત કરવામાં મદદ કરે છે. ઘણાં વર્તનો અને પ્રયુક્તિઓ સારા અધ્યયનનાં ધોરણો પ્રસ્થાપિત કરે છે.

શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને વર્ગખંડમાં બધું જ શીખવી દેવાનું નથી. પરંતુ તે પોતાના પર્યાવરણમાંથી જે કંઈ જાણી લાવે છે. અને ક્યાંક તે સંદર્ભ પ્રશ્નો સમસ્યાઓ ઉદ્ભવે છે. તે સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધતો કરવાનું કામ શિક્ષકે કરવાનું છે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીના મિત્ર, ફિલસૂફ અને માર્ગદર્શક બનવાનું છે. શિક્ષકે અધ્યયન અનુભવો પૂરાં પાડવાનાં છે. તેને યોગ્ય સલાહ આપી વિકાસની કેડી પર પ્રયાણ કરાવવાનું કામ વર્ગ અને વર્ગ બહાર કરવાનું છે.

2.5.2 શિક્ષકના વર્તનો (Behaviour of Teacher) :

નીચેના જેવાં શિક્ષકના વર્તન સાંસ્કૃતિક ભિન્ન વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

- (1) વિદ્યાર્થીઓની સાંસ્કૃતિક ઐક્ય અને વિવિધતાઓની પ્રશંસા અને સમાધાનકરણું : તેજસ્વી શિક્ષકો સાંસ્કૃતિક ભિન્ન વિદ્યાર્થીઓને વ્યક્તિ રીતે ઓળખી તેમના સાંસ્કૃતિક ભેદોને હકારાત્મક રીતે લે છે. આ સહારાત્મક ઓળખ અસરકારક પ્રત્યાયન અને અધ્યયન પ્રવિધિઓને ઉપયોગી થાય છે. એકબીજાને સંસ્કૃતિને સમજીને આદર આપવાનું શિક્ષક દ્વારા શીખવાવવું જોઈએ.
- (2) વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંબંધ બાંધવા : આફ્રિકન અને અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ લેખમાં નોંધાયું હતું કે તેઓ તેમના શિક્ષકોના વર્ગબહારના વર્તન વિષે જાણવા ઈચ્છતા હતા અને શાળાની પ્રોત્સાહન યોજનાઓમાં સામેલ થવા ઈચ્છતા હતા. વિદ્યાર્થીઓની દિનચર્યા જાણીને શિક્ષકો અધ્યયનને અનુરૂપ વધુ અર્થસભર ઉદાહરણો આપે છે.
- (3) વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયન રીતો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તેમના કામને ઓળખવું : એકવાર અભિમુખતા કાર્યક્રમ જાણ્યા પછી, શિક્ષક વર્ગ - તાસની ગોઠવણી કરી શકે. જેમ કે, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કામ શરૂ કરે તે પહેલાં તેઓ તૈયાર થવા સમય માગે છે. આ વખતે શિક્ષક તેમને વધુ સમય આપી શકે. જરૂર પડે માર્ગદર્શક પણ આપે અને તેમને કેટલો સમય જોઈશે અને

ક્યારે કામ શરૂ થશે તે કહી શકે. આ રીતે તેમની તૈયારી માટે, ધાર્મિક કે રીત-રીવાજની જરૂરિયાતને આદર આપી શકાય.

- (4) વિદ્યાર્થીઓને સમૂહમાં - જૂથમાં તેમનાં વર્તનોને અનુકૂળ કરતાં શીખવો : આપણે સૌ જુદા-જુદા સમયે ભિન્ન ભિન્ન વર્તન કરીએ છીએ. જેમ કે, આપણે ઔપચારિક કાર્યક્રમોમાં નિયમબદ્ધ વર્તન દાખવીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓને તેમના ઘેર, શાળા અને સમાજ જૂથમાં વર્તન ભેદ કરતો કરવો જોઈએ. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને મિત્ર - મિત્ર સાથે, શાળામાં શિક્ષકો સાથે, સમાજમાં વડીલો સાથે વાત કરતાં શીખવવું જોઈએ. આ સારું પ્રત્યાયનની યોગ્ય તકો પૂરી પાડી તેમને સમજદાર વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાની તક પૂરી પાડવી જોઈએ.

2.5.3 રમતો અને તફાવતો (Games and Differences) :

વ્યક્તિગત તફાવતોને ધ્યાનમાં રાખીને રમતગમતના કાર્યક્રમોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય :

સામાન્ય કાર્યક્રમ અને વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ

(1) સામાન્ય કાર્યક્રમ (Common Programme) :

આ કાર્યક્રમ શાળા - મહાશાળાના તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટે હોવો જોઈએ. સામાન્ય કાર્યક્રમનું આયોજન કરતી વખતે પણ વ્યક્તિગત તફાવતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જેમાં, કદ, ઉંમર, ગતિવિષયક યોગ્યતાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જે વિદ્યાર્થી જે રમત કે શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાની શારીરિક ક્ષમતા, એકાગ્રતા અને માનસિક યોગ્યતા ધરાવતા હોય તેને તે પ્રવૃત્તિમાં જ જોડવા જોઈએ. દરેક વ્યક્તિની રુચિનું પણ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. શાળામાં વિવિધ પ્રકારની રમતો તેમજ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. જેના દ્વારા બધા વિદ્યાર્થીઓ શારીરિક શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં રસપૂર્વક ભાગ લઈ શકે.

સામાન્ય કાર્યક્રમના આયોજનમાં પણ વ્યક્તિગત તફાવતોની ધારણાને ધ્યાનમાં લઈ વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ વર્ગમાં વહેંચવા જોઈએ :

(અ) સામાન્ય વર્ગ (Average Group)

(બ) સામાન્યથી ચઢિયાતા વર્ગ (Above Average Group)

(ક) સામાન્ય - નિમ્ન વર્ગ (Below Average Group)

(2) વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ (Special Programme) :

શારીરિક શિક્ષણ તથા રમતગમતના આ વર્ગના કાર્યક્રમો એવા વિદ્યાર્થીઓ માટે હોય છે. જેઓની બુદ્ધિલબ્ધિ સામાન્યથી ઉપરની કક્ષાની હોય છે. અને જેઓની રમતમાં વિશેષ રુચિ હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ શરૂઆતમાં શાળા-મહાશાળાઓમાં યોજાયેલ સામાન્ય શારીરિક શિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લે છે. અને પોતાની યોગ્યતા તથા એકાગ્રતા દ્વારા વિશિષ્ટ રુચિનો પરિચય આપે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓને પસંદગી કરીને તેમના માટે રમતગમતના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો બનાવવા જોઈએ. આવા કાર્યક્રમોથી આ વિદ્યાર્થીઓની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો તો પૂરી થશે જ, પણ સાથે સાથે તેઓની વિશિષ્ટ યોગ્યતાઓ અને ક્ષમતાઓના વિકસિત કરીને તેમને વિવિધ રમત પરિસ્થિતિઓ માટે તૈયાર પણ કરી શકાય છે.

આમ, એક નિપુણ શિક્ષક વ્યક્તિગત તફાવતોને ધ્યાનમાં રાખી શારીરિક શિક્ષણના કાર્યક્રમોનું અસરકારક આયોજન કરી શકે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

7. ભિન્નતાનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને શી રીતે ઉપયોગી બને છે ?

.....

.....

.....

.....
.....
.....
8. શિક્ષકનાં કેવાં વર્તનો સાંસ્કૃતિક ભિન્ન વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

9. રમતગમતના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ કોના માટે યોજાશે ? શા માટે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2.6 ભિન્ન અધ્યયન જરૂરિયાતો સંતોષવી (Addressing diverse learning needs)

લોકશાહી શાશન પ્રણાલીમાં સમાનતા અને સામાજિક ન્યાયને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નોને અગ્રતા આપવી જોઈએ. આવા સમાજનું નિર્માણ કરવા સાથે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ એ અનિવાર્ય બાબત છે. અદનામાં અદનાને ગરીબમાં ગરીબને પાયાની જરૂરિયાતો હાંસલ કરવા માટે શિક્ષણને ટોચની અગ્રતા આપવા વૈશ્વિક યોજનાઓ ધરાય છે. નબળા વર્ગના લોકો, સામાજિક-આર્થિક પછાત, વિકલાંગો, વિચરતી જાતિના લોકો એમ ભિન્ન-ભિન્ન સમુદાયના લોકોને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી અનિવાર્ય છે. તો અહીં ભિન્ન અધ્યયન જરૂરિયાત સંતોષવા સંદર્ભે ચર્ચા કરીશું.

2.6.1 ભિન્નતાનું શિક્ષણ : પશ્ચાદભૂમિકા : (Historical Back Ground : Education of Diversity)

શિક્ષણ એ સામાજિક પરિવર્તનનું અમોઘ અસ્ત્ર છે. તે સામાજિક પરિવર્તન માટે નેતૃત્વ લે છે. દેશની શિસ્ત પ્રણાલીમાં ઘણાં પરિવર્તનો આવ્યા છે. આના થકી શિક્ષણ માટે ઘણી સારી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. 1944 માં કેન્દ્રીય મધ્યસ્થ સલાહકાર બોર્ડ (CABE) એ શિક્ષણનો બોધગમ્ય અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો. તેણે દેશની શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વિકલાંગ બાળકોને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવાનું જણાવ્યું હતું. આ અહેવાલ પ્રમાણે જો વિકલાંગ બાળકોની નબળાઈ અમુક હદ સુધીની હોય તો તેમને વિશિષ્ટ શાળાઓમાં મોકલવાં જોઈએ. 1964 ના કોઠારી કમિશનના અહેવાલ પ્રમાણે વિકલાંગ બાળકો માટેનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ પ્રણાલીનું અભિન્ન અંગ ગણાવવું જોઈએ. કમિશને સૂચવ્યું હતું કે સંકલિત કાર્યક્રમો દ્વારા આવા વિદ્યાર્થીઓને શક્ય તેટલા અભ્યાસ માટે વાળવા જોઈએ. સરકારશ્રીના પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ અભિયાન અન્વયે સમાનતા, ભૂતકાળની અસમાનતાઓની નાબૂદી અને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની યોજના હાથ ધરવી જોઈએ. બંધારણનો 73માં અને 74માં સુધારો પ્રાથમિક શિક્ષણનો હવાલો ચૂંટાયેલ ગ્રામ્ય અને શહેરની સ્થાનિક સંસ્થાઓને સોંપવાની હિમાયત કરે છે. આનાથી સ્થાનિક પ્રજાની શિક્ષણમાં ભાગીદારી વધશે અને મૂળગત ફેરફાર થશે.

1990 સુધી તેમને અલગ ગણવા માટે નીતિ જવાબદાર હતી. ઘણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ શારીરિક અશક્ત, મંદબુદ્ધિ અથવા અપવાદરૂપ બાળકો સામાન્ય શાળામાં શિક્ષણ લઈ શકે નહિ તેવું માનતા હતા.

1980માં ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓ વિકલાંગો માટે સૌ પ્રથમ શાળા શરૂ કરી. 1987માં અંધ વિદ્યાર્થી માટે પ્રથમ શાળા શરૂ કરવામાં આવી હતી. 1988માં બહેરા મૂંગા વિદ્યાર્થીઓ માટે શાળા શરૂ કરવામાં આવી હતી. શારીરિક રીતે નબળા વિદ્યાર્થીઓ માટે વીસમી સદીના મધ્યમાં સેવાઓ આપવાનું શરૂ કરાયું હતું. તેમના માટે 1934માં સૌ પ્રથમ શાળા શરૂ કરાઈ હતી. આ વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો મહદ્અંશે સ્વૈચ્છિક ધોરણે નિર્ભર હતા.

સ્વાતંત્ર્ય પછી સરકારે (શિક્ષણ વિભાગ) પુષ્કળ અંધો માટેના શિક્ષણ અર્થે થોડાંક વર્કશોપનું આયોજન કર્યું હતું. ત્યારબાદ બહેરા, શારીરિક અશક્ત, મંદબુદ્ધિવાળા લોકોને આમાં સામેલ કરાયા હતા. જે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ આ કામ કરતી હતી તેમને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવી. સરકારે અંધો માટે રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય, મધ્યસ્થ બ્રેઈલ પ્રેસ અને અશક્તો માટે રોજગાર વિનિમય કચેરીની સ્થાપના કરી. તેમના માટે શિષ્યવૃત્તિ, પાયાનાં કૌશલ્યો વિકસાવવા અને દવા-દારૂની જોગવાઈ કરી.

2.6.2 વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો સાથે અધ્યેતાઓ (Learning with special educational needs (SEN))

વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓને ભિન્નભિન્ન દસ્તાવેજોમાં જુદી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરાયા છે. જેમ કે, જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ (DPEP) ના અહેવાલમાં ‘એવું અશક્ત બાળક જે દષ્ટિ, શ્રવણ, સ્વયં હલનચલન કરતો અને બુદ્ધિશાળી હોય’ NCERT ના રીજીયોનલ વર્કશોપમાં (2000) વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો એટલે ‘શારીરિક અશક્તિથી કંઈક વિશેષ બાળકોની જે મોટી સંખ્યામાં બાળ મજૂરો, શેરીનાં બાળકો, કુદરતી આફતોના ભોગ બનેલા સામાજિક સંઘર્ષવાળા અને સામાજિક - આર્થિક રીતે અત્યંત નબળા’ આ વિદ્યાર્થીઓ મોટી સંખ્યામાં અપવ્યયનો ભોગ બને છે.

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોનો ઢાંચો વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને વિશિષ્ટ ફોક્સ જૂથ વિભાગ તરીકે ઓળખે છે. તે વિકલાંગ બાળકોને વિશિષ્ટ ફોક્સ જૂથ વિભાગ તરીકે ઓળખે છે. તે વિકલાંગ બાળકોને છોકરીઓ, પછાત વર્ગ, આદિવાસી અને શહેરાનાં પીડિત બાળકોથી અલગ ગણે છે. સરકારનો શિક્ષણવિભાગ તથા એનસીઈઆરટી વિકલાંગો, સામાજિક લાભોથી વંચિત અને હાંસિયામાં ધકેલાયે પછાત જાતિ, જનજાતિ તથા લઘુમતિઓ માટે કાર્યક્રમો હાથ ધરે છે. 1997ના યુનેસ્કો અહેવાલે ‘વિશિષ્ટ શિક્ષણ’ (Special education) શબ્દને બદલે ‘વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળું શિક્ષણ’ (Special needs education) શબ્દપ્રયોગ આપ્યો છે. ‘વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળું શિક્ષણ જેમાં ગમે તે કારણે શાળાએ જઈ શક્યા નથી તેમને પણ વિકલાંગની યાદીમાં સામેલ કરવાની ભલામણ કરી છે. પરંતુ બહુ ઓછા રાજ્યોએ આ ભલામણોનો સ્વીકાર કર્યો છે.

2.6.3 વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા બાળક માટે શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાઓ: (Education Provisions for Children With Special Needs) :

1970 માં સરકારે અશક્ત વિદ્યાર્થીઓ માટે સેન્ટ્રલી સ્પોન્સર્ડ સ્કીમ ઓફ ઈન્ટીગ્રેટેડ એજ્યુકેશન અમલમાં મૂક. આ યોજનાનો હેતુ સામાન્ય શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિકલાંગ બાળકોની શૈક્ષણિક તકો પૂરી પાડવાનો, ઊંચી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે અને શાળામાં અભ્યાસક્રમ પૂરો કરે તે હતો. તેનો આશય વિદ્યાર્થીઓ વિકલાંગતાને માત કરી જિંદગીના પડકારોનો હિંમત અને ધૈર્યથી સામાનો કરે અને સામાન્ય વિકાસ (Normal Development) સાધે તે હતો. 1987માં એનસીઈઆરટી એ યુનિસેફ (UNICEF) ના સહયોગથી વિકલાંગ બાળકો સામાન્ય શાળાઓમાં અભ્યાસ પ્રોજેક્ટ હાથ ધર્યો. 1997માં આ કાર્યક્રમ (IEDC) નું DPEP અને સર્વ શિક્ષા અભિયાન (SSA) સાથે એકકીકરણ થયું. સંકલિત શિક્ષણ યોજના વિકલાંગોને વિશાળ પાયા ઉપર પ્રોત્સાહનો પૂરા પાડે છે. આ યોજના દર આઠ વિકલાંગ બાળકોએ એક શિક્ષક અને દર આઠથી દશ બાળકોએ સાધન સહાયકરૂમ (resource room) પૂરો પાડે છે. સ્વૈચ્છિક સેવાભાવી સંસ્થાઓ આ યોજનાનો અમલ કરી રહી છે. આ યોજનાથી સામાન્ય શાળાઓ કરતાં વિશિષ્ટ શાળાઓમાં વિકલાંગ બાળકો આવવા પ્રેરાય છે. પરંતુ બેકર અને શર્માના (1997) અભ્યાસમાં નોંધાયું છે કે વિશિષ્ટ શિક્ષણ પ્રણાલીએ વિકલાંગ બાળકોને દુનિયાથી હેતુપૂર્વક સમાવેશ સમાજમાં તફાવત (different) ને સ્વીકારી માન આપે છે અને આદર આપે છે. શાળામાં ઈચ્છનીય છતાં અઘરી રીતનો અમલ કરવાની તક પ્રાપ્ત કરે છે. સરકાર તથા બિનસરકારી સંગઠનો (NGO) ના વિકલાંગ શિક્ષણ માટે સરાહનીય પ્રયાસો થતા હોવા છતાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. સંકલિત શિક્ષણ માટે ભારત (Resource Centre Model, Itinerant

Teacher Model, Resource Room Model અને Self contained class model જેવાં લોકપ્રિય મોડેલ અસ્તિત્વમાં છે.

2.6.3.1 સંકલિત શિક્ષણ (Internal Education) :

1974 થી વિશિષ્ટ શિક્ષણની જરૂરિયાતોવાળાઓ પ્રત્યે દેશમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું છે. જેમ કે રાષ્ટ્રીય ખુલ્લી શાળાઓ (National Institute of open schooling), વૈકલ્પિક શાળાઓ (Alternative Schooling) અને સમાજ આધારિત પુનઃ વચન કાર્યક્રમ (Community based rehabilitation programme) વિશિષ્ટ શિક્ષણથી જરૂરિયાતોવાળાના વિકાસ માટે તમામ તકો પૂરી પાડે છે. શિક્ષણનો મૂળભૂત અધિકાર (Fundamental right to education) વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા વધારે વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય શાળાઓમાં લાવશે જે નાવીન્યીકરણ દ્વારા અમુલ્ય પરિવર્તનો લાવશે.

2.6.3.2 કાયદાની ઘડવાની પ્રક્રિયા (Legislation) :

દરેક બાળકને શિક્ષણનો અધિકાર એ માનવ હકોનું વૈશ્વિક જાહેરનામું (Universal Declaration of Human Rights) - 1948) ઢંઢેરો છે અને 1990ના જોમેટીન વર્લ્ડ ડિક્લેરેશન ઓફ એજ્યુકેશન ફોર ઓલ (Jometin World Declaration of Education for All) તેની પુનઃ રજુઆત છે. તદ્દુપરાંત વિકલાંગો માટે સમાન તકોના કાયદાઓ વિકલાંગોનું શૈક્ષણિક સ્તર સુધારવા માટેના અધિકૃત નિયમો છે. આનું અમલીકરણ ત્રણ બંધારણીય કાયદાઓ - ધી રીહેબીલિટેશન કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ 1992 (RCI Act), ધી પર્સન વીથ ડિસેબિલીટી એક્ટ - 1995 (PWD Act) અને ધી નેશનલ ટ્રસ્ટ ફોર વેલફેર ઓફ પર્સન્સ વીથ ઔટીઝમ - 1999 દ્વારા કરાયું છે. તે સર્વગ્રાહી જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે અનેક જોગવાઈઓ જેવી કે, વાહનવ્યવહાર સગવડો, પુસ્તકો પૂરાં પાડવાં, ગણવેશ, શિષ્યવૃત્તિ, પરીક્ષાનું યોગ્ય માળખું, અંધ વિદ્યાર્થીઓને રાઈટર પૂરાં પાડવાં અને અન્ય અડચણો દૂર કરવાની જોગવાઈ કરે છે.

2.6.3.3 વિશિષ્ટ શાળાઓની બદલાતી ભૂમિકા : (Changing role of special schools) :

વિશિષ્ટ શાળાઓ ભૂતકાળમાં સ્થપાઈ હતી આનાથકી સંકલિત શિક્ષણની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. 1947માં ભારતમાં 32 શાળાઓ અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે, 30 બહેરા અને 03 મંદબુદ્ધિવાળાઓ માટે હતી. ઈ.સ. 2000માં આવી શાળાઓની સંખ્યા 3000 થઈ. મેઈજર (Meijor - 2000) ના શબ્દોમાં ભારતમાં અત્યારે બે પથ છે. બંને સમાંતર પરંતુ પૃથક્સ્થિતિ અને સંકલિતપણાની જાતિમાં અલગ છે. ઓછી દૃષ્ટિવાળા, મંદ શ્રવણ શક્તિવાળા અને સ્વયં ચાલી શકતા નબળા વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસક્રમ સામાન્ય અભ્યાસક્રમ હોય છે. પરંતુ મંદબુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીઓને માટે ખાસ અભ્યાસક્રમ હોય છે. 1992ના પ્રોગ્રામ ઓફ એક્શન (Programme of Action) માં સૂચવ્યા પ્રમાણે જે વિશિષ્ટ વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય શાળામાં ભણી શકે તેવા હોય તેમને સામાન્ય શાળામાં જ ભણાવવા જોઈએ. અને જે વિશિષ્ટ શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા હોય તેમને સામાન્ય શાળાઓમાં તબદીલ કરવા જોઈએ. 1994માં યોજાયેલી વર્લ્ડ કોન્ફરન્સ ઓન સ્પેશીયલ નીડ્ઝ એજ્યુકેશને આ વાતને પુષ્ટિ આપી. આથી વિશિષ્ટ શાળાઓ વધુ સ્થિતિસ્થાપક બનશે. ભાગીદારીમાં કામ કરશે અને સામાન્ય શાળાના વર્ગ, અભ્યાસક્રમ અને શિક્ષણની ફિલસૂફીમાં વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા ઊભી કરશે.

2.6.3.4 સમાવર્તી શિક્ષણ (Inclusive Education)

ઈ.સ. 2000માં શાળા શિક્ષણ માટે NCERT દ્વારા નેશનલ ક્યુરીક્યુલમ ફેમવર્ક લાવવામાં આવ્યું, જેણે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ આપવા દરેક માટે સમાવર્તી શાળાઓની હિમાયત કરી. અલગાવ કે એકલતા વિકલાંગો કે સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ કોઈના માટે સારું નથી. સમાજની જરૂરિયાત એ છે કે વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે સમાવર્તી શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ, જે સસ્તુ પણ હશે અને અધ્યાપનના સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ હશે. તેણે (NCF) અભ્યાસક્રમ રચયિતાઓ, શિક્ષકો, અધ્યયન - અધ્યાપન સામગ્રી બનાવનાર અને મૂલ્યાંકનકારોને આ વ્યૂહ રચના સફળ બનાવવા અનુરોધ કર્યો હતો.

ભારતમાં 'સમાવર્તી' માટે કોઈ અધિકૃત વ્યાખ્યા નથી. એનો અર્થ માત્ર એવો થતો નથી. કે વિશિષ્ટ શિક્ષણની જરૂરિયાતવાળાને સામાન્ય વર્ગોમાં દાખલ કરવામાં આવે. તેવા વિદ્યાર્થીઓ દરેક વર્ગમાં હોવા જોઈએ. નોંધનીય બાબત એ છે કે આવા વિદ્યાર્થીઓએ અકલ્પનીય વિકાસ સાધ્યો છે. ભારત સરકારના શિક્ષણવિભાગે પણ સમાવર્તી શિક્ષણની હિમાયત કરી છે.

2.6.3.5 એનસીઈઆરટીના પ્રયાસો : (Efforts from NCERT)

એનસીઈઆરટી આ દિશામાં સઘન પ્રયાસો કરી રહી છે. તે શિરયોર સંસ્થા હોવાથી વિશિષ્ટ શિક્ષણવાળા વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક બાબતો માટે રાજ્ય તથા કેન્દ્ર અને બિનસરકારી સંગઠનો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ જવાબદારીપૂર્વક માર્ગદર્શન આપે છે.

NCERT સતત UNESCO સાથે કામ કરી રહી છે અને સમાવર્તી શિક્ષણની જરૂરિયાત માટે સમગ્ર દેશમાં વર્કશોપનું આયોજન કરે છે. 1987માં NCERT એ UNICEF ના સહયોગથી ઇન્ટીગ્રેટેડ એજ્યુકેશન ઓફ ડીસેબલ્ડ ચીલ્ડ્રન પ્રોજેક્ટ શરૂ કર્યો હતો. સામાન્ય શાળાઓમાં વિકલાંગ બાળકોની વધેલી સંખ્યા એ પ્રોજેક્ટની સફળતા સૂચવે છે.

2.6.3.6 સુચારૂ અભ્યાસક્રમ (A proper curriculum)

ભિન્ન ભિન્ન જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે અભ્યાસક્રમની સંરચનાને પણ ધ્યાને લેવામાં આવી છે. અભ્યાસક્રમ વિકાસ માટે ઇચ્છનીય જોડાણો હાથ ધરાય છે. શૈક્ષણિક સુધારાઓ હાથ ધરવા માટે NCERT અડચણો પાર કરીને પણ જવાબદારી નિભાવે છે.

સંશોધન કાર્યક્રમો દ્વારા પ્રતિપાદિત કરાયું છે કે સાંકેતિક ભાષાનો પ્રયોગ પ્રાથમિક કક્ષાએ થવો જોઈએ. મંદ શ્રવણ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે સાંકેતિક ભાષાનો ઉપયોગ કરવા માટે તાલીમી શિક્ષકોના પ્રોજેક્ટ હાથ ધરાયા છે.

એનસીઈઆરટી સમગ્ર દેશમાં સમાવર્તી શાળાઓ (inclusive schools) શરૂ કરવા માટે કાર્યરત છે. આનાથી મુખ્ય પ્રવાહવાળી અને શારીરિક મુશ્કેલીઓવાળા વિદ્યાર્થીઓ કાર્યક્રમને સહયોગ આપશે. તે શિક્ષકોની તાલીમ આપતા પ્રોજેક્ટને માર્ગદર્શન આપે છે જેથી તેઓ ભિન્નભિન્ન જરૂરિયાતવાળા બાળકોને મુખ્ય પ્રવાહના વર્ગોમાં ઉપયોગી બને.

NCERT એ સમાવર્તી શિક્ષણમાં સામેલ વિકલાંગ બાળકોના મૂલ્યાંકન માટેની માર્ગદર્શિક શિક્ષકો-અધ્યાપકો માટે તૈયાર કરી છે. એનસીઈઆરટીના આ બધા રચનાત્મક પ્રયત્નો વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓમાં સકારાત્મક પરિણામો લાવશે. આવતીકાલે આ બાળકો સફળતાનાં સોપાનો સર કરશે તે માટે આપણે સૌ આશાવાદી છીએ.

આપણે જોયું કે આપણા સમાજમાં ભિન્નભિન્ન જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓ હોય છે. તેમને ઓળખવા અને શાળા શિક્ષણમાં લાવવા અને ટકાવવા માટે સરકારશ્રી, સરકારી સંસ્થાઓ અને બિનસરકારી સંગઠનો સરાહનીય પ્રયાસો કરી રહ્યાં છે. જેનાં સુપારું પરિણામો આપણે જોઈ રહ્યા છીએ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

10. 'સૌના માટે શિક્ષણનો અધિકાર' માટે કયું વૈશ્વિક જાહેરનામું બહાર પડ્યું છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

11. વિકલાંગોનું શિક્ષણ સુધારવા માટે ભારતીય બંધારણમાં કયા કાયદા અમલમાં છે ?

.....

.....

.....

.....

.....
.....
12. વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓને શા માટે સમાવર્તી શાળાઓમાં દાખલ કરવા જોઈએ ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

13. વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે એનસીઈઆરટીની ભૂમિકા જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

14. કયો બંધારણીય સુધારો પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને સોંપવાની હિમાયત કરે છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

2.7 ભિન્નતા : વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય (Diversity : Global Perspectiv)

વિશ્વ હવે નજીક આવી ગયું છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજિની હરણફાળે માનવ વ્યવહારની સીમાઓનો વિસ્તાર કર્યો છે. વાહન અને સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે બનતી ઘટનાનું જ્ઞાન આખાય વિશ્વને મળતું થઈ ગયું છે. સમૂહ માધ્યમનાં સાધનોએ ક્રાંતિ કરી છે. વિશ્વના દેશો વચ્ચે આદાન-પ્રદાનનાં વ્યવહાર ખૂબ વધ્યો છે. તેથી પરસ્પરાવલંબન વધ્યું છે. જગત વધુ સંકલ્પ બનતું જાય છે. વિશ્વમાં કોઈપણ જગ્યાએ બનતી ઘટના અનેક રાષ્ટ્રોને અસર કરે છે. ત્યારે કોઈપણ રાષ્ટ્ર કે લોકો અલિપ્ત રહી શકે તેમ નથી. શિતલનો ઉદ્દેશ માનવ વ્યવહારની સીમાઓ વિસ્તારવાનો છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ વૈશ્વિક કક્ષાએ વિવિધતામાં એકતાનો મંત્ર ફળદાયી બનશે. તો અહીં આપણે વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભિન્નતા સંદર્ભે ચર્ચા કરીશું.

2.7.1 ભિન્નતા અને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યની સમજ શા માટે ? (Why understandings Diversity and Global Prerspective)

વિશ્વમાં જ્યારે એક પેઢીના જીવન દરમિયાન ન ઓળખાય તેવા પરિવર્તનો થાય છે. દેશની સીમા પારથી આવતા નવા વિચારો, વૈજ્ઞાનિક શોધો માનવીના જીવનમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવે છે. માનવી હવે વિશ્વ પ્રવાસી બન્યો છે. જ્યાં વિકાસની તક મળે ત્યાં સ્થાયી થાય છે. પરિણામે તે જે તે પ્રદેશના પર્યાવરણ અને રહેણીકરણીને અનુકૂલ થવા પ્રયત્ન કરે છે તો સાથે પોતાની સંસ્કૃતિ આચાર-વિચારની અસર ત્યાં પ્રસરાવે છે. આથી મનુષ્યે સંકુચિત ભાવના રાખ્યે પરવડે તેમ નથી. માણસે

મુક્ત મન, સહિષ્ણુતા, વિશ્વવ્યાપી સહકાર અને ફેરફારો - ભિન્નતા સાથે સુમેળ સાધતાં શીખવું પડશે.

મનુષ્યે ભિન્નતાથી અસરો સમજવાની અને તેનું પૃથક્કરણ કરવાની ક્ષમતા કેળવવી વ્યક્તિ કે સમાજની વ્યવસ્થા શક્તિમાં આમેજ થઈ ત્યાંના વિશિષ્ટ અધિકારો ભોગવવા, બહુ આયમી વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલવા, સમજદારીપૂર્વક વર્તવું અને ન્યાય માટે કામ કરવા સારું વૈશ્વિક સ્તરે ભિન્નતાની સમજ કેળવણી જરૂરી છે.

2.7.2 વિદ્યાર્થીઓ અને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભિન્નતા : (Students and Diversity in Global Perspective)

આજની દુનિયામાં ‘સાયો’ કે ‘ખોટો’ મારો દેશ એના જેવું જોખમકારક સૂત્ર બીજું ન હોઈ શકે. આજે આખી દુનિયા એવી ઘનિષ્ટ રીતે બંધાયેલી છે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્ર એકલું રહેવાની હિંમત કરી શકે નહીં. આમ, માત્ર રાષ્ટ્રપ્રેમ પર્યાપ્ત નથી. એની પૂર્તિ એમાં વધારીને આપણે સૌ વિશ્વના સભ્યો છીએ એ હકીકતની સમજણ વિદ્યાર્થીઓને હોવી ઘટે. અનેક ભિન્નતાઓ હોવા છતાં દરેક રાષ્ટ્રને પોતાપણું છે. તે રાષ્ટ્રની કે તે દેશના વતનીઓની અવગણના કરી શકાય નહીં. તેથી વિદ્યાર્થીઓ વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભિન્નતા સંદર્ભે નીચેના જેવી બાબતોમાં સમજ કેળવે તે જરૂરી છે :

- ◆ વિદ્યાર્થીઓ સ્ત્રીઓના યોગદાનનો ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ રક્ષક તરીકેની ભૂમિકા સમજે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સામાજિક સંસ્થાઓના ઐતિહાસિક અને પ્રવર્તમાન સંબંધો ઓળખે.
- ◆ જાતિ, લિંગ, સામાજિક વર્ગ, ધર્મ, જાતીય વ્યવહાર, ઉંમર, ક્ષમતા ઓળખ સંદર્ભનાં અન્ય તફાવતો, અનુભવને ઓળખે અને વિવેચનાત્મક વિવરણ કરે.
- ◆ આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય પ્રણાલી સમાજમાં કેવી રીતે પારસ્પરિક અસર કરે છે અને પ્રત્યેક સમાજમાં કેવી રીતે ભિન્ન-ભિન્ન અસર કરે છે તે સમજે.
- ◆ પ્રકૃતિ અને મનુષ્યો વચ્ચેનો આંતરસંબંધ જાણી પ્રકૃતિ - પર્યાવરણ પ્રેમ વિકસાવે.
- ◆ વિવેકપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક સ્પર્ધાઓનું આયોજન કરી અનેક પ્રજાને સાથે સાંકળે.
- ◆ ધૃણા અને તિરસ્કારને તિલાંજલિ આપી સુમેળ ભર્યું વિશ્વની રચના કરવામાં યોગદાન આપે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાને અંતે કહી શકાય કે વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભિન્નતા સંદર્ભે વિદ્યાર્થીઓએ અહૂમ ભૂમિકા ભજવવાની છે. વિદ્યાર્થીઓ બીજા દેશના લોકોને માન આપતા થશે ભિન્ન સમાજ, સંસ્કૃતિઓને ઓળખાશે તો વિશ્વ અનેક દુષ્ટપરિણામોથી બચી જશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

15. વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભિન્નતા સંદર્ભે વિદ્યાર્થીઓ પાસે શી અપેક્ષા રાખશો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2.8 સારાંશ (Let us sum up) :

પ્રસ્તુત એકમમાં ભિન્નતાને જુદા જુદા પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આજનો વિદ્યાર્થી આવતીકાલનો નાગરિક છે. ભિન્નતાની સમજ આપવાનો હેતુ શાળા મહાશાળાઓમાં બાળકોમાં યોગ્ય વિચારસરણી, તંદુરસ્ત વલણો અને પરસ્પર સન્માન અને સહકારની ભાવના પેદા કરે તે છે.

વિદ્યાર્થી આ સમજ કેળવશે તો વિભિન્ન લોકોને પોતાની સાથે લઈને ચાલશે. ‘હુ’ ને બદલે ‘આપણે’નો ખ્યાલ ઢઢ કરી દેશ અને વિશ્વની આબાદી, સુખસમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિના વિકાસમાં યોગદાન આપી શકશે. આપણને જે ભિન્નતા દેખાય છે તે કુદરત અને વ્યક્તિ નિર્મિત છે. આ સંદર્ભે રાષ્ટ્ર કક્ષાએ જે કામ થઈ રહ્યું છે તે માત્ર સરકારની જવાબદારી ન ગણતાં સૌ કોઈ પોતાની કક્ષાએથી કામ કરે તે સમયનો તકાદો છે. શિક્ષકે વર્ગખંડ અને શાળામાં પોતાનાં વલણો, આચાર અને વિચાર દ્વારા બાળકોમાં ભિન્નતાની સમજનું બીજારોપણ કરાવી સામાજિક સમરસતા પેદા કરવામાં અહમ ભૂમિકા ભજવી શકશે.

2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answers to check your progress) :

1. ‘ભિન્નતા’ એટલે અસમાનતા, ભિન્નતા માનવ વિભિન્નતા એટલે માણસો વચ્ચેની અસમાનતા. ભિન્નતા એ વસ્તુ કે વ્યક્તિઓની શ્રેણી જે એ પ્રકારની વ્યક્તિઓ કે વસ્તુઓની અન્ય સામાન્ય શ્રેણીની વ્યક્તિઓ કે વસ્તુઓ કરતાં ભિન્ન હોય.
2. ભિન્નતા પર ત્રણ પ્રવાહો અસર કરે છે : (1) બજારો વૈશ્વિક કક્ષાએ સ્પર્ધાત્મક ધોરણે વેપાર કરી રહ્યાં છે. (2) વસતિ ચમત્કારિક રીતે બદલાઈ રહી છે. અને (3) લોકો પોતાની જાતને સમૂહમાં ગોઠવવાને બદલે પોતાની વ્યક્તિગત ભિન્નતાઓની ઉજવણી કરી રહ્યા છે.
3. અમેરિકા એ વિશ્વના તમામ દેશોના લોકોને પોતાની ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પોશાક અને આચારવિચાર સાથે આવકારે છે. પરંતુ ત્યારબાદ અમેરિકા એ બધી સંસ્કૃતિઓના લોકોને પોતાનામાં ઓગાળી દે છે. અને એક અમેરિકન તરીકે એક ભાષા, એક સંસ્કૃતિ અને એક વિચાર તરીકે ઊભરી આવે છે. આથી અમેરિકાને ‘ઓગાળી દેતો ઘડો’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
4. અત્યારે કોઈ દેશ પોતાની જાતને વિશ્વના અન્ય દેશોથી અળગા કરી શકે નહીં. અત્યારે તો જે તે દેશ અન્ય દેશો સાથે કેટલો વેપાર કરે છે તેના પર તેની તાકાત અંકાય છે. દરેક દેશ અન્ય દેશોમાં પોતાનો માલ વેચવા પ્રયાસ કરે છે. પરિણામે જે તે દેશ / કંપનીએ જે તે દેશની સંસ્કૃતિ, ભાષા, તહેવાર, વિચારસરણી વગેરેથી અવગત થવું પડે છે. જે તે કંપની બજાર સર (હાંસલ) કરવા માટે પોતાના માણસોને માર્કેટીંગ માટે મોકલી આપે છે. આમ ત્રણસો, સંસ્કૃતિ અને રહેણીકરણીનું સ્થાનાંતર થતું રહે છે. જેથી કહી શકાય કે વૈશ્વિક બજારો ભિન્નતાને પોષક છે.
5. બાળકના કુટુંબનો સામાજિક - આર્થિક વર્ગ મહદ્અંશે તેની શિક્ષણની તકો નિશ્ચિત કરે છે. સામાજિક - આર્થિક વર્ગ અને શિક્ષણને સીધો સંબંધ છે. જેમ સામાજિક આર્થિક વર્ગ ઊંચો તેમ શિક્ષણની તકો વધુ. કારણકે વર્ગો શિક્ષણ સાધનો રચે છે. વર્ગોની ભિન્નતાનુંસાર શૈક્ષણિક તકોમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. જ્ઞાતિ કે ધર્મના પ્રભુત્વ ધરાવતા મંડળો દ્વારા શૈક્ષણિક પ્રેરણા મળે છે. વળી જે વર્ગના શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોય તે વર્ગનો પ્રભાવ શિક્ષણમાં વર્તાય છે. આથી કહી શકાય કે સામાજિક - આર્થિક વર્ગો અને શિક્ષણ એકબીજાના પૂરક છે.
6. વિકલાંગ બાળકોને માર્ગદર્શન આપતી વખતે નીચેની બાબતોનો
 - ◆ વિકલાંગ બાળકોને લઘુતાઅંશિમાંથી બહાર લાવવા તેમના માતા-પિતા, વડીલોને તેમને પ્રેમ અને હૂંફ આપવા સમજાવીશ
 - ◆ શાળામાં તેમના પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી તેમને શિક્ષણમાં મદદરૂપ થાય.
 - ◆ તેમની કોઈ હાંસી ન ઉડાડે તેનો ખ્યાલ કરીશ.
 - ◆ તેમને સાનુકૂળ બેઠક વ્યવસ્થા ગોઠવીશ.
 - ◆ તેમના રસ, રુચિ, વલણ પ્રમાણે વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન આપીશ.
 - ◆ તેમના માટે માર્ગદર્શન કેન્દ્ર શરૂ કરીશ.
7. ભિન્નતાનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને નીચેની રીતે માર્ગદર્શન ઉપયોગી બને છે :
 - ◆ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ યુવા બાળકોને તમામ લોકોને આદર આપવા અને તેમની વિશેષતાઓની ઉજવણી કરવાનું શીખવે છે.

- ◆ ભિન્ન-ભિન્ન ખોરાક, પોષક, તહેવારો વૈવિધ્યતામાં પણ આપણે સૌ માણસો છીએ નો અહેસાસ કરાવે છે.
 - ◆ ઉંમર વધતાં ભિન્નતાનો અહેસાસ કરી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાની જાતને ઢોળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
 - ◆ શાળાનાં ઘણાં પરિબળો શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને વિષયવસ્તુ અને વર્ગવ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડે છે.
8. શિક્ષકનાં નીચેના જેવા વર્તન વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવામાં ઉપયોગી બને છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓની સાંસ્કૃતિક ઐક્યના અને વિવિધતાઓની પ્રશંસા અને સમાધાન કરવું.
 - ◆ વિદ્યાર્થીઓ સાથે આત્મીય સંબંધો બાંધવા.
 - ◆ વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયન રીતો જાણી તેમના કામને ઓળખવું.
 - ◆ વિદ્યાર્થીઓને સમૂહમાં તેમનાં વર્તનોને અનુકૂળ બનતાં શીખવવો.
9. રમતગમતના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો એવા વિદ્યાર્થીઓ માટે હોય છે. જેઓની બુદ્ધિલબ્ધિ સામાન્યથી ઉપરથી કક્ષાની હોય છે અને જેઓની રમતમાં રુચિ હોય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ શાળાના સામાન્ય કાર્યક્રમોમાં ભાગ લઈ, પોતાની યોગ્યતા, વિશિષ્ટતા એકાગ્રતા તથા રુચિનો પરિચય આપે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરી તેમના માટે વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો યોજાશે. કારણકે આવા કાર્યક્રમોથી તેમની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો તો પૂરી થશે જ, પણ સાથે સાથે તેઓની વિશિષ્ટ યોગ્યતાઓ અને ક્ષમતાઓને વિકલાંગો માટે તેમની વિકલાંગતાને અનુરૂપ રમતો યોજવી જોઈએ રમતના નિયમો અને સાધનોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવા જોઈએ.
10. દરેક બાળકને શિક્ષણનો અધિકાર એ માનવ હક્કોનું વૈશ્વિક જાહેરનામું (Universal Declaration of Human Right) 1948 નો ઢંઢેરો છે અને 1990ના જોમેટીન વર્લ્ડ ડીક્લેરેશન ઓફ એજ્યુકેશન ફોર ઓલ તેની પુનઃ રજૂઆત છે.
11. ભારતીય બંધારણમાં વિકલાંગોનો શિક્ષણ માટે (1) ધી રીહબીલિશન કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ - 1992, (2) ધી પર્સનલ વીથ ડિસેબિલીટીઝ એક્ટ - 1995 અને (2) ધી નેશનલ ટ્રસ્ટ ફોર વેલફેર ઓફ પર્સનલ વીથ ઓટીઝમ - 1999 દ્વારા જોગવાઈ કરી છે.
12. વિશિષ્ટ જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે સમાવર્તી શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ. કારણ કે તે સસ્તુ અને શૈક્ષણિક ફિલસુફીને અનુરૂપ હોય છે. અલગાવ કે એકલતા કે સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ કોઈના માટે સારું નથી.
13. એનસીઈઆરટી પ્રાથમિક માધ્યમિક શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણ માટે કામ કરતી સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે. તે રાજ્ય, કેન્દ્ર બિનસરકારી સંગઠનો તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ જવાબદારીપૂર્વક માર્ગદર્શન આપે છે. એનસીઈઆરટી યુનેસ્કોના સહયોગથી સમગ્ર દેશ વર્કશોપનું આયોજન કરે છે. 1987 માં યુનિસેફના સહયોગથી ઈન્ટિગ્રેટેડ એજ્યુકેશન ફોર ડિસેબલ્ડ ચીલ્ડ્રન પ્રોજેક્ટ શરૂ કર્યા હતા. જેથી શાળાઓમાં વિકલાંગ બાળકોની સંખ્યા બિનપ્રતિદિન વધી રહી છે. તે દેશમાં સમાવર્તી શાળાઓ શરૂ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. વિકલાંગ બાળકોનો અભ્યાસક્રમ અને પુસ્તકો બનાવવામાં તે અહમ્ ભૂમિકા ભજવે છે.
14. બંધારણનો 73મો અને 74મો સુધારો પ્રાથમિક શિક્ષણનો હવાલો ચૂંટાયેલી ગ્રામ્ય અને શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓને સોંપવાની હિમાયત કરે છે.
15. વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભિન્નતા સંદર્ભે નીચેની જેવી બાબતોમાં સમજ મેળવે તે અપેક્ષિત છે :
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ સ્ત્રીઓના યોગદાનનો ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ રક્ષક તરીકેની ભૂમિકા સમજે.
 - ◆ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાઓના, ઐતિહાસિક અને પ્રવર્તમાન સંબંધો ઓળખે.
 - ◆ જાતિ, લિંગ, સામાજિક વર્ગો, ધર્મ, જાતીય વ્યવહાર, ઉંમર, ક્ષમતા, ઓળખ સંદર્ભના તફાવતો, અનુભવને ઓળખે અને વિવરણ કરે.
 - ◆ ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય પ્રણાલીની સમાજમાં પારસ્પરિક અસર સમજે.

- ◆ પ્રકૃતિ અને મનુષ્યો વચ્ચેનો આંતરસંબંધ જાણી પ્રકૃતિ પ્રેમ વિકસાવે.
- ◆ સાંસ્કૃતિક સ્પર્ધાઓનું આયોજન કરી દરેક પ્રજાને સાથે સાંકળે
- ◆ ધૃષ્ટા અને તિરસ્કારને તિલાંજલિ આપી. સુમેળભર્યા વિશ્વની રચના કરવામાં યોગદાન આપે.

2.10 સૂચિત વાચન સંદર્ભ (Suggested Readings)

Chandra, B (1997 Nationalism and Colonialism, Oreint Longman : Hyderabad

Chaudhry K.C. Sachdevea, L (1995) Total literacy by 2000, New Delhi IAE Association

Deshpande, S. (2004) : Centempory or India : A Sociological view, Pengnin : New Dlehi

Dubey S.C. (2001) : Indian Society, National Book Trust : New Delhi

Jagannak M. (1993) : Indian Education in the Emerging Society, New Dlehi, Sterlings Publishers Pvt. Ltd.

2.11 સ્વાધ્યાય : (Assignment)

◆ નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો

1. 'ભિન્નતા અને વૈશ્વિક બજાર એકબીજાના પૂરક છે.'
 2. 'ભિન્નતા'ની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરી તેના પર અસર કરતાં પરિબળો જણાવો.
 3. ભિન્નતા પ્રકારો જણાવી ભાષા ભિન્નતા અને સાંસ્કૃતિક ભિન્નતા પર નોંધ લખો.
 4. અમેરિકાને બહુસાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્ર શાથી કહી શકાય ?
 5. સામાજિક - આર્થિક વર્ગોની શિક્ષણ પર શી અસર થાય છે ?
 6. વિકલાંગ બાળકોને માર્ગદર્શન આપતી વખતે કઈ બાબતોનો ખ્યાલ કરશો ?
 7. વિકલાંગોની બેરોજગારી નિવારવા શા ઉપાય સૂચવશો ?
 8. ભિન્નતા સંદર્ભે શિક્ષકે વર્ગખંડમાં શી તકેદારી રાખવી જોઈએ ?
 9. 'સાંસ્કૃતિક ભિન્ન વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ કરવામાં શિક્ષકનું સકારાત્મક અત્યંત ઉપયોગી થાય છે.' ચર્ચા કરો.
 10. વ્યક્તિગત તફાવતોને ધ્યાનમાં રાખીને રમતગમતનું આયોજન કરતી વખતે શિક્ષક તરીકે શો ખ્યાલ કરશો ?
 11. ભિન્ન અધ્યયન જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે સરકારશ્રી તથા અન્ય સંસ્થાઓ (એજન્સીઓ)એ કરેલા પ્રયાસોની ચર્ચા કરો.
 12. 'ભિન્નતાના શિક્ષણ માટે એનસીઈઆરટી અહમ ભૂમિકા ભજવે છે.' ચર્ચા કરો.
 13. વિદ્યાર્થીએ વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભિન્નતાની સમજ કેળવવી જોઈએ ?
- નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :
1. 'વિશ્વ સંકુલ બનતું જાય છે.' ચર્ચા કરો.
 2. અમેરિકા 'ઓગળી દેવો ઘડો' શા માટે કરે છે ?
 3. વિકલાંગોના ઉત્થાન માટે કયા કાયદા છે ?
 4. સમાવતી શિક્ષણ એટલે શું ?

SECP-02

સમકાલીન ભારત અને શિક્ષણ

વિભાગ-3

સમકાલીન સમસ્યાઓ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(બી.એ.ઓ.યુ.) અને

રીડેબીલિટેશન કાઉન્સિલ
ઑફ ઈન્ડિયાનો સહકાર્યાન્વયનો કાર્યક્રમ

લેખક

ડૉ. સીતારામ દેશમુખ

શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

સ્વ. ડૉ. એમ. એલ. જોષી

પરામર્શક (ભાષા)

શ્રી નિગમ બી. પંડ્યા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

ડૉ. અજીતસિંહ રાણા

નિયામકશ્રી, શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

: રૂપરેખા :

- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 ઉદ્દેશો
- 3.3 શાળા શિક્ષણ સાર્વત્રિકરણ, શિક્ષણનો હક (RTE), સાર્વત્રિક પ્રવેશ (Universalization of School Education, Right to Education and Universal Access)
- 3.4 (a) નામાંકનની સમસ્યાઓ, (b) શાળામાં બાળકોને ટકાવી રાખવાની સમસ્યાઓ, (c) સાર્વત્રિક અધ્યયન સમસ્યાઓ (Issues of (a) Universal enrolment, (b) Universal retention, (c) Universal learning)
- 3.5 ગુણવત્તા અને સમાનતાની સમસ્યાઓ : ભૌતિક, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય, કન્યાઓનું શિક્ષણ, સમાજનાં નબળાં વર્ગો, વિકલાંગો (Issues of quality and equity : Physical, economic, social, cultural and linguistic. particularly w.r.t.girl child, weaker sections and disabled)
- 3.6 શિક્ષણની સમાન તકો : સંકલ્પના, બંધારણીય જોગવાઈઓ, પ્રવર્તમાન અસમાનતાનું સ્વરૂપ, સબળ જૂથો, લઘુમતીઓ equality and constitutional provisions (ii) Prevailing nature and forms of inequality including dominant and minority groups and related issues)
- 3.7 શાળા શિક્ષણમાં અસમાનતા જાહેર ખાનગી-શાળાઓ ગ્રામ્ય- શહેરી વિસ્તારની શાળાઓ- એક શિક્ષકવાળી શાળાઓ- અસમાનતાના અન્ય સ્વરૂપો નિયમિત શિક્ષણ દૂરવર્તી શિક્ષણ (Inquality in Schooling: Public-private schools, rural-urban schools, single teacher schools and other forms of inequalities such as regular and distance education system)
- 3.8 સારાંશ
- 3.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 3.10 સૂચિત વાંચન સામગ્રી

3.1 પ્રસ્તાવના

સામાજિક પરિવર્તનનો મુખ્ય સ્ત્રોત શિક્ષણ છે. આઝાદી પછી ઈ.સ.1950માં આપણું બંધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારથી દસ વર્ષના ગાળામાં એટલે લગભગ ઈ.સ. 1960 સુધીમાં 6થી 14 વર્ષ સુધીનાં તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવશે એવું બંધારણની 45મી કલમથી નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આ એક બંધારણીય જોગવાઈ છે. આથી તેને સિદ્ધ કરવા માટે ભારત સરકાર પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ અંગે સઘન પ્રયત્નો કરે છે. ઈ.સ.1976 પહેલાં શિક્ષણની સંપૂર્ણ જવાબદારી રાજ્ય સરકારની હતી. પરંતુ ઈ.સ. 1976માં બંધારણમાં સુધારો કરી તેની જવાબદારી કેન્દ્ર અને રાજ્યની સંયુક્ત કરવામાં આવી એમાં શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા અંગેની જવાબદારી કેન્દ્રના શિરે રહી. તદુપરાંત કેન્દ્રે કરેલી શિક્ષણનીતિનો અમલ કરવા માટે રાજ્યના શિક્ષણખાતાનો સહયોગ કેન્દ્રે મેળવવો એમ નક્કી થયું. આમ, કેન્દ્ર સરકાર પ્રાથમિક શિક્ષણક્ષેત્રે સાર્વત્રિકરણ અંગે નીતિ નક્કી થયું. આમ, કેન્દ્ર સરકાર પ્રાથમિક શિક્ષણક્ષેત્રે સાર્વત્રિકરણ અંગે નીતિ નક્કી કરે એ માટેનું આયોજન કરે અને તેના અમલીકરણની જવાબદારી રાજ્ય સરકારને સોંપે છે. ઈ.સ. 2010થી શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર અધિનિયમ-2009નો અમલ પણ થઈ ચૂક્યો છે તેમ છતાં વર્તમાન સમયમાં સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણની સમસ્યાઓ પડકારરૂપ બનીને આપણી સમક્ષ ઉભી છે, ત્યારે સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણના સંબંધમાં આ એકમમાં અધ્યયન કરીશું.

3.2 ઉદ્દેશો (OBJECTIVES)

આ એકમના અધ્યયનથી નીચે મુજબના કેટલાક ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરી શકશો.

- શાળા શિક્ષણ જ સાર્વત્રિકરણ, શિક્ષણનો હક (RTE) અને સાર્વત્રિક મૂલ્યાંકન જેવી બાબતોને સમજી તેના પર વિચાર વિમર્શ કરી શકશો.
- નામાંકનની સમસ્યાઓનો ખ્યાલ મેળવી શકશો.
- શાળામાં બાળકોને ટકાવી રાખવાની સમસ્યાઓને જાણી તેનું સમાધાન કરી શકશો.
- સાર્વત્રિક અધ્યયનની સમસ્યાઓનો ખ્યાલ મેળવી તેના ઉકેલ શોધી શકશો.
- ગુણવત્તા અને સમાનતાની સમસ્યાઓનો ખ્યાલ મેળવી તેના ઉપાય યોજી શકશો.
- ભૌતિક, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય સમસ્યાઓનો ખ્યાલ મેળવી શકશો.
- કન્યાઓનું શિક્ષણ, સમાજનાં નબળાં વર્ગોનું અને વિકલાંગો માટેની શિક્ષણ વ્યવસ્થાનો ખ્યાલ મેળવી શકશો.

3.3 કન્યાઓનું શિક્ષણમાં સાર્વત્રિકરણ, શિક્ષણનો હક (RTE) , સાર્વત્રિક પ્રવેશ Universalization of School Education, Right to Education and Universal Access

આપણો દેશ આઝાદ થયો ત્યારથી લઈને આજ પર્યંત સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિકાસ કરવા માટે સરકાર અને સમાજ દ્વારા અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. સરકાર પંચવર્ષીય યોજના દ્વારા શિક્ષણને વેગવંતુ બનાવવાના સઘન પ્રયત્નો કરે છે. આ સંદર્ભમાં અહીં શાળા શિક્ષણ જ સાર્વત્રિકરણ, શિક્ષણનો હક અને સાર્વત્રિક મૂલ્યાંકન સંબંધી બાબતો ઉપર વિચાર કરીશું.

શાળા શિક્ષણ જ સાર્વત્રિકરણ (Universalization of School Education)

6 થી 14 વર્ષનાં તમામ બાળકોને મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક શિક્ષણ પુરું પાડવા માટે રાજ્ય સરકાર અસરકારક ભૂમિકા ભજવે છે. અનેક કાર્યક્રમોના અમલીકરણ દ્વારા શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના ધ્યેયને હાંસલ કરવા પ્રયાસ કરે છે. રાજ્ય સરકારના આ કાર્યક્રમોની સફળતા માટે તેમજ વેગ આપવા માટે કેન્દ્ર સરકાર પણ કેટલાક સહાયક કાર્યક્રમો સૂચવે છે. આમ, કેન્દ્ર અને રાજ્યના સંયુક્ત પ્રયાસથી શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ કરવાનું ધ્યેય હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના સંદર્ભમાં રાજ્ય સરકારના પ્રયત્નો

6થી 14 વર્ષનાં તમામ બાળકોને મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે રાજ્ય સરકારની નીચે મુજબની ભૂમિકા છે :

1. રાજ્ય સરકાર જી.સી.ઈ.આર.ટી. અને જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવનનો તમામ ખર્ચ ઉપાડે છે. આ સંસ્થાઓ દ્વારા સાર્વત્રિકરણ અંગે પ્રાથમિક શિક્ષકોને સઘન તાલીમ આપવામાં આવે છે.
2. શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ માટે લોકોમાં જાગૃતિ લાવવામાં આવે છે.
3. જિલ્લાઓમાં બી.આર.સી. અને સી.આર.સી. જેવાં કેન્દ્રો ઊભા કરી શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણની વાત નાનામાં નાના ગામડાં સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
4. ટી.વી., રેડિયો, વર્તમાન પત્ર, સામાજિક જેવાં સમૂહ પ્રચાર-માધ્યમો દ્વારા વાલીઓ બાળકોને શાળામાં મોકલે તે માટે જાગૃતિ લાવવા પ્રયત્નો કરે છે.
5. વિવિધ શિષ્યવૃત્તિઓ આપી વિદ્યાર્થીઓને ભણવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.
6. શાળા પ્રવેશોત્સવ જેવા કાર્યક્રમો યોજીને બાળકોનું શાળા પ્રત્યે આકર્ષણ ઊભું કરે છે.
7. જે બાળકો શાળામાં દાખલ થયાં તે ટકી રહી અને પોતાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરે તે માટે તરંગ ઉલ્લાસમય શિક્ષણ, પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ, ભાર વિનાનું ભણતર જેવા અભિગમ અપનાવે છે.
8. વાલી પોતાના બાળકને શાળાએ મોકલે તે માટે પ્રાથમિક શાળાઓમાં મફત પાઠ્યપુસ્તકો અને અધ્યયન-સામગ્રી રાજ્ય સરકાર આપે છે. એથી આર્થિક બોજ પણ ઘટે છે.

9. બાળકોને બપોરે પોષણયુક્ત આહાર મળે તે માટે મધ્યાહ્ન ભોજન યોજન ચાલે છે.
10. આ ઉપરાંત ક્ષમતાલક્ષી પાઠ્યક્રમ (MLL) અને સંકલિત શિક્ષણ યોજના (SSAM) સર્વશિક્ષા અભિયાન મિશન તેમજ અવૈધિક શિક્ષણ જેવી યોજનાઓનો પણ અમલ કરવામાં આવે છે.
11. વૈકલ્પિક શિક્ષણ, કન્યા-કેળવણી માટે ઓપરેશન બ્લોકબોર્ડ યોજના તથા વિદ્યા સહાયક ભરતી યોજના જેવી અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકેલી જોવા મળે છે.

ઉપર્યુક્ત ભૂમિકાને ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્ય સરકારે કેટલીક યોજનાઓ હાથ ધરીને શિક્ષણ જગતમાં તદ્દન નવી જ કેડી કંડારી છે. આ પ્રગતિના પંથે પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના સંદર્ભમાં હાથ ધરાયેલા મુખ્ય કાર્યક્રમોની જાણકારી મેળવીએ.

1. સર્વશિક્ષા અભિયાન મિશન
2. ભાર વિનાનું ભણતર
3. વિદ્યાલક્ષ્મી યોજના
4. વૈકલ્પિક શિક્ષણ યોજના
5. શાળા સ્વચ્છતા કાર્યક્રમ
6. ધોરણ 1થી 4ની શાળાઓને અપગ્રેડ કરવી.
7. વિદ્યાસહાયક શિક્ષક ભરતી યોજના
8. અવૈધિક શિક્ષણ યોજના
9. ઓપરેશન બ્લોકબોર્ડ યોજના
10. મધ્યાહ્ન ભોજન યોજના
11. ક્ષમતાલક્ષી પાઠ્યક્રમ (MLL)
12. પ્રવૃત્તિદ્વારા શિક્ષણ
13. તરંગ ઉલ્લાસમય શિક્ષણ

ઉપરોક્ત કાર્યક્રમોની અહીં સંક્ષિપ્તમાં ચર્ચા કરી કાર્યક્રમના સંદર્ભમાં પરિચય મેળવીશું.

1. સર્વશિક્ષા અભિયાન મિશન :

સર્વશિક્ષા અભિયાન મિશન શાળાકીય પદ્ધતિમાં સમુદાયોના માલિકીભાવ દ્વારા પ્રારંભિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણનો એક પ્રયાસ છે. સમગ્ર દેશમાં ગુણવત્તાયુક્ત પ્રારંભિક શિક્ષણની માંગને પહોંચી વળવા માટેના પ્રતિભાવ સ્વરૂપ આ અભિયાન છે. S.S.A.M. કાર્યક્રમ બાળકોમાં માનવીય ક્ષમતાઓના વિકાસ અર્થે જરૂરી તકો ઉભી કરવાની દિશામાં એક કદમ છે. 6થી 14 વર્ષની વય જૂથનાં દરેક બાળકને ઉપયોગી અને સુસંગત પ્રારંભિક શિક્ષણ મળી રહે તે માટે સર્વશિક્ષા અભિયાન મિશન કટિબદ્ધ છે.

2. ભાર વિનાનું ભણતર :

પ્રો.યશપાલવના અહેવાલના આધારે નાનાં બાળકો ઉપર શિક્ષણનો જે ભાર જોવા મળે છે. તેને ઘટાડવા ગુજરાત રાજ્યમાં ભાર વિનાના ભણતરનો પ્રયોગ અમલમાં મુકાયો છે અને તેમાં ધારેલી સફળતા પણ મળી રહી છે. હાલમાં નિમ્ન પ્રાથમિક કક્ષાએ અમલમાં છે. જેથી શાળામાં નિયમિત આવનાર બાળકોના ઉત્સાહમાં વધારો તથા શિક્ષણમાં ગુણવત્તા સુધારણા અનુભવાય છે.

3. વિદ્યાલક્ષ્મી યોજના :

ગુજરાત સરકારે 2002-03ના વર્ષને કન્યા-કેળવણી વર્ષ તરીકે ઉજવવાનું જાહેર કરતાં આ યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. જેના હેતુઓ નીચે મુજબ છે :

- ઓછી સાક્ષરતા ધરાવતા વિસ્તારમાં કન્યા કેળવણીનું પ્રમાણ વધે.

- શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા કન્યાઓ આકર્ષાય.
- 25 ટકાથી ઓછી સાક્ષરતાવાળા વિસ્તારોમાં કન્યા-કેળવણીનું સ્તર સુધરે.
- કન્યાઓની શાળા પ્રવેશ સંખ્યા 100 ટકા થાય તેમજ તે છેક સાત ધોરણ સુધી જળવાઈ રહે અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે.

આ યોજના અંતર્ગત શાળા પ્રવેશ સમયે દરેક કન્યાને રૂ. 1000ના બોન્ડ આપવામાં આવે છે. આ બોન્ડ મેળવનાર વિદ્યાર્થીની ધોરણ 7 પાસ કરે ત્યારે બોન્ડ વટાવી શકશે. આને પરિણામે કન્યા-કેળવણીને પ્રોત્સાહન મળે છે. પરિણામે શાળાઓમાં કન્યાઓની પ્રવેશ સંખ્યા વધી રહી છે.

4. વૈકલ્પિક શિક્ષણ યોજના :

સામાજિક, આર્થિક કારણોસર બાળક શાળામાં પ્રવેશ ન મેળવી શકે તેવા કિસ્સામાં જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ હેઠળ ડિસેમ્બર 1998થી વૈકલ્પિક શિક્ષણ યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આ યોજના શરૂ કરવા પાછળ નીચેના ઉદ્દેશ છે :

1. 6થી 11 વયજૂથનાં કઠી શાળામાં પ્રવેશ પામ્યાં નથી તેવાં બાળકો માટે શિક્ષણ વ્યવસ્થા કરવી.
 2. શાળા પ્રવેશ બાદ જેઓ શિક્ષણ અધૂરું છોડી દે છે, તેવાં બાળકો માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી.
 3. ડાંગ જિલ્લામાં શેરડીના પાક અંગે કામ કરતા સ્થળાંતરિત મજૂરોનાં બાળકો માટેની શિક્ષણ યોજના કરવી.
 4. 6થી 14 વયજૂથનાં બાળકો માટે બેક ટુ સ્કૂલ યોજના કરવી.
 5. પછાત વિસ્તારોમાં વૈકલ્પિક શાળા વ્યવસ્થા કરવી.
 6. ટૂંકા ગાળાના અભ્યાસક્રમ માટે વૈકલ્પિક શાળા વ્યવસ્થા કરવી.
 7. કન્યાઓ માટે વૈકલ્પિક શાળા વ્યવસ્થા કરવી.
 8. ખેતરોમાં તંબુ શાળા-ફાર્મર સ્કૂલની યોજના કરવી.
- #### 5. શાળા-સ્વચ્છતા કાર્યક્રમ :

રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ધોરણ 4 પછી ધોરણ 5થી 7માં કન્યાઓનું શાળા છોડી જવાનું પ્રમાણ વધારે હતું. આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે સંશોધન કરતાં જાણવા મળ્યું કે ધોરણ 5થી 7 વાળી શાળાઓમાં છોકરા-છોકરીઓ માટે અલગ મુતરડી અને શૌચાલયોની સગવડ ન હોવાથી કન્યાઓ વધુ પ્રમાણમાં શાળા છોડી જતી હતી. આ પ્રમાણ ઘટાડવા માટે આ કાર્યક્રમની યોજના બનાવી અને અમલીકરણ કરતાં તેનું સારું પરિણામ જોવા મળ્યું છે. કન્યાઓનો ધોરણ 4 પછી અભ્યાસ ચાલુ રહેલો જોવા મળ્યો છે.

6. ધોરણ 1થી 4ની શાળાઓને અપગ્રેડ કરવી :

પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણમાં આ એક મહત્વની સમસ્યા છે. બાળકોનું શાળા છોડી જવાનું પ્રમાણ રાજ્ય સરકારે બાળકોના રહેઠાણની એક કિમીના વિસ્તારમાં પ્રાથમિક શાળાઓની સગવડ પૂરી પાડેલી છે; પરંતુ દરેક શાળાના ધોરણ 1થી 7 સુધીની ન હતી. નાનાં ગામડામાં ધોરણ 1થી 4ની શાળાઓનું પ્રમાણ વધારે હતું તેથી બાળકોને અને તેમાંય ખાસ કરીને છોકરીઓને પોતાના ગામમાં આગળ ભણવાની સગવડ ન હતી. પોતાના ગામમાં ધોરણ 5થી ભણવાથી સગવડ ન મળવાથી તે શાળા છોડી દેતી હતી. શાળા છોડી જવાનું પ્રમાણ ઘટાડવા માટે 1998-1999થી ધોરણ 1થી 4ની પ્રાથમિક શાળાઓને ક્રમિક રીતે અપગ્રેડ કરવાની યોજના બનાવી. 2001-02 સુધીમાં આદિવાસી વિસ્તારમાં 25 ટકા શાળાઓ અપગ્રેડ કરવામાં આવી છે. બાકી રહી ગયેલી પ્રાથમિક શાળાઓને ક્રમિક રીતે અપગ્રેડ કરવાનું આયોજન રાજ્ય સરકારે કર્યું છે. આથી પણ બાળકોનું શાળામાં ટકી રહેવાનું પ્રમાણ સુધર્યું છે.

7. વિદ્યાસહાયક શિક્ષક ભરતી યોજના :

ગુજરાતમાં શિક્ષકોની ઘટ પૂરવા સરકારે 2500 રૂપિયાના માસિક ફિક્સ વેતનથી પી.ટી.સી. કે અન્ય લાયકાત ધરાવતા તથા ધોરણ 12 પાસ હોય તેવા વિદ્યાસહાયકોની નિમણૂક કરી છે.

સરકારને આર્થિક બોજો હળવો બને છે અને ગામડાંની શાળાઓમાં શિક્ષકોની ઘટ પુરાઈ છે. બીજા બાજુ બેકાર શિક્ષકને નોકરીનો લાભ મળે છે. નવા શિક્ષકો ક્ષમતાલક્ષી અભિગમથી માહિતગાર હોઈ પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધરી છે. આપણે ત્યાં આવા વિદ્યા સહાયકોની નોકરી સરાહનીય બની રહી છે.

8. અવૈધિક શિક્ષણ :

1979-80થી માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય 6થી 14 વર્ષની વયજૂથનાં શાળાએ ન જઈ શકતાં બાળકો માટે અવૈધિક શિક્ષણ અથવા અશાલેય શિક્ષણનો કાર્યક્રમ ચલાવે છે. આ કાર્યક્રમ દેશના પ્રત્યેક રાજ્ય ઉપરાંત કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં પણ અમલમાં છે. શાળામાં ન જઈ શકેલાં, ઉઠી ગયેલાં, ઘરકામમાં મદદ માટે રોકાયેલાં, વિચરતી જાતિનાં બાળકોને શિક્ષિત કરવા માટે અવૈધિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ ચાલે છે.

9. ઓપરેશન બ્લેકબોર્ડ યોજના :

1997-98 માં પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના સંદર્ભમાં પ્રાથમિક શાળાઓ માટે જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડવાના આશયથી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો 1થી 4 ધોરણવાળી પ્રાથમિક શાળામાં બે શિક્ષકો અને શૈક્ષણિક સામગ્રી પૂરી પાડવાનો મૂળભૂત હેતુ હતો. 1993-94માં આ યોજનાનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં આવ્યું તે અંતર્ગત જે શાળામાં 180થી વધુ બાળકો ધોરણ 1થી 4માં અભ્યાસ કરતાં હોય તેને ત્રીજા શિક્ષકની નિમણૂકની મંજૂરી આપવામાં આવી. 1999 સુધીમાં દેશની 5 લાખથી વધુ પ્રાથમિક શાળાઓમાં શૈક્ષણિક ઉપકરણો પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં. તેનો ઉપયોગ બરાબર થાય છે કે નહિં તેમજ શૈક્ષણિક સામગ્રી સ્થળ પર પહોંચી કે નહિં તેના સર્વેક્ષણ માટે એક મૂલ્યાંકન કાર્યક્રમ પણ યોજાઈ ગયો. આ યોજના અંતર્ગત ધોરણ 1થી 7માં પ્રાથમિક શાળાઓને પાંચ હજારની રકમ કેન્દ્ર સરકારે ફાળવી છે.

10. મધ્યાહન ભોજન યોજના :

19 નવેમ્બર, 1984થી અમલમાં આવેલી આ યોજના પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ માટેની છે. ગરીબી ભારત દેશના વિકાસમાં અવરોધક પરિબળોમાંનું એક છે. ગરીબ બાળકો શાળામાં પ્રવેશે અને ટકી રહે એટલે કે ભણવાનું ચાલું રાખે તેમજ અપવ્યય ઘટે અને બાળકોનું સ્વાસ્થ્ય સુધરે એ હેતુથી ભારતમાં વ્યાપ્ત ગરીબીને ધ્યાનમાં લઈને આ યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આ યોજના મુજબ પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં બાળકોને સમયસર પોષણયુક્ત આહાર મળે એ અંગેનો કાર્યક્રમ ચાલુ છે.

11. ક્ષમતાલક્ષી પાઠ્યક્રમ (MLL)

ક્ષમતા એટલે કે બાળકની વય મુજબ તેનામાં રહેલી શક્તિનો યોગ્ય તબક્કામાં વિકાસ થાય તે. તેથી બાળકોમાં પોતાની ક્ષમતાનો વિકાસ થાય તેવી રીતે વિષયવસ્તુની પાઠ્યક્રમમાં ગોઠવણી કરવા માટે ઈ.સ.1995થી ક્ષમતાલક્ષી પાઠ્યપુસ્તકો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. બાળકો પારંગતાના સ્તરે ક્ષમતા સિદ્ધ કરે તે તેનો મુખ્ય હેતુ રહેલો છે. બાળકો જે કાંઈ શીખે તે પાકું સીખે તો જ શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધરે તેથી પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવતાં બાળકોને માટે ક્ષમતા સિદ્ધિઓ આંક 80 થી 75 નો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે. એટલે શાળા વર્ગમાં અભ્યાસ કરતાં બાળકો શિક્ષણ પ્રક્રિયા દરમ્યાન 80 ટકા વિદ્યાર્થીઓ ઓછામાં ઓછી 75 ટકા ક્ષમતા પર પ્રભુત્વ મેળવે તે અભિપ્રેત છે. એમ થાય તો જ શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધરી શકે.

12. પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ

નાનાં બાળકોને પ્રવૃત્તિઓ કરવી ખૂબ ગમે છે. એનાથી તર્કશક્તિ વિકસે છે. પ્રવૃત્તિ બાળકના મનને એકાગ્ર રાખે છે. તેના દ્વારા આંખ, કાન, હાથ અને મગજ જેવા અવયવોની તાલીમ મળે છે. 'ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ'નો જહોન ડ્યૂઈનો ખ્યાલ આત્મસાત્ કરી શકાય છે. પણ પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણની યોજનામાં આવરી લેવામાં આવ્યો છે. પાઠ્યપુસ્તકોના ભારની જગ્યાએ મુક્ત વાતાવરણમાં પાયાની કેળવણીનો ખ્યાલ તેમાં રહેલો છે. તેથી આ યોજના અમલમાં મુકાઈ છે.

13. તરંગ-ઉલ્લાસમય શિક્ષણ :

શાળાના વર્ગખંડમાં બાળકો સજાગતા કેળવે, ક્ષમતા અનુસાર કાર્યક્રમોમાં ભાગ લે, ધોરણ 1 અને 2નાં બાળકોના વર્ગમાં રંગીન ચિત્રો, જોડકણાં, વસ્તુનાં ચિત્રો રજૂ કરેલા હોય છે કે ચિત્રો દોરેલા હોય છે તેમાં બાળકો ખુશ રહે તે માટે સમાહો સુધી જોડકણાં, બાળગીતો, અભિનયગીતો, બાળવાર્તાઓ, બાળરમતો દ્વારા આનંદમય અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. અહીં વિષયવસ્તુનું મહત્વ ગૌણ ગણાય છે. બાળકનું મન હળવું બને તેવી પ્રવૃત્તિઓ યોજવામાં આવે છે.

જી.સી.ઈ.આર.ટી. અને જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવનો આ કાર્યક્રમ માટે તમામ ખર્ચ ઉપાડે છે. આ સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષકોને સઘન તાલીમ આપવામાં આવે છે. શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ પ્રત્યે જાગૃતિ લાવવામાં આવે છે. બી.આર.સી. અને સી.આર.સી. જેવા કેન્દ્રો ઊભા કરી શિક્ષણને અસરકારક રીતે નાનામાં નાના ગામડાં સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. સરકારશ્રી દ્વારા તથા ટી.વી. રેડિયો કે છાપાં, સામયિક જેવાં સમૂહ પ્રચાર માધ્યમો દ્વારા વાલીઓ બાળકોને શાળાએ મોકલે તે માટે જાગૃતિ લાવવા ભરપૂર પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેમજ વિવિધ શિષ્યવૃત્તિઓ આપી વિદ્યાર્થીઓને ભણવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.

એન.સી.ઈ.આર.ટી. જાયા એસ.સી.ઈ.આર.ટી. જેવી કેન્દ્ર સ્તરની સંસ્થાઓને પણ કેન્દ્ર સરકાર નિભાવે છે. આ સંસ્થાઓ રાજ્યને શિક્ષણના સંદર્ભમાં તથા શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ માટે સીધી મદદરૂપ થાય છે. વિવિધ યોજનાઓ કેન્દ્ર સરકાર સમયાંતરે જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈને તૈયાર કરે છે અને તેને અમલમાં મૂકે છે. કેન્દ્ર સરકાર જગતના વિવિધ દેશોના શિક્ષણનો અભ્યાસ કરી તેમજ શિક્ષણના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહોની રાજ્ય સરકારને માહિતી પુરી પાડે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

1. પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના સંદર્ભમાં રાજ્ય સરકારની વિકાસની ભૂમિકા જણાવો.

ઉત્તર :.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના સંદર્ભમાં કેન્દ્ર સરકારના સહાય કાર્યક્રમો જણાવો.

ઉત્તર :.....
.....
.....
.....
.....

3. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) અવૈધિક શિક્ષણ

ઉત્તર :.....
.....
.....

.....
.....
(2) ઓપરેશન બ્લોક બોર્ડ યોજના

ઉત્તર :

.....

.....

.....

.....

.....

(3) વૈકલ્પિક શિક્ષણ યોજના

ઉત્તર :

.....

.....

.....

.....

.....

(4) વિદ્યાલક્ષ્મી યોજના

ઉત્તર :

.....

.....

.....

.....

.....

(5) મધ્યાહન ભોજન યોજના

ઉત્તર :

.....

.....

.....

.....

.....

શિક્ષણનો હક RTE (Right to Education) : બાળકોને નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ અધિકાર બક્ષતો ધારો 2009

લાંબા વિલંબ પછી ઐતિહાસિક મહત્વની દિશામાં સુભગ પ્રયાણ થયું છે. ‘બાળકોને નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણઅધિકાર બક્ષતો-2009’ ‘પાલમિન્ટ’ નાં બંને ગૃહોમાં પસાર થયો છે. 26 ઓગસ્ટ, 2009ના દિવસે રાષ્ટ્રના વડાએ કાયદાને બહાલી આપી. મંજૂરીની મહોર મારી છે. 19-2-2010ના રાજપત્રમાં જાહેરનામું બહાર પાડી 1-4-2010થી કાયદો અમલી બને છે તેની ઘોષણા થઈ ચૂકી છે. કેન્દ્ર સરકારે ઘડેલો આ કાયદો જમ્મુ અને કાશ્મીર સિવાય દેશમાં તમામ રાજ્યોને લાગુ પડે છે. આ કાયદાનો બરાબર અમલ થાય તો શિક્ષણ ખરે જ સમાનતાનું સાધન બની રહેશે અને બાળમજૂરી આપોઆપ નાબૂદ થશે. છ વર્ષથી ચૌદ વર્ષ સુધીનાં તમામ બાળકોને રાજ્ય સરકારે ફી વગર,

નિ:શુલ્ક શિક્ષણ પૂરું પાડવું પડશે. આ રાજ્ય સરકારની ફરજ છે અને બાળકનો અધિકાર. આ અધિકાર બાળકને ન મળે તો બાળક કે તેના વતી અન્ય કોઈ કોર્ટમાં કેસ દાખલ કરી શકે. તેનો અધિકાર રાજ્ય સરકાર અમલમાં મૂકી આપે તેવો આદેશ કોર્ટ પાસેથી બાળક મેળવી શકશે. આ બાળકનો આ અધિકાર પહેલી જ વાર અમલી બનાવી શકાય તેવો (justiciable) બન્યો છે.

કાયદાનું એક સૂત્ર છે : Ignorance of law is no excuse : કાયદાની ખબર, જાણ કે માહિતી નહોતી એવો બચાવ માન્ય નથી. વાહન ડાબી બાજુ ચલાવવું એનું જ્ઞાન ન હોય તોયે જમણી બાજુ વાહન ચલાવવું એ સજાને પાત્ર ગુનો બને જ છે. દરેક નાગરિક કાયદો જાણે છે એમ માનીને કાયદો ચાલે છે. તેથી શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા રાજ્યના અધિકારીઓ, પંચાયતોના સંબંધિત વહીવટદારો, શાળાના સંચાલકો, મુખ્ય શિક્ષકો કે આચાર્યો તેમજ શાળાના અન્ય કર્મચારીઓ તથા વાલીઓ આ કાયદાની જોગવાઈઓ જાણી લે, સમજી લે અને તે પ્રમાણે વર્તે તે અત્યંત જરૂરી છે. નહીં તો તેઓ કાયદાના લાભ પહોંચાડી નહીં શકે અને કેટલાક કિસ્સામાં સજાને પાત્ર બનશે.

ધારો અમલમાં આવી ગયો, પણ ધારા હેઠળ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારે ઘડવાના નિયમો હજી ઘડાયા નથી. કેન્દ્રીય શાળાઓ માટે કેન્દ્ર સરકારે અને રાજ્યની શાળાઓ માટે રાજ્યે નિયમો ઘડવાના છે અને તેના અમલની તારીખ પણ ઘોષિત કરવાની છે. કેન્દ્ર સરકારે નમૂનારૂપ નિયમો (model rules) નો મુસદ્દો આપ્યો છે. એ નમૂનારૂપ નિયમોને ધ્યાનમાં રાખી કેન્દ્રમાં કેન્દ્રના અને રાજ્યના નિયમો ઘડાય, બહાર પડાય અને તેના અમલની જાહેરાત થાય એની તાતી જરૂર છે. નવું શૈક્ષણિક વર્ષ શરૂ થઈ ગયું છે અને કાયદાને પસાર થયાને એક વર્ષ વીતી ગયું હોવા છતાં નિયમો બહાર પડ્યા નથી એ ભારે શોચનીય જ નહીં શરમ અને અણઘડ વહીવટી તંત્રની ઘટના છે.

આશા રાખીએ કે નિયમો વહેલી તકે બહાર પાડવામાં આવશે. અન્યથા હાઈકોર્ટ કે સુપ્રીમ કોર્ટ પાસે ઘા નાખી બાંધ્યા સમયમાં નિયમો બહાર પાડી અમલ કરવા સરકારને આદેશ અપાવવો પડે.

બાળકના શિક્ષણ મેળવવાના અધિકારો :

1. છ થી ચૌદ વર્ષનાં પ્રત્યેક બાળકને પડોશમાં (નજીકમાં) આવેલી પાયાની બુનિયાદી શાળામાં નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાતપણે શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. આ માટે રાજ્યે નજીકમાં આવી શાળા પૂરી પાડવી જોઈએ. ધોરણ આઠ સુધીનું પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી તેને તે રીતનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તે રીતે શિક્ષણ મેળવવામાં બાધા કે નડતર ન થાય તે માટે થઈને તેની પાસેથી કોઈ ચાર્જ, ફી કે ખર્ચ લેવામાં આવશે નહીં.
2. છ વર્ષની ઉપર ઉંમર થઈ ગઈ હોય અને તેવું બાળક શિક્ષણ વગરનું રહી ગયું હોય તો તેને નજીકની શાળામાં તેની ઉંમરને અનુરૂપ ધોરણમાં પ્રવેશ આપવાનો રહેશે. તેના વર્ગ સાથે તે સમરૂપ થઈ જાય તે માટે શાળાએ તેને ખાસ તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે. આ રીતે છ વર્ષથી મોટી ઉંમરે દાખલ થયેલા બાળકને ચૌદ વર્ષ થઈ જાય તે પછી પણ પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ પૂરું થાય ત્યાં સુધી નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાનું રહેશે.
3. શાળામાં પૂરા પાયાના બુનિયાદી શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા ન હોય તે કારણે બાળકે મૂળ શાળા છોડીને બીજી શાળામાં જવાનું એટલે કે, શાળા બદલવાનું થાય ત્યારે મૂળ શાળાએ તરત જ શાળા બદલવા માટેનું પ્રમાણપત્ર (Transfer certificate) આપવાનું રહેશે. એવું પ્રમાણપત્ર લાવ્યા નથી એવા કારણસર પ્રવેશ આપવામાં નવી શાળા મોડું કરી શકશે નહીં કે પ્રવેશ ઈન્કારી શકશે નહીં. જે શાળાના વડા કે તે વડાનો હવાલો સંભાળનાર શિક્ષક પ્રમાણપત્ર આપવામાં વિલંબ કરશે તેની સામે નિયમો પ્રમાણે શિસ્તનાં શિક્ષાત્મક પગલાં લેવાશે.
4. ઉપરની જોગવાઈઓ કરતી કલમમાં પડોશની (નજીકની) શાળાનો ઉલ્લેખ છે, પણ પડોશની (નજીકની) શાળા એટલે શું તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી નથી. નમૂનારૂપ નિયમોમાં એવી જોગવાઈ છે કે એકથી પાંચ ધોરણ સુધીની શાળા ચાલીને જઈ શકાય એટલા એક કિલોમીટરના અંતરમાં હોવી જોઈએ તથા ધોરણ છથી આઠ સુધીની શાળા ચાલતાં જઈ શકાય તેટલા ત્રણ કિલોમીટરના અંતરમાં હોવી જોઈએ. રસ્તાઓ ખરાબ હોય ત્યાં ઓછા અંતરે શાળા સ્થાપવાની જોગવાઈઓ પણ છે. જ્યાં નિયત કરેલા આ અંતરમાં નાનાં ઓરડાં, કસબા ઈ.આસપાસ શાળા ન હોય ત્યાં સરકારે કે સ્થાનિક સત્તામંડળે યોગ્ય પ્રકારની જવા-આવવાની કે છાત્રાલયની

વિશેષ સગવડ ઊભી કરી આપવી પડશે. ઉપર કહ્યું છે તેમ હજી નિયમો ઘડાયા કે અમલી કરાયા નથી એટલે રાજ્ય આ વિષયમાં શું કરશે એ ધારણાનો વિષય છે.

5. નિયમોમાં પાડોશની (નજીકની) શાળા અંગે જે કંઈ અંતર નક્કી કરવામાં આવે તે મુજબના અંતરમાં પાયાની બુનિયાદી શાળા નહીં હોય તો ધારાની જોગવાઈ મુજબ ધારાનો અમલ શરૂ થવાની તારીખ એટલે કે 1-4-2010થી ત્રણ વર્ષના સમયમાં સરકારે સ્થાનિક સત્તામંડળે તેવી શાળા ખરીદી જ ઊભી કરવી પડશે.

ઉપરની જે બધી જોગવાઈઓની વાત કરી તે સરકારે તેમ જ સ્થાનિક સત્તામંડળ સંચાલિત શાળાઓ અંગે છે. ધારામાં શાળા વિશે જુદા જુદા પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે અને તે મુજબ શાળાની માલિકી ધરાવનાર અને સંચાલન કરનારની બાબતમાં કાયદાકીય જોગવાઈઓ કરી છે.

શાળાના પ્રકાર :

પાયાની બુનિયાદી શાળાઓનો ધારાએ વિશાળ વ્યાપ કલ્પ્યો છે. છથી ચૌદ વર્ષનાં બાળકોને ધોરણ એકથી ધોરણ આઠ સુધીનું પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ આપતી તમામ શાળાઓને ધારામાં આવરી લીધી છે. નીચેના ચાર પ્રકારની આવી શાળાઓ છે :

1. કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, નગરપાલિકા, જિલ્લા પંચાયત, ગ્રામપંચાયત વગેરે જેવાં સ્થાનિક સત્તામંડળોની માલિકીની અને તેમના દ્વારા ચાલતી શાળાઓ. સામાન્ય રીતે સરકારી શાળાની વાત કરીએ તો તેમાં ઉપરના બધા જ પ્રકારની શાળાઓ આવી જાય.
2. સરકાર કે સ્થાનિક સત્તામંડળ પાસેથી પૂરું કે આંશિક અનુદાન લેતી શાળાઓ. કેન્દ્રમાં તેમજ રાજ્યોમાં ઘણા જૂના વખતથી રાજ્ય પાસેથી ગ્રાન્ટ લેતી શાળાઓ છે. ગ્રાન્ટનાં ધોરણો જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં અને જુદા જુદા સમયે બદલાતાં રહ્યાં છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં પહેલાં સંખ્યા, શિક્ષકો ગુણવત્તા વગેરે ધોરણોને આધારે અમુક ટકા ગ્રાન્ટ અપાતી હતી. છેલ્લે ખાનગી ટ્રસ્ટો કે મંડળોને કર્મચારીઓના પગારની પૂરેપૂરી અને તે ઉપરાંત નિભાવખર્ચ પેટે સેલરી ગ્રાન્ટના 20% ગ્રાન્ટ અપાતી હતી. અનુદાન લેતી શાળાઓને આપણે 'ખાનગી શાળા'ઓ કહીશું.
3. વિશિષ્ટ શાળાઓ. આ પ્રકારમાં કેન્દ્રીય વિદ્યાલય, નવોદય વિદ્યાલયો, સૈનિક શાળાઓ એ જાહેરનામાથી વિશિષ્ટ તરીકે જાહેર થયેલી શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે.
4. સરકાર કે સ્થાનિક સત્તામંડળો પાસેથી કશી પણ મદદ કે અનુદાન ન મેળવતી શાળાઓનો આ ચોથો પ્રકાર છે. દેખીતી રીતે જ આ પ્રકારમાં ફી લઈ તેમાંથી શાળા ચલાવનારી શાળાઓ આવે છે. લૌકિક ભાષામાં તે સ્વનિર્ભર શાળાઓ તરીકે ઓળખાય છે.

સરકારી શાળાઓની જવાબદારીઓ :

1. બાળકોને નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી મુખ્યત્વે સરકારી શાળાઓ પર નાંખવામાં આવી છે. આજે પણ પ્રાથમિક શિક્ષણનો મુખ્ય અને મોટો બોજો સરકારી શાળાઓ જ ઉપાડે છે. ગુજરાતમાં ગ્રામવિસ્તારમાં સરકાર/સ્થાનિક સત્તા મંડળો આજે 30,495 પ્રાથમિક શાળાઓ ચલાવે છે. અને શહેરી વિસ્તારમાં આવી 7006 શાળાઓ ચલાવે છે. આમ બધું મળીને સરકારની 37501 શાળાઓ છે. તેની સામે ખાનગી અને સ્વનિર્ભર શાળાઓની સંખ્યા અત્યંત જૂજ અને તે પણ મોટે ભાગે શહેર અને નગર વિસ્તારમાં છે.
2. સરકારી શાળાઓનો વ્યાપ ઘણો વિશાળ છે. કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, નગરપાલિકા, જિલ્લા પંચાયત અને ગ્રામપંચાયત- આ બધાં સ્થાનિક સત્તામંડળોએ સ્થાપી હોય કે તેમની માલિકીની હોય કે તેમના દ્વારા નિયંત્રિત હોય એ બધી શાળાઓ સરકારી શાળાઓ ગણાય છે. એ તમામ શાળાઓ છથી ચૌદ વર્ષ સુધીનાં તમામ બાળકોને નિ:શુલ્ક

શિક્ષણ આપવું જોઈશે. નજીકના વિસ્તારોમાં શાળાઓ ન હોય તો ધારાના અમલમાં ત્રણ વર્ષની અંદર સંબંધિત સરકાર કે સત્તામંડળે નજીક વિસ્તારમાં આવી શાળા સ્થાપવી એ ચલાવવી પડશે.

3. કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારે ભેગા મળી આ રીતે શાળાઓ સ્થાપવા એ ચલાવવા નાણાભંડોળ એકત્રિત કરવું પડશે. અંદાજો બનાવવા પડશે. રાજ્યને અમુક ટકાને ધોરણ કેન્દ્રે અનુદાન આપવું પડશે. જરૂર જણાય તો રાષ્ટ્રપ્રમુખ રેફરન્સ કરી ફાઈનાન્સ કમિશન પાસે રજૂઆત કરી રાજ્યને નાણાં અપાવવાનાં થશે. પરંતુ ધારાની નીતિના અમલ માટે આખરી નાણાંકીય જવાબદારી રાજ્ય સરકારની રહેશે.
4. નિ:શુલ્ક શિક્ષણ આપવાની રાજ્યની જવાબદારી ખરી, પણ કોઈ માતા-પિતા કે વાલી તેમના બાળક કે પાલ્યને ઉપલબ્ધ સરકારી શાળાને બદલે અનુદાનથી ચાલતી શાળા કે સ્વનિર્ભર શાળામાં દાખલ કરવાનું પસંદ કરે તેના વાલીને તે અન્ય શાળામાં શિક્ષણ માટે ભરેલી ફી કે ખર્ચ વળતરરૂપે પરત મેળવવાનો (reimbuesement) અધિકાર રહેશે નહીં. તે ફી અને ખર્ચ તેણે જાતે કે વાલીએ ભોગવવાનાં રહેશે.
5. કેન્દ્ર સરકારે રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ, શિક્ષણનાં ધોરણો, શિક્ષકોની તાલીમ, તકનીકી સહાય વગેરેનો બંદોબસ્ત કરવાનો રહેશે.
6. રાજ્ય સરકારે ફરજિયાત પ્રવેશ હાજરી, ભેદભાવ વગર શાળા શિક્ષણ એ શાળા- શિક્ષકોની તાલીમ વગેરે બાબત જોગવાઈઓ કરવાની રહેશે.
7. નમૂનારૂપ નિયમોમાં એક એવી જોગવાઈ આમેજ કરવામાં આવી છે કે શાળા ચલાવતું સરકારી સ્થાનિક મંડળ, તેની હકૂમત નીચે આવતા પ્રત્યેક બાળકના જન્મથી ચૌદ વર્ષ સુધીનો અહેવાલ જાળવશે. તે અહેવાલ દર વર્ષે અદ્યતન કરવામાં આવશે. એટલે કે તેમાં વર્ષોવર્ષ વિગતો ઉમેરાતી જશે. આવો અહેવાલ રખાય તો બાળક અંગે પૂરી પારદર્શક માહિતી મળી રહે.
8. ત્રણ વર્ષથી ઉપરનાં બાળકો છ વર્ષની ઉંમરે પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ લેવા તૈયાર થઈ રહે તે માટે તેમની શિશુ અવસ્થાની સંભાળ લેવાનું કામ રાજ્ય સરકાર પોતાને આંગણવાડીઓ આપું કામ કરે છે. તે વ્યવસ્થા ચાલુ રાખી શકાય.

ખાનગી અને સ્વનિર્ભર શાળાઓની જવાબદારી :

1. શાળા કોણ શરૂ કરી શકે અને ચલાવી શકે એ માટે ધારામાં કોઈ જોગવાઈ નથી. પણ નમૂનારૂપ નિયમોમાં જોગવાઈ છે કે પબ્લિક ટ્રસ્ટ અથવા રજિસ્ટર્ડ સોસાયટી જ શાળા સ્થાપી શકે અને ચલાવી શકે. આ પ્રકારનો નિયમ ગ્રાન્ટ-ઈન-કોડમાં શરૂથી ચાલતો આવ્યો છે. તેથી એ પ્રથા ચાલતી રહેશે એમ માની શકાય.
2. નમૂનારૂપ નિયમોમાં એક વિશેષ જોગવાઈને ધારાકીય સ્વરૂપ અપાય અને બરાબર તપાસ કરવામાં આવે તો શિક્ષણક્ષેત્રમાંથી ઘણી બધીઓ દૂર થઈ શકે.
3. કોઈ પણ પ્રકારે પૂરું કે અંશતઃ અનુદાન મેળવતી શાળાએ તેને વર્ષોવર્ષ મળતા આવર્તક વાર્ષિક અનુદાનનું તેના વર્ષોવર્ષ થતા થતા આવર્તક ખર્ચ સાથે જે પ્રમાણ હોય તેટલા પ્રમાણમાં બાળકોને નિ:શુલ્ક પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ આપવું પડશે, પણ ઓછામાં ઓછું 25% બાળકોને નિ:શુલ્ક શિક્ષણ આપવું જ પડશે.
4. સ્વનિર્ભર શાળાએ ધોરણ એકના વર્ગના 25%ના પ્રમાણમાં નજીક (પડોશ)માં રહેતાં નબળા-પછાત વર્ગના એ સરેરાશ કરતાં ઓછા લાભાન્વિત વર્ગનાં બાળકોને ફરજિયાત પ્રવેશ આપવો પડશે અને તેમને નિ:શુલ્ક શિક્ષણ આપે તેની સામે રાજ્યમાં વિદ્યાર્થી પાછળ રાજ્યને થતા સરેરાશ ખર્ચના ધોરણે અથવા શાળા જે ફી લેતી હોય તે, બેમાંથી જે ઓછું હોય, તે પ્રમાણે સરકાર વરતરરૂપે રકમ reimbursement પરત કરશે.
5. કોઈ પણ શાળા બાળકને પ્રવેશ આપવા માટે દાન, સહાય કે ગમે તે નામે ઓળખાવીને કોઈ પણ પ્રકારની વધારાની ઉપરની રકમ (Caption Free) લઈ શકશે નહીં.
6. એ જ રીતે બાળકને પ્રવેશ આપવા માટે બાળક, તેના માતા-પિતા કે વાલીની કસોટી જેવી તપાસ કે ઈન્ટરવ્યૂ લઈ શકશે નહીં.

7. આ જોગવાઈનો ભંગ કરીને કોઈ શાળા કે વ્યક્તિ વધારાની ઉપરની રકમ લેશે તો તેને તે રકમની દસગણી રકમ સુધીનો દંડ થશે. એ જ રીતે કસોટી-તપાસ કે ઈન્ટરવ્યૂ લેનાર શાળા કે વ્યક્તિને પહેલાં ગુના માટે રૂ.25,000 સુધીનો અને ત્યાર પછીના પ્રત્યેક ગુના માટે રૂ.50,000 સુધીનો દંડ થશે.
8. બાળકને જન્મના દાખલાને આધારે કે જન્મના કોઈ અન્ય પૂરાવાને આધારે શૈક્ષણિક વર્ષની શરૂઆત કે વિધિપૂર્વક લંબાવવામાં આવેલા સમયની મુદતમાં દાખલ કરવો જ પડશે. ઉંમરનો પૂરાવો નથી એવા કારણે પ્રવેશ આપવાની ના પાડી શકાશે નહીં.
9. શાળામાં દાખલ થયેલા બાળકને કોઈપણ ધોરણમાં રોકી રાખી શકાશે નહીં કે તેને શાળામાં કાઢી મૂકી શકાશે નહીં. એટલે કે બાળકને નાપાસ કે ડિસમિસ (expel) કરી શકાશે નહીં.
10. બાળક કોઈ પણ રીતે પાયાનું બુનિયાદી (ધોરણ આઠ સુધીનું) શિક્ષણ (ચૌદ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં) ખરીત જ મેળવી લે તે માટે આ જોગવાઈ કરેલી જણાય છે.
11. કોઈ પણ બાળકને શારીરિક શિક્ષા કે માનસિક ત્રાસ આપી શકાશે નહીં. આ પ્રકારની શિક્ષા કરનાર વ્યક્તિ નિયમો અનુસાર શિસ્તભંગનો પગલાં લેવાને પાત્ર બનશે.
12. ધારાના અમલ પછી સરકારી સિવાયની કોઈ પણ શાળા માન્યતાના પ્રમાણપત્ર વગર ચલાવી શકાશે નહીં. આવું પ્રમાણપત્ર મેળવવા માટે નિયત કરેલા પત્રકમાં અરજી કરવાની રહેશે. ધારામાં મૂકવામાં આવેલાં ધોરણો અને શરતોનો ભંગ કરનાર શાળાનું પ્રમાણપત્ર પાછું ખેંચી લેવાશે. પ્રમાણપત્ર પાછું ખેંચી લેવાના આદેશમાં જ તે અમાન્ય શાળાના બાળકોને કંઈ નજીકની શાળામાં સમાવશે તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવશે.
13. વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણના રક્ષણ માટે ઘણી વાર કોર્ટો શાળાને અમાન્ય કરવાના હુકમ સામે મનાઈહુકમ (Stay) આપે છે તે નિવારવા આ જોગવાઈ કરી જણાય છે.
14. માન્યતાના પ્રમાણપત્ર વગર શાળા સ્થાપનાર, તે પ્રમાણપત્ર વગર કે પ્રમાણપત્ર પાછું ખેંચાયા પછી શાળા ચલાવનાર રૂ.1,00,000 સુધીના દંડને પાત્ર બનશે અને અમાન્ય શાળા તે પછી પણ ચાલુ રાખનાર, એવી શાળા ચાલુ રાખવાના પ્રત્યેક દિવસ માટે રૂ.10,000 સુધીના દંડને પાત્ર થશે.
15. ધારાની અનુસૂચિમાં મૂકવામાં આવેલાં ધોરણો અને નિયમોના પાલન વગર કોઈ શાળા ચલાવી શકશે નહીં. ધારાના અમલ પહેલાં ચાલતી શાળાએ અનુસૂચિ પ્રમાણેની શરતો અને ધોરણો ધારાના અમલ પછીની ત્રણ વર્ષની મુદતમાં પૂર્ણ કરવાનાં રહેશે. અન્યથા તે શાળાની માન્યતા પાછી ખેંચી લેવાની કાર્યવાહી કરવામાં આવશે.

શાળા સંચાલન સમિતિ :

સ્વનિર્ભર સિવાયની અન્ય શાળાઓમાં એટલે કે સરકારી શાળા અને અનુદાન લેતી શાળાએ સંચાલન-સમિતિ રચવાની રહેશે. સમિતિમાં સ્થાનિક સત્તામંડળના ચૂંટાયેલા સભ્યો અને શાળામાં દાખલ થયેલાં બાળકોનાં માતાપિતા કે વાલીઓનો સમાવેશ કરવાનો રહેશે. સમિતિમાં 3/4 સભ્યો માતા-પિતા કે વાલીઓમાંથી રાખવાના રહેશે. વાલીઓમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણ મુજબ નબળા અને વંચિત વર્ગનાં બાળકોના વાલીઓ રાખવાના રહેશે. સમિતિમાં 50% સ્ત્રીસભ્યો રાખવાના રહેશે.

શાળા સંચાલન સમિતિ શાળાની વિકાસની યોજનાઓ તૈયાર કરશે, બજેટ બનાવશે અને તેની ભલામણ કરશે. શાળાના કામકાજ પર અને શાળાને મળતાં અનુદાનો પર એ દેખરેખ રાખશે.

શિક્ષકો અંગે :

1. શિક્ષકોની લાયકાત અને તેમને નીમવાની પદ્ધતિ નિયત કરવામાં આવશે. હાલમાં કામ કરતા શિક્ષકોએ નિયત કરેલી લાયકાત પાંચ વર્ષમાં મેળવી લેવાની રહેશે.
2. શિક્ષકોની નિયમિત હાજરી, અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવાની ફરજ બાળકની શક્તિનો ક્યાસ કાઢી બાળકને કરવાની સહાય, વાલીઓ સાથે વ્યવહાર, બાળકની હાજરી, બાળકોની શક્તિ ઈત્યાદી અંગે ચર્ચા વગેરે કામો શિક્ષકની ફરજોનો ભાગ ગણાશે. ચૂક કરનાર શિક્ષક સામે નિયમ પ્રમાણેનાં શિસ્તના પગલાં લેવાશે.

3. શિક્ષકો ટ્યૂશન કરે કે તેમની પાસે બિનશૈક્ષણિક કામ કરવામાં આવે તેના પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. શિક્ષકોની માન્ય જગાઓમાં 10% થી વધુ ખાલી ન રહે તે શરત પાળવી જોઈએ.

શાળા માટેનાં ધોરણો :

ધારાની અનુસૂચિમાં શિક્ષક-વિદ્યાર્થી પ્રમાણ તેમજ શાળામાં મકાન અને સગવડસંબંધી નિયમો આપ્યા છે.

1. ધોરણ એકથી પાંચ સુધીની શાળા માટે વિદ્યાર્થી શિક્ષકોનું પ્રમાણ લગભગ 30:1નું છે. બે શિક્ષકો રાખવાનું લઘુત્તમ છે. છઠ્ઠા ધોરણથી આઠમા ધોરણ સુધીની શાળા માટે વિષયો ધ્યાનમાં રાખી પાંત્રીસ વિદ્યાર્થીએ એક શિક્ષકની જોગવાઈ છે. 35થી નીચે ગમે તેટલી ઓછી સંખ્યા હોય તોપણ વર્ગ દીઠ એક શિક્ષક તો રાખવો જ પડશે. એકસોથી વધારે વિદ્યાર્થી સંખ્યા હોય ત્યાં પૂર્ણકાલીન મુખ્ય શિક્ષકની જોગવાઈ છે. (પાયાની બુનિયાદી શાળામાં આચાર્યને બદલે મુખ્ય શિક્ષકની જગ્યા હોય છે.)

ધોરણ-1થી 5 સુધીની શાળા માટે :

બાળકોની સંખ્યા	શિક્ષકોની સંખ્યા
60 સુધી	2 શિક્ષકો
61થી 90 સુધી	3 શિક્ષકો
91થી 120 સુધી	5 શિક્ષકો
150થી વધારે	મુખ્ય શિક્ષક અને 5 શિક્ષકો
200થી વધારે	વિદ્યાર્થી-શિક્ષક ગુણોત્તર મુખ્ય (મુખ્ય શિક્ષક સિવાય) 40થી વધારે નહીં.

ધોરણ 6થી 8 સુધીની શાળા માટે :

વિજ્ઞાન અને ગણિતશાસ્ત્ર માટે -1 શિક્ષક

સામાજિક વિજ્ઞાન માટે- 1 શિક્ષક

ભાષાઓ માટે- 1 શિક્ષક મળીને કુલ-3 શિક્ષકો જેથી વર્ગ દીઠ ઓછામાં ઓછો 1 શિક્ષક ફાળવી શકાય.

બાળકોની સંખ્યા 100થી વધુ હોય તો- પૂર્ણકાલીન મુખ્ય શિક્ષક અને કલાશિક્ષણ, આરોગ્ય અને શારીરિક શિક્ષણ તેમજ કાર્યશિક્ષણ વિષય માટે અંશકાલીન પ્રશિક્ષક

2. શાળાના મકાનમાં શિક્ષકદીઠ એક વર્ગખંડ ઉપરાંત મુખ્ય શિક્ષક અને કાર્યાલય-સહ સ્ટોર માટે જુદા ખંડની જોગવાઈ આવશ્યક છે. છોકરો છોકરીઓ માટે અલગ ટોઈલેટ, પીવાના પાણીની સગવડ, મધ્યાહ્ન ભોજન માટે રસોડું, રમવાનું મેદાન અને શાળા કમ્પાઉન્ડ આસપાસ દીવાલ કે વાડની વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે.
3. ધોરણ એકથી પાંચની શાળા માટે કામકાજના બસો દિવસ અને ધોરણ છથી આઠ માટે કામકાજના બસો-વીસ દિવસ નિયત કર્યા છે. એકથી પાંચમાં ધોરણ સુધીના વર્ગો માટે શિક્ષણના આઠસો કલાક તથા છઠ્ઠાથી આઠમા ધોરણ સુધીના વર્ગો માટે શિક્ષણના હજાર કલાક નિયત કર્યા છે. શિક્ષક માટે તૈયારી કરવા સહિતના અઠવાડિયાના 45 કલાકનું કામ નિયમ કર્યું છે. દરેક શાળામાં પુસ્તકો, સમાચારપત્રો અને સામયિકો સાથેનું ગ્રંથાલય હોવું જોઈએ.
4. બાળક છથી ચૌદ વર્ષ સુધીની ઉંમરના ગાળામાં પાયાની બુનિયાદી શાળામાં અભ્યાસ કરે તે જોવાની માતા-પિતા કે વાલીની ફરજ અને જવાબદારી છે. એ જ પ્રમાણે માતા-પિતા કે વાલીએ શાળા સંચાલન સમિતિ અને દેખરેખ, સંચાલન અને વિકાસમાં સહકાર અને કામ કરવાનું રહેશે.

સાર્વત્રિક પ્રવેશ (Universal Access)

ભારતના બંધારણ મુજબ 6થી 14 વર્ષનાં તમામ બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાનો બંધારણીય અધિકાર મળ્યો છે. આ વયકક્ષાનાં બાળકોની સંખ્યા પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવા માટે આકર્ષાય તે માટે ગુજરાત રાજ્યે 1998-99 ના વર્ષથી શાળા પ્રવેશોત્સવ નામનો એક નવતર કાર્યક્રમ અમલમાં મૂક્યો

છે. શરૂઆતમાં બનાસકાંઠા, પંચમહાલ અને ડાંગ જિલ્લામાં આ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકાયો. ત્યાં આ પ્રવેશોત્સવનો કાર્યક્રમ ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યો. આ કાર્યક્રમને કારણે શાળા, શિક્ષણ અને સમાજનો ત્રિવેણી સંગમ ગુજરાતના ગામડે ગામડે સર્જાયો છે. તેનાથી પ્રાથમિક કક્ષાએ નામાંકનનું પ્રમાણ વધ્યું છે.

રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના ધ્યેયને હાંસલ કરવા માટે શાળા પ્રવેશ પાત્ર કોઈ પણ બાળકો પ્રવેશથી વંચિત ન રહે તે માટે રાજ્યભરની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ‘શાળા-પ્રવેશોત્સવ’ કાર્યક્રમનો એક અભિયાન સ્વરૂપે સમગ્ર રાજ્યમાં વર્ષ 2002-03 થી પ્રારંભ કરવામાં આવેલ છે. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત શાળા કક્ષાએ બાળકનું નામાંકન એટલે નામ-નોંધણી થાય છે પ્રાથમિક શિક્ષમના સાર્વત્રિકરણમાં બાળકોની નામ-નોંધણી એ પાયાનું સોપાન કહી શકાય.

શાળાએ માત્ર કોઈ મકાન કે ભૌતિક સુવિધા જ માત્ર નહીં પરંતુ બાળકો માટે તે અધ્યયન માટેનું મહત્વનું સ્થળ છે. આ એક એવું સ્થળ છે કે જ્યાં બાળકના વિચારોનું ઘડતર થાય છે. બાળકની મૌલિકતા ખિલે છે અને તેનો સર્વાંગી વિકાસ થાય છે. આપણે ‘શાળા માટે બાળકો નહીં પરંતુ બાળકો માટે શાળા છે’ એવો નૂતન અભિગમ અપનાવીશું તો શાળામાં બાળકોના પ્રવેશને સાર્વત્રિક બનાવી શકીશું. આ સાથે જ પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના ધ્યેયને હાંસલ કરી શકીશું.

સાર્વત્રિક પ્રવેશના સંદર્ભમાં આજે ઘણી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર અધિનિયમ-2009 અંતર્ગત આર્થિક-સામાજિક રીતે નબળા પરિવારમાંથી આવતાં બાળકો માટે ખાનગી શાળાઓમાં 25 ટકા બેઠકો અનામત રાખવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. પરંતુ આ જોગવાઈના અમલીકરણમાં નિરસતા જોવા મળી છે આઈ.આઈ.એમ. અમદાવાદ, સેન્ટર સ્કવેર ફાઉન્ડેશન, એકાઉન્ટેબિલિટી ઈનિશિએટિવ, વિધિ સેન્ટર ફોર લીગલ પોલીસી દ્વારા સંયુક્ત રીતે હાથ ધરાયેલ અભ્યાસનો અહેવાલ (2016) અનુસાર સહાય નહીં લેતી શાળાઓમાં આર.ટી.ઈ. હેઠળ દિલ્હીમાં 44.61 ટકા, રાજસ્થાનમાં 39.26 ટકા, તામીલનાડુમાં 37.79 ટકા, છત્તીસગઢમાં 32.94 ટકા, ઉત્તરાખંડમાં 31.96 ટકા બાળકોને પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે કેટલાંક એવાં રાજ્યો છે કે જ્યાં નિરાશાજનક પરિણામો જોવા મળ્યાં છે. જેમાં આંધ્રપ્રદેશમાં 0.0 ટકા, તેલંગાણામાં 0.01 ટકા, મિઝોરમમાં 0.21 ટકા, ઉત્તરપ્રદેશમાં 0.79 ટકા, ઓરિસ્સામાં 0.97 ટકા બાળકોને પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે ગુજરાતમાં સહાય નહીં લેતી શાળાઓમાં વર્ષ 2014-15ના વર્ષ દરમિયાન 96870 બેઠક અનામત હતી તેમાંથી માત્ર 6762 વિદ્યાર્થીઓને જ પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો.

શૈક્ષણિક વર્ષ 2014-15 દરમિયાન રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ અંદાજે 22.9 લાખ બાળકો માટે બેઠકો ઉપલબ્ધ હતા જેમાંથી ફક્ત 15.12 ટકા એટલે કે 3.46 લાખ બાળકો જ આર.ટી.ઈ. હેઠલ પ્રવેશ મેળવી શક્યાં હતાં. આ પરિસ્થિતિમાં સરકારે અને સમાજે આ બાબતે લોકોને જાગૃત કરવાની તાતી જરૂર છે. શિક્ષિત વર્ગ અને શિક્ષણક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલાઓ સક્રિય બનશે તો જરૂરથી સાર્વત્રિક પ્રવેશની સમસ્યાને દૂર કરી શકીશું.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

(8) બાળકોને નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણઅધિકાર બક્ષતો ધારો-2009 ક્યારથી અમલી બન્યો હતો ?

.....

(9) કેટલા વર્ષ સુધીનાં બાળકોને નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે ?

.....

(10) વિશિષ્ટ શાળાઓમાં કઈ કઈ શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે.

.....

(11) સ્વનિર્ભર શાળાએ ધોરણ એકના વર્ગના કેટલા ટકા નબળાં-પછાત વર્ગનાં બાળકોને નિઃશુલ્ક પ્રવેશ આપવાનું ફરજિયાત છે?

.....
.....

(12) વિશિષ્ટ શાળાઓમાં કઈ કઈ શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે.

.....
.....

(13) ગુજરાત રાજ્યે કયા વર્ષથી શાળા પ્રવેશોત્સવ નામનો એક નવતર કાર્યક્રમ અમલમાં મૂક્યો હતો ?

.....
.....

3.4 (a) નામાંકનની સમસ્યાઓ, (b) શાળામાં બાળકોને ટકાવી રાખવાની સમસ્યાઓ, (c) સાર્વત્રિક અધ્યયન સમસ્યાઓ (Issues of (a) Universal enrolment, (b) Universal retention. (c) Universal learning)

આપણાં રાષ્ટ્રનું રાજ્ય બંધારણ 1950માં અમલમાં આવ્યું. બંધારણની કલમ 45 મુજબ દેશમાં વસતાં 6થી 14 વર્ષની વયજૂથનાં બાળકોને મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું. પરંતુ સાર્વત્રિક શિક્ષણ આડે અનેક સમસ્યાઓ ઉભી થઈ છે પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વત્રિક બની શક્યું નથી. વર્તમાનમાં સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણની અનેક સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આપણો દેશ વિવિધતામાં એકતા ધરાવતો દેશ છે. આથી પ્રાંત, પ્રદેશ ભૂપૃષ્ઠ, પરિવેશ, સંપ્રદાય જ્ઞાતિ, જાતિ વગેરે જેવી વિવિધતાને લઈને આપણા દેશમાં અનેક સમસ્યાઓ ઉભી થઈ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ માટે અવરોધક એવી નામાંકનની સમસ્યાઓ, શાળામાં બાળકોને ટકાવી રાખવાની સમસ્યાઓ અને સાર્વત્રિક અધ્યયનની સમસ્યાઓની અહીં ચર્ચા કરીશું.

(a) નામાંકનની સમસ્યાઓ, (Issues of Universal enrolment)

રાજ્ય સરકારે 6થી 14 વર્ષની ઉંમરનાં તમામ બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક બનાવ્યું છે. પ્રાથમિક શિક્ષણને સાર્વત્રિક ધોરણએ લાગુ કરવાના હેતુથી સરકારે રાજ્યભરની શાળાઓમાં ફરજિયાત નામ-નોંધણી અમલી બનાવી છે. આ માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવા માટેની ઉંમર ધરાવતાં તમામ બાળકોનો શાળામાં પ્રવેશ કરવા માટેનું પૂર્વ આયોજન કરવાના ઉદ્દેશ્યથી શાળાના શિક્ષકો દ્વારા ફરજિયાત નામ-નોંધણી કરવામાં આવે છે.

શાળા શિક્ષણના પ્રારંભ માટે પહેલી જૂનને આધાર ગણીને શૈક્ષણિક વર્ષનો પ્રારંભ થાય તે પહેલાં શાળા પ્રવેશ યોગ્ય વયજૂથનાં બાળકોનું ફરજિયાત રીતે નામાંકન કરવામાં આવે છે. નામાંકન હેઠળ આવતાં ગામનાં તમામે તમામ બાળકોની વિગતો ચોક્કસ પત્રકમાં એકત્ર કરવાની હોય છે. આ પત્રકને નામાંકન પત્રક તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

નામાંકનમાં શાળાના મુખ્ય શિક્ષક અને શિક્ષકો સહિત શાળા સાથે સંકળાયેલ વાલીઓ, મધ્યાહન ભોજન યોજનાના કર્મચારીઓ, ગ્રામપંચાયતના સભ્યો, ગ્રામશિક્ષણ સમિતિના સભ્યો અને સમાજના કે ગામના આગેવાનોએ સક્રિયપણે ભૂમિકા અદા કરવાની હોય છે. પરિણામે નામાંકન કાર્યમાં સંપૂર્ણ સફળતા મળતી નથી. સાર્વત્રિક નામાંકનની સમસ્યાઓ નીચે મુજબ છે.

1. શાળા શિક્ષણ કાર્યનો બગાડ
2. શાળાના આયોજનમાં વિક્ષેપ
3. માતા-પિતા કે વાલીઓની અજ્ઞાનતા
4. માતા-પિતા કે વાલીઓનું રુઢિચુસ્ત વલણ
5. માતા-પિતા કે વાલીઓના મુલાકાતની પ્રતિકૂળતા
6. માતા-પિતા કે વાલીઓના સહયોગનો અભાવ

7. ગ્રામપંચાયતના સભ્યો સાથે સંકલનનો અભાવ
8. ગ્રામશિક્ષણ સમિતિના સભ્યો સાથે સંકલનનો અભાવ
9. સમાજના કે ગામના આગેવાનોની પ્રતિકૂળતા
10. ગામની પ્રતિકૂળ ભૌગોલિક સ્થિતિ
11. પહાડી વિસ્તારમાં છૂટીછવાઈ વસાહતો
12. શિક્ષકો માટે બાળકના માતા-પિતા કે વાલીઓની સ્થાનિક બોલીની સમસ્યા
13. સ્ત્રી શિક્ષકો માટે બાળકના માતા-પિતા કે વાલીઓ સાથે સંકલનનો અભાવ
14. માતૃ-શિક્ષક મંડળ, પિતૃ-શિક્ષક મંડળ, વાલી-શિક્ષક મંડળની સક્રિયતાનો અભાવ

સાર્વત્રિક નામાંકન માટે ઉરોક્ત જણાવેલ સમસ્યાઓ આકસ્મિક રીતે આવતી હોય છે. ત્યારે શિક્ષકે તેમાંથી સમાધાન શોધવું જોઈએ અને નામાંકનના કાર્યને સફળ રીતે પૂર્ણ કરવું જોઈએ. ફક્ત શિક્ષકે જ નહીં પરંતુ ગામના વાલીઓ, સમાજના આગેવાનો અને સામાજિક કાર્યકરોએ સાથે મળીને નામાંકન કાર્યને સફળ બનાવવાના સંનિષ્ઠ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં શિક્ષકની સવિશેષ જવાબદારી હોય છે. કારણ કે શિક્ષક સામાજિક પરિવર્તનનો સૂત્રધાર છે ત્યારે નામાંકન પ્રક્રિયામાં શિક્ષકે નીચે મુજબની ભૂમિકા અદા કરવી જોઈએ.

1. શિક્ષકે નામ-નોંધણીની પ્રક્રિયામાં સક્રિય રસ લઈને પર્યાપ્ત સહયોગ આપવો જોઈએ.
2. શિક્ષણનું મહત્ત્વ અને જરૂરિયાત અંગે પ્રચાર પ્રસાર કરવો જોઈએ.
3. કન્યાઓ, પછાત બાળકો અને અપવાદરૂપ બાળકોના નામાંકન માટે વિશેષ કાળજી રાખવી જોઈએ.
4. નોંધણી પત્રકો કાળજીપૂર્વક અને ચોકસાઈપૂર્વક ભરવાં જોઈએ.
5. જે તે વિસ્તાર પ્રમાણે નોંધણી અને શાળા પ્રવેશના લક્ષ્યાંકો નક્કી કરવા જોઈએ.
6. આર્થિક અને સામાજિક રીતે પછાત બાળકોના શિક્ષણ માટે સરકારશ્રી તરફથી મળતી યોજનાઓના લાભો વાલીઓ અને સમાજ સુધી પહોંચાડવા જોઈએ.
7. નામ-નોંધણી પ્રક્રિયા સરળ બની રહે તે માટે ગ્રામ શિક્ષણ સમિતિ, માતૃ-શિક્ષક મંડળ, પિતૃ-શિક્ષક મંડળ, વાલી-શિક્ષક મંડળો સાથે જીવંત સંપર્કો રાખવા જોઈએ.
8. નામાંકનની સફળતા માટે નિષ્ઠા, વફાદારી અને પ્રામાણિકતાથી સક્રિય પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

(b) શાળામાં બાળકોને ટકાવી રાખવાની સમસ્યાઓ, (Universal relation) :

શાળા પ્રવેશ પછીની સૌથી મોટી કોઈ સમસ્યા હોય તો તે બાળકોને શાળામાં ટકાવી રાખવાની છે. શાળામાં દાખલ થયા પછી બાળક પોતાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી ટકાવી રાખવા માટે શાળા દ્વારા સંનિષ્ઠ પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે. કારણ કે આપણાં ત્યાં આ એક મોટી સમસ્યા શિક્ષણ જગત સામે પડકારરૂપ બનીને ઉભી છે.

સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા શાળામાં પ્રવેશ મેળવતાં તમામ બાળકો અભ્યાસ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી શાળામાં ટકી રહે તે અતિ આવશ્યક છે, પરંતુ ક્યારે માબાપની નબળી આર્થિક પરિસ્થિતિમાં આવા વાલીઓ પોતાનાં બાળકોને ખેતીકામ કે મજૂરીના કામમાં જોડે છે. જેના લીધે આવાં બાળકો શાળામાં નિયમિત જઈ શકતાં નથી. કેટલાક રૂઢિચુસ્ત માનસ ધરાવતાં માબાપ સહશિક્ષણવાળી શાળામાં પોતાની દીકરીને મોકલવા રાજી નથી હોતાં. ક્યારેક કન્યાઓને ઘરકામની જવાબદારી પણ ઉપાડવી પડે છે. આવા સંજોગોમાં બાળકો શાળામાંથી ઊઠી જાય છે. જેની અસર શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ પર જોવા મળે છે. શિક્ષકો આવાં ઊઠી ગયેલાં બાળકો માટે વાલી સંપર્ક સાધી આવાં બાળકોને પુનઃ શાળામાં પ્રવેશ મેળવવા સમજાવે છે અને તેને ફરીથી શાળામાં લાવવામાં આવે છે, તો પણ આવાં પુનઃ પ્રવેશ મેળવનાર બાળકો અભ્યાસમાં નબળાં રહે છે. જેની શિક્ષણની ગુણવત્તા પર વિપરીત અસર થાય છે. આમ બાળકોને શાળામાં ટકાવી રાખવાની ઘણી સમસ્યાઓ જોવા મળે છે જે નીચે મુજબ છે.

1. માતા-પિતા કે વાલીઓની અજ્ઞાનતા.
2. માતા-પિતા કે વાલીઓનું રૂઢિચુસ્ત વલણ
3. પરિવારની કંગાલી આર્થિક સ્થિતિ.
4. રોજગારી માટે માતા-પિતા કે વાલીઓનું સ્થળાંતર કરવું.
5. પોતાના વ્યવસાયમાં બાળકોને જોતરવાં.
6. પરિવારની સામાજિક સ્થિતિ.
7. પરિવારમાં શૈક્ષણિક વાતાવરણનો અભાવ.
8. માતા-પિતા કે વાલીઓ દ્વારા કન્યાઓને ઘરકામની જવાબદારી સોંપવી.
9. શાળામાં જવાની બાળકોની અનિયમિતતા.
10. માતા-પિતા કે વાલીઓ દ્વારા બાળકોના શિક્ષણ પર ધ્યાન ન રાખવું.
11. માતા-પિતા કે વાલીઓનું શિક્ષણનું મહત્ત્વ ન સમજવું.

(C) સાર્વત્રિક અધ્યયન સમસ્યાઓ (Universal learning)

શિક્ષણ એ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારનો વિષય બનવાથી કેન્દ્ર સરકારે કરેલા નિર્ણયો પ્રમાણે પોતાના વિસ્તારમાં શિક્ષણનો યોગ્ય પ્રબંધ કરવાની જવાબદારી જે તે રાજ્ય સરકારની જ રહી. આ રીતે કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારે ભેગા મળીને આઠમી પંચવર્ષીય યોજના હેઠળ સારા પ્રયત્નો હાથ ધર્યા જેનાથી શાળા-પ્રવેશની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો જે પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણની મુખ્ય ત્રણ ધરીઓમાંની એક છે. રાજ્ય સરકારના આ કાર્યક્રમોની સફળતા માટે તેમજ તેને વેગ આપવા માટે સાર્વત્રિક અધ્યયનનું વિકેન્દ્રીકરણ માટે જિલ્લાકક્ષાએ સ્થાનિક સ્વરાજ્યોની સંસ્થાને આ કામગીરી સોંપવામાં આવી.

ભારતમાં લોકશાહી પ્રણાલિકાનો સ્વીકાર કરેલો હોઈ વહીવટ પ્રજ્ઞાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ કરે છે. આ રીતે સ્થાનિક કક્ષાએ ચૂંટાયેલા સભ્યોમાં કેટલાક સભ્યોને શિક્ષણની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. આ સભ્યો દ્વારા જે તે વિસ્તારની શિક્ષણસમિતિની રચના કરવામાં આવે છે. આમ જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ, શહેર કક્ષાએ નગર પ્રાથમિક શિક્ષણ સમિતિ તેમજ તાલુકા કક્ષાએ તાલુકા શિક્ષણસમિતિ અને ગ્રામકક્ષાએ ગ્રામ શિક્ષણસમિતિ (VEC) અસ્તિત્વમાં આવેલ છે. તેના દ્વારા સાર્વત્રિક અધ્યયનના પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવે છે.

બંધારણની કલમ 45 પ્રમાણે દેશનાં તમામ બાળકોને 14 વર્ષની વય સુધીમાં મફત, ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા રાજ્ય સરકાર કરે એ નીતિ કેન્દ્ર સરકારે કરી એ માટે રાજ્ય સરકારે જિલ્લા કક્ષાએ રચાયેલી સમિતિઓ તાલુકા શિક્ષણ સમિતિને સોંપી. જ્યારે તાલુકા કક્ષાએ આ કામગીરીને ગ્રામ કક્ષાએ ગ્રામ શિક્ષણસમિતિને સત્તા અને સ્વાયત્તતા સોંપવામાં આવી છે. આ ગ્રામ શિક્ષણ સમિતિ પોતાના વિસ્તારમાં પ્રાથમિક શાળાઓ અને તેની ભૌતિક સુવિધાઓ, શાળા વચનાં તમામ બાળકોની શાળામાં નામ નોંધણી અને સાર્વત્રિક સ્થાયીકરણ થાય એ માટેની કામગીરી બજાવે. આ રીતે ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના સંદર્ભમાં કેન્દ્ર સરકારથી માંડીને ગ્રામ શિક્ષણ સમિતિ સુધી થયેલી વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા સાર્વત્રિક અધ્યયનના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે શિક્ષણની અનિવાર્યતા રહી છે. ભારત દેશ અનેક રાજ્યોનો બનેલો છે. પ્રત્યેક રાજ્યમાં પણ અનેક તાલુકાઓ અને પ્રત્યેક તાલુકામાં અનેક ગામ આવેલાં છે. કેન્દ્ર સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ માટે લીધેલા નિર્ણયો અને તે માટે ફાળવેલાં નાણાંનો અમલ રાજ્ય સરકારે કરવાનો 1992માં ભારતના સંવિધાનમાં થયેલા 73માં સુધારાને કારણે સમગ્ર દેશમાં સમાન નીતિવાળું રાજ્ય બને તે હેતુથી સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રામ શિક્ષણ સમિતિને સ્થાનિક સમસ્યાઓના ઉકેલની સાચી જાણકારી સ્થાનિક લોકોને જ વિશેષ હોય છે. આ માટે શિક્ષકો પોતાની કામગીરી અદા કરવી જોઈએ. ગામનાં તમામ બાળકોની શાળામાં નામનોંધણી અને સ્થાયીકરણ થાય તે માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આ જ્યારે શક્ય બનશે ત્યારે જ સાર્વત્રિક અધ્યયનની સમસ્યાઓને આપણે દૂર કરી શકીશું.

પ્રાથમિક શાળામાં બાળકોના સાર્વત્રિક અધ્યયન માટે શિક્ષકો પુસ્તકાલયનો મહત્તમ ઉપયોગ કરાવે તે જરૂરી છે, પરંતુ આપણી મોટાભાગની પ્રાથમિક શાળાઓમાં પુસ્તકાલયની સુવિધા નથી. વળી જ્યાં આવી સુવિધા છે ત્યાં તેનો અસરકારક ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટે જ્ઞાનાત્મક બાબતોનું અધ્યયન જરૂરી છે. અધ્યયનના અભાવમાં થતું શિક્ષણકાર્ય તેની અસરકારકતા ઘટાડે છે. પરિણામે શિક્ષણની ગુણવત્તા પણ ઘટે છે.

આપણાં ત્યાં જાહેર પુસ્તકાલયોનો પણ અભાવ જોવા મળે છે. અને જ્યાં આવી સુવિધા ઉભી કરવામાં આવે છે ત્યાં અધ્યયન માટે યોગ્ય વાતાવરણનો અભાવ જોવા મળે છે. પરિણામે અધ્યયન માટેની સમસ્યા ઉભી થાય છે. પરંતુ આવી સુવિધા લગભગ તાલુકા કક્ષાએ જોવા મળે છે. કોઈ એવા મોટા ગામો હોય તો ત્યાં સરકાર કે સમાજના સહયોગથી જાહેર પુસ્તકાલયની સુવિધા ઉભી કરવામાં આવતી હોય છે. આ પરિસ્થિતિમાં આજે સમાજ અને ખુદ સરકારને સાર્વત્રિક અધ્યયનની સમસ્યા સતાવી રહી છે. કેટલાક સમયથી ગુજરાતમાં 'વાંચે ગુજરાત'નો એક નવતર પ્રયોગ શરૂ કરીને સાર્વત્રિક અધ્યયનની સમસ્યાને દૂર કરવાનો એક પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. પરંતુ આ સરકારી કાર્યક્રમ હોય બજેટની કેટલીક મર્યાદાઓના કારણે સાર્વત્રિક બની શક્યો નથી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(14) કયા હેતુથી સરકારે રાજ્યભરની શાળાઓમાં ફરજિયાત નામ-નોંધણી અમલી બનાવી છે?

.....

(15) બાળકોને શાળામાં ટકાવી રાખવા નડતી સમસ્યાઓ કઈ કઈ છે ?

.....

(16) કઈ પંચવર્ષીય યોજના હેઠળ સારા પ્રયત્નો હાથ ધર્યા જેનાથી શાળા-પ્રવેશની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો હતો ?

.....

(17) ગ્રામ શિક્ષણસમિતિને કયા ટૂંકા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?

.....

3.5 ગુણવત્તા અને સમાનતાની સમસ્યાઓ : ભૌતિક, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય, કન્યાઓનું શિક્ષણ, સમાજનાં નબળાં વર્ગો, વિકલાંગો શાળામાં બાળકોને ટકાવી રાખવાની સમસ્યાઓ, (Issues of quality and enquiry : Physical, economic, social, cultural and linguistic, particularly w.r.i girl child, weaker sections and disabled)

ભારતમાં સ્વાતંત્ર્યના છ દાયકામાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું વિસ્તરણ થતું રહ્યું છે. આજે નાનાં ગામડાં અને પછાત વિસ્તારોમાં આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષકો કામ કરે છે. જ્યાં સરકારની કોઈ સુવિધાઓ પહોંચી નથી તેવા વિસ્તારોમાં આપણી પ્રાથમિક શાળાઓ પહોંચી છે. સરકાર અને સમાજના સઘન પ્રયત્નો દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણની આગેકૂચ જારી છે. દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે શાળાઓ અને શિક્ષકોની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ થયેલી જોવા મળી છે. પરંતુ તેની ગુણવત્તામાં ઓટ આવેલી જોવા મળે છે. આજે શિક્ષણમાં નવાં દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો, નવી શોધાતી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. આમ છતાં સમગ્ર રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા ઘટી જાય છે એવો લોકસૂર સાંભળવા મળે છે. આજે શાળાઓની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ થઈ છે, પરંતુ કેટલીક શાળાઓ કેટલીક ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિએ નબળી પડે છે અને આવી શાળામાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની ગુણવત્તા નબળી પડે છે.

1986ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં પણ શિક્ષણનાં ધોરણો અને ગુણવત્તા જાળવવા માટે ખાસ ભલામણ કરવામાં આવેલ છે તેના સંદર્ભમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ગુણવત્તા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

ગુણાત્મક શિક્ષણની સંકલ્પના

આપણે અગાઉ જોયું કે આઝાદી પછી દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો વ્યાપ વધેલો જોવા મળે છે પરંતુ વ્યાપ વધવાની સાથે સાથે તેની ગુણવત્તામાં ઓટ આવેલી જોવા મળે છે. આજના આપણા ગ્રેજ્યુએટ યુવાન કે યુવતીને ગામ સભામાં પાંચ મિનિટ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ધોરણ 7 પાસ વિદ્યાર્થી ગુજરાતીમાં જોડણીશુદ્ધ લેખન કરી શકતો નથી. ક્યારેક સ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી વાંચન કરી શકતો નથી. આવા સંજોગોમાં ગુણાત્મક શિક્ષણની માંગ પ્રબળ બનતી જોવા મળે છે. આવા સંજોગોમાં શિક્ષણની ગુણવત્તા પર સૌ કોઈનું ધ્યાન દોરાય તે સ્વાભાવિક છે. ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ એટલે.

1. જીવન સાથે સુસંગત હોય

2. જ્ઞાનાત્મક ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક પાસાંઓના સમતોલ વિકાસને તાકતું હોય.

3. પારંગતતાવાળું હોય

ટૂંકમાં ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ એટલે બાળકના સર્વાંગી વિકાસમાં મદદરૂપ બને. બાળકના જીવનવિકાસમાં ઉપયોગી થાય. શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલાં કૌશલ્યો જીવન જીવવામાં તેને ઉપયોગી બને. બાળકમાં શિક્ષણ દ્વારા સૂઝ અને સમજદારી કેળવાય જેના દ્વારા ઉંમર વધવા સામે પોતાના જીવનવ્યવહારો સરળતાથી ચલાવી શકે તેમજ પોતાના સ્થાનિક સમાજમાં સારી રીતે અનૂકૂલન સાધી શકે.

ગુણાત્મક શિક્ષણને ધ્યાનમાં રાખી ગુજરાત સરકારે 1995થી રાજ્યની તમામ પ્રાથમિક શાળાઓમાં લઘુત્તમ અધ્યયન કક્ષાનો અભ્યાસક્રમ અમલમાં મૂક્યો છે. જેમાં શાળામાં પ્રવેશ મેળવનાર તમામ બાળકો પારંગતતાની કક્ષાએ ક્ષમતાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તેવો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે. તેને ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ કહે છે.

ભૌતિક સુવિધાની સમસ્યા :

આપણા દેશમાં ખાસ કરીને પછાત વિસ્તારોમાં શાળાનાં મકાન પર્યાપ્ત નથી. વળી, જે જગ્યાએ શાળાનાં મકાનની સુવિધા છે, ત્યાં પણ ભૌતિક સુવિધાઓ પૂર્ણ નથી. આજે દેશમાં 30 ટકા જ શાળાઓના મકાનમાં પર્યાપ્ત સુવિધાઓ જણાય છે. કેટલીક શાળાઓમાં મકાન તેમજ ભૌતિક સુવિધાઓનો અભાવ છે. પછાત વિસ્તારોમાં મળેલી મોટાભાગની શાળાઓમાં વર્ગખંડમાં ચાર દીવાલો અને કાળા પાટિયા સિવાય કોઈ સાધન-સામગ્રી નથી. પરિણામે આવી શાળામાં અભ્યાસ કરતાં બાળકોની ગુણવત્તા નબળી પડે છે.

પ્રાથમિક શાળામાં સાર્વત્રિક શિક્ષણનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા પ્રાથમિક શાળાનો વ્યાપ વધારવામાં આવ્યો જેના પરિણામે ઓછી વસ્તી હોય ત્યાં પણ પ્રાથમિક શાળાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની પૂરતી સંખ્યા ન હોવાથી આવી શાળાઓ અપૂર્ણ છે. આવી અપૂર્ણ પ્રાથમિક શાળાના બાળકોને આગળ અભ્યાસ કરવા નજીકની પૂર્ણ પ્રાથમિક શાળામાં જવું પડે; પરંતુ ક્યારેક પૂર્ણ પ્રાથમિક શાળા (ધોરણ 1 થી 7) બાળકોના વસવાટથી દૂર હોય તેવા સંજોગોમાં શાળાનાં બંધાં બાળકો આગળનું શિક્ષણ મેળવી શકતા નથી. જેના લીધે અપૂર્ણ શાળાથી અપવ્યય અને સ્થગિતતાનું પ્રમાણ વધે છે. જેના પરિણામે શિક્ષણની ગુણવત્તા જાળવી શકાતી નથી.

સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણ ગુણાત્મક બને તે માટે સાર્વત્રિક શાળા પ્રબંધ કરવો જોઈએ. સરકારે અને સમાજે સહયોગ પ્રયત્ન કરી જે તે વિસ્તારમાં શાળાનાં મકાનો ઉભા કરવાં જોઈએ. જરૂર જણાયે સમાજમાંથી પણ સહયોગ મેળવવો જોઈએ. સરકારે આ અંગે અલગ નાણાંકીય જોગવાઈ કરવી જોઈએ. જો સાર્વત્રિક શાળા પ્રબંધ થશે તો શૈક્ષણિક કાર્ય વધુ સરળ અને અસરકારક બનશે જેના પરિણામે શિક્ષણમાં ગુણાત્મક વૃદ્ધિ થશે.

શાળાનું વાતાવરણ એવું બનાવવામાં આવે કે બાળકોને શાળા ગમે. આ માટે શાળાની આવશ્યક ભૌતિક જરૂરિયાતો સરકાર અને સમાજે પૂર્ણ કરવી જોઈએ. શાળામાં મધ્યાહન ભોજન યોજના, જરૂરી શૈક્ષણિક સાધન-સામગ્રી, મફત પાઠ્યપુસ્તકો, પછાત વર્ગનાં બાળકોને શિષ્યવૃત્તિઓ જેવી પ્રોત્સાહન યોજનાઓનો અમલ કરવો જોઈએ. જેથી બાળકો શાળામાં સ્થાયી થાય તેમજ વાલીઓને આવી પ્રોત્સાહન યોજનાઓની માહિતી આપવી જોઈએ જેથી યોજનાઓનો લાભ તેઓ લઈ શકે. જો શાળામાં બાળકો સ્થાયી થઈ અભ્યાસ કરે તો તેઓ પારંગતતાની કક્ષાએ ક્ષમતા સિદ્ધિ હાંસલ કરી શકે જેના પરિણામે શિક્ષણમાં ગુણાત્મક સુધાર લાવી શકાય.

શિક્ષણના ગુણાત્મક સાર્વત્રિકરણ માટે વધુ નાણાંની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. આપણી પ્રત્યેક યોજનાઓમાં શિક્ષણ માટે નાણાં ફાળવવામાં આવે છે. જેનો મોટોભાગ વેતન ખર્ચ અને નિભાવ ખર્ચમાં ખર્ચાઈ જાય છે. જેથી વિકાસના કામમાં તકલીફ પડે છે. આ માટે સરકાર સવિશેષ નાણાંકીય જોગવાઈ કરે જેથી શાળાની આવશ્યક ભૌતિક સુવિધાઓ જેવી કે પૂરતા વર્ગખંડો, જરૂરી શૈક્ષણિક સાધન સામગ્રી, ફર્નિચર, પુસ્તકાલય, પ્રયોગશાળા, પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા, સંડાસ, મુતરડી તેમજ આરોગ્ય વિષય સગવડો થઈ શકે. આમ થવાથી શાળાનું વાતાવરણ અભ્યાસપ્રેરક અને ઉષ્માભર્યું બનશે જેની સીધી અસર શિક્ષણની ગુણવત્તા પર થશે. શાળામાં બાળકોને આવવું ગમે, શાળામાં રોકાવું ગમે, શાળામાં ભણવું ગમે આવા વાતાવરણની શાળાના શિક્ષણમાં ગુણાત્મક વૃદ્ધિ થશે.

આર્થિક સમસ્યા :

શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે પરિવારનું આર્થિક પછાતપણું એક મોટી સમસ્યા ગણાવી શકાય. આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોવાના કારણે ગરીબ માબાપ પોતાનાં બાળકોને...

1. ટૂંકાગાળાની રોજગારી માટે શાળામાંથી ઉઠાડી લેતા હોય છે.
2. માબાપ મજૂરીએ જતાં હોય ત્યારે બાળકોને શાળાએ ન મોકલતાં ઘરકામ માટે રોકી રાખે છે.
3. ખાસ કરીને કન્યાઓને પ્રસંગોપાત ઘરકામ માટે રોકી રાખે છે.
4. પરિવારમાં નાનાં બાળકોને રાખવા માટે શાળામાં જવાની ઉંમરનાં બાળકોને રોકી રાખે છે.
5. ક્યારેક ઘરનાં પશુને ચરાવવા માટે પણ બાળકોને રોકવામાં આવે છે.
6. સંજોગોવસાત પોતાના વ્યવસાયમાં કામમાં જોતરવામાં આવે છે.
7. બાળકની ઉંમર દસથી બાર વર્ષની થતાં સંકડામણના સમયે શાળામાં ન મોકલાવતાં કમાણી માટે મોકલવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત કારણોને લઈને બાળકો શાળામાં નિયમિત રીતે જઈ શકતાં નથી જેની સીધી અસર શિક્ષણની ગુણવત્તા પર પડે છે. શાળામાં પ્રવેશ મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓ નિયમિત શાળામાં હાજરી આપે તો જ ક્ષમતાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે. કારણ કે પ્રવર્તમાન ક્ષમતાલક્ષી અભ્યાસક્રમમાં એક ક્ષમતા પાકી થઈ જાય પછી જ આગળની ક્ષમતા પર જવાનું હોય છે, પરંતુ ક્યારેક અનિયમિત બાળકોને આગળની ક્ષમતા કાચી રહી ગઈ હોય અને શિક્ષક આગળની ક્ષમતા માટે શિક્ષણકાર્ય કરે ત્યારે આવા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસમાં નબળાં રહે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તથા શહેરોમાં મજૂર વિસ્તારોમાં અનિયમિત હાજરીનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. જેના લીધે આવી શાળાઓમાં શિક્ષણકાર્ય થતું હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ ગુણવત્તા પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે.

દેશની પ્રજાનો મોટો ભાગ ગરીબીને લીધે આર્થિક રીતે પછાત છે. લોકોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધાર લાવવા માટે તેમજ ગરીબી દૂર કરવા માટે રોજગારીની તકો વધારવી જોઈએ. ખેડૂતોને ખેતીકામ અંગે જરૂરી માર્ગદર્શન આપી ખેત-ઉત્પાદન વધારવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો લાવી આર્થિક પછાતપણું દૂર કરવામાં આવે તો તેઓ શાળાઓને ગુણાત્મક શિક્ષણ માટે સહયોગ આપશે, પરિણામે શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ સાથે ગુણાત્મક સુધારો થશે.

સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય સમસ્યા :

શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે જેમ આર્થિક પછાતપણું જવાબદાર છે તેમ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પછાતપણું એટલું જ જવાબદાર કારણ ગણાવી શકાય. એટલા માટે કે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પછાતપણાંના કારણે વાલી કે શિક્ષણને મહત્ત્વ આપતા નથી. આથી બાળકના શિક્ષણ પર ધ્યાન જ આપતાં નથી હોતાં. જેની સીધી અસર શિક્ષણની ગુણવત્તા પર પડે છે. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે પછાત સમાજમાં નિરક્ષરતા, સામાજિક રૂઢિ-રિવાજો, અંધશ્રદ્ધા તથા કુરિવાજોનો પ્રભાવ, સહશિક્ષણમાં માતાપિતાની અનિચ્છા, દીકરી-દીકરા વચ્ચેનો ભેદ વગેરે બાબતોની શિક્ષણની ગુણવત્તા અને સમાનતાના શિક્ષણ પર અસર કરે છે.

આદિવાસી લોકો પર્વતીય અને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં છૂટોછવાયો વસવાટ કરે છે. તેઓ મોટેભાગે આજીવિકા અર્થે સ્થળાંતરે છે. તેઓ પોતાની સ્થાનિક લોકબોલીમાં તેમનો વ્યવહાર ચલાવે છે. આપણે ત્યાં આદિવાસી વિસ્તારની લોકબોલીને સમજી શકે તેવા શિક્ષકો પૂરતાં પ્રમાણમાં નથી. આ સંજોગોમાં

આદિવાસી બાળકોને ગુજરાતી ભાષા સમજવાની એક મોટી સમસ્યા નહે છે. પરિણામે અભ્યાસક્રમને સારી રીતે સમજી શકતાં નથી જેની અસર શિક્ષણની ગુણવત્તા પર પડે છે. વળી તેઓ અંધશ્રદ્ધામાં વધુ માને છે. ક્યારેક રૂઢિચુસ્ત માનસને કારણે આવા વિસ્તારોમાં શિક્ષણનું સાર્વત્રિકરણ સાધવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આ વિસ્તારમાં શિક્ષણનું જે કંઈ કાર્ય થાય તે સંતોષકારક અને યોગ્ય પ્રમાણમાં થઈ શકતું નથી. જેના પરિણામે શિક્ષણની ગુણવત્તા નબળી પડે છે.

દેશની પ્રજાનો મોટો ભાગ ગરીબ તેમજ સામાજિક રીતે પછાત છે. લોકોની સામાજિક સ્થિતિમાં સુધારો લાવી સામાજિક પછાતપણું દૂર કરવા માટે અને લોકોમાં જાગૃતિ આવે તે માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. જો વાલીઓ જાગૃત બનશે તો તેઓ પોતાનાં બાળકોના શિક્ષણની અગત્ય સમજશે. તેઓ શાળાઓને ગુણાત્મક શિક્ષણ માટે સહયોગ આપશે પરિણામે શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ સાથે ગુણાત્મક સુધારો થશે.

કન્યાઓના શિક્ષણની સમસ્યા :

કન્યા કેળવણી ક્ષેત્રે ધીમી પણ અસરકારક પ્રગતિ થતી રહી છે. આઝાદી પછી દેશમાં કન્યા કેળવણી માટે સક્રિય પ્રયત્નો થયા છે. છતાં કન્યા-કેળવણીના આડે આવતા અવરોધોને ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય. 1. સામાજિક અવરોધો, 2. આર્થિક અવરોધો અને 3. શૈક્ષણિક અવરોધો.

સમાજનો અમુક વર્ગ કન્યા-કેળવણી તરફ ઉદાસીનતા દાખવે છે. રૂઢિચુસ્ત, સંકુચિત, વહેમી અને નિરક્ષર વાલીઓ તથા સમાજ પોતાની કન્યાઓના શિક્ષણ પ્રત્યે જાણે અજાણે દુર્લક્ષ સેવે છે. સમાજની બાળલગ્ન પ્રથા કન્યાઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખે છે. ખાસ કરીને લગ્ન પછી આવી કન્યાઓ શાળા છોડી દે છે. માબાપને પોતાની દીકરી શિક્ષણ મેળવવા શાળાએ જાય તેના કરતાં ઘરની જવાબદારી સંભાળે તેમાં વધુ રસ હોય છે. કેટલાક રૂઢિચુસ્ત વાલીઓ શાળામાં સ્ત્રી શિક્ષિકા ન હોય ત્યાં પોતાની કન્યાને શાળાએ ભણવા મોકલાવતા નથી. આજે પણ સમાજમાં દીકરા કરતાં દીકરીનું સામાજિક મૂલ્ય ઓછું ગણવામાં આવે છે. બાળલગ્ન, વર્ગભેદ, જાતિભેદ વગેરે કુરિવાજોના કારણે વાલીઓ કન્યાઓને શાળાએ મોકલાવતા નથી આ એક મોટી સામાજિક સમસ્યા છે.

આર્થિક અવરોધો જોઈએ તો ગરીબાઈના કારણે છોકરાઓની તુલનામાં છોકરીઓને શિક્ષણ નહીં આપવા પ્રત્યેનું વલણ વિશેષ જોવા મળે છે. ઘરની મર્યાદિત આવક ધરાવતા વાલીઓ છોકરી કરતાં છોકરા પાછળ નાણાં ખર્ચવાનું વધુ પસંદ કરે છે. છોકરી ઘરકામ, નાનાં ભાઈ-બહેનને સાચવવામાં મદદરૂપ થતી હોવાથી તે શાળાએ જઈ શકતી નથી. ગરીબાઈના કારણે પોષણ અને પૂરતા કપડાંના અભાવે કેટલાંક માબાપ કન્યાને શાળાએ મોકલાવતાં નથી. ઘણાં કુટુંબોને રોજરોજની આજિવીકા પ્રાપ્ત કરવામાં ખૂબ સંઘર્ષ કરવો પડતો હોઈ કન્યાઓના શિક્ષણ પ્રત્યે અમુક સમાજ ખાસ રસ ધરાવતો નથી. આ શિક્ષણમાં સમાનતાની એક મોટામાં મોટી સમસ્યા ગણાવી શકાય.

શૈક્ષણિક અવરોધો જોઈએ તો માતા-પિતા કે વાલી અને સમાજને ખાસ કરીને સહશિક્ષણ પ્રત્યે સુગ હોવાથી પોતાની દીકરીને સહશિક્ષણવાળી શાળાએ મોકલાવતાં નથી. સ્ત્રી-પુરુષોના અભ્યાસક્રમોમાં વિવિધતા ન હોવાના કારણે છોકરીઓને શાળામાં આવવામાં કે અભ્યાસ કરવામાં ઓછો રસ પડે છે. ગામ કે શહેરની શાળા દૂર હોય તો પણ વાલીઓ છોકરીઓને શાળામાં મોકલવાનું પસંદ કરતા નથી. શાળામાં પાયાની સુવિધાનો અભાવ હોય જેમ કે સંડાસ, બાથરૂમ કે ભગિનીરૂમના અભાવના કારણે કન્યાઓ શાળાએ જવા ઈચ્છતી નથી. કેટલીક શાળાની કથળેલી શિસ્તના કારણે છોકરીઓને છોકરાઓ તરફથી પજવણી થતી હોય તેવા સંજોગોમાં છોકરીઓ શાળાએ જવાનું ટાળે છે.

આપણી શાળાઓમાં મોટેભાગે કુમારોના પ્રમાણમાં કન્યાઓની સંખ્યા ઓછી જોવા મળે છે. આ માટે કન્યા-કેળવણીનો પ્રોત્સાહક યોજનાઓનો અમલ કરવો જોઈએ. વિદ્યાલક્ષ્મી બોન્ડ, કન્યાઓને શિક્ષણ ફીમાં માફીના ખૂબ સારાં પરિણામો જોવા મળે છે. આદિવાસી અને પછાત વિસ્તારોમાં સ્ત્રી-શિક્ષિકાઓનું પ્રમાણ વધારવામાં આવે, અલગ કન્યાશાળાઓ શરૂ કરવામાં આવે. જો આમ થશે તો કન્યા-કેળવણી માટે એક અલગ વાતાવરણ ઊભું થશે. જે શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ સાથે ગુણવત્તા જાળવવામાં મદદરૂપ બનશે.

સમાજના નબળાં વર્ગો અને વિકલાંગોના શિક્ષણની સમસ્યા :

આજે પ્રગતિના યુગમાં વિવિધ ક્ષેત્રે પ્રગતિ જોવા મળે છે. પરંતુ સમાજનાં નબળાં વર્ગોમાં જેટલા

પ્રમાણમાં પ્રગતિ થવી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં હજુ પણ પ્રગતિ થયેલી જોવા મળતી નથી. આ પાછળ ઘણાં કારણો જવાબદાર છે. પરંતુ શૈક્ષણિક કારણ સૌથી વધુ જવાબદાર ગણાવી શકાય. સમાજનાં કહેવાતા નબળાં વર્ગો સામાજિક દૃષ્ટિએ તો પછાત છે જ પરંતુ શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણા પછાત છે. એવા સમાજના લોકોને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે માર્ગદર્શન મળવું જોઈએ તે મળતું નથી. આ સમાજમાં અજ્ઞાનતાનું પ્રમાણ પણ ઘણું છે તેથી તેઓ શિક્ષણનું મહત્ત્વ પણ સમજતા નથી. પરિણામે તેઓ બધાં જ ક્ષેત્રોમાં પાછળ રહી ગયા છે.

સમાજનાં નબળાં વર્ગો આર્થિક રીતે તો ઘણાં જ પછાત છે. આથી તેઓ પોતાના બાળકોને સારી સુવિધા સંપન્ન શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવી શકતાં નથી. એટલા માટે કે તેમને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા માટે પણ મુશ્કેલી પડતી હોય છે. ત્યારે શાળાની મોટી ફી અને ટ્યૂશન ફી તો ક્યાંથી ભરી શકવાના છે ? આ એક વર્તમાન સમાજની સૌથી મોટી સમસ્યા છે. આ સમસ્યા ત્યારે જ દૂર કરી શકાશે જ્યારે સમાજમાં સમાન શિક્ષણની વ્યવસ્થા ઉભી કરવામાં આવશે. સરકાર દ્વારા આ માટેના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. પરંતુ સમાન શિક્ષણની વ્યવસ્થા ઉભી કરવામાં જ્યાં સુધી સમાજની સહભાગી નહીં બને ત્યાં સુધી આ સમસ્યાનું સમાધાન શક્ય નહીં જ બને.

આજે લોકોની સામાન્ય સમજ એવી છે કે વિકલાંગ બાળકો તો તેમના માટે બનાવવામાં આવેલ વિશિષ્ટ પ્રકારની શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પરંતુ આ એક મોટી ગેરસમજ છે. જો આમ કરવામાં આવે તો વિકલાંગ બાળકો માટે વિશિષ્ટ શાળા, વિશિષ્ટ સગવડો, વિશિષ્ટ છાત્રાલયો એમ બધા જ પ્રકારની વિશિષ્ટ પ્રકારની વ્યવસ્થા અને સુવિધા ઉભી કરવી પડે. આમ કર્યા પછી પણ શિક્ષણ મેળવીને વિકલાંગ બાળકો આખરે તો પોતાના કુટુંબમાં કે સમાજમાં જ જવાનાં છે ત્યારે અનુકૂળનને લગતી અનેક સમસ્યાઓ સર્જાય છે. આથી વિકલાંગ બાળકોને પણ સામાન્ય બાળકોની જેમજ અને તેમની સાથે રહીને શિક્ષણ મેળવવાની સમાન તક પૂરી પાડવી જોઈએ.

ડિસેમ્બર 1992 માં એશિયા અને પેસેફિકમાં આર્થિક અને સામાજિક પંચની બેઠક મળી હતી. આ બેઠકનો મુખ્યહેતુ ભારત સહિતના એશિયાના દેશોમાં વિકલાંગ બાળકોને શિક્ષણની સમાન તકો પૂરી પડી તેઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા તેમજ તેમને પૂર્ણભાગીદારીનો હક આપવાનો હતો. આ બેઠકમાં થયેલી જાહેરાતના આધારે ભારતમાં 1995થી આ ધારો અમલમાં આવ્યો. જે રાષ્ટ્રપતિની સ્વીકૃતિ મળ્યા બાદ 1 જાન્યુઆરી 1996થી કાર્યરત થયો હતો. આ ધારામાં શિક્ષણમાં સમાનતા સંબંધી નીચે મુજબની જોગવાઈઓ કરવામાં આવેલી છે.

1. વિકલાંગ બાળકોને 18 વર્ષ સુધીની મર્યાદામાં સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ અને શિક્ષણ આપવું.
2. વિકલાંગ બાળકોને શાળામાં પ્રવેશ મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ નિવારવી.
3. તમામ પ્રકારની શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને નોકરીઓમાં વિકલાંગો માટે 3 ટકા બેઠકો અનામત રાખવી.
4. વિકલાંગ બાળકોને પરીક્ષા વખતે વિશેષ સહાય આપવી.
5. વિકલાંગતાનાં ક્ષેત્રમાં તાલીમ પામેલા વિશિષ્ટ શિક્ષકોની સપોર્ટ સર્વિસ આપવી.
6. સામાન્ય શાળામાં અવરોધ મુક્ત વાતાવરણનું સર્જન કરવું.
7. સામાન્ય શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં વિકલાંગ બાળકોને તેમની વિકલાંગતાને અનુરૂપ શૈક્ષણિક તેમજ ભૌતિક સુવિધા પૂરી પાડવી.

વિકલાંગ ધારા 1995ના અમલથી રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિકલાંગોના શિક્ષણ, પુનઃવસન, સામાજિક સ્વીકૃતિ, નોકરી વગેરેમાં તેઓને ધારાકીય જોગવાઈઓનો લાભ મળ્યો છે. તેમ છતાં આજે પણ વિકલાંગો માટે સમાન શિક્ષણની ઘણી સમસ્યાઓ સમાજ માટે પડકારરૂપ બનીને ઉભી છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(18) ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ એટલે શું ?

.....

(19) આજે દેશમાં કેટલા ટકા શાળાઓના મકાનમાં પર્યાપ્ત સુવિધાઓ છે ?

.....
.....

(20) કન્યા-કેળવણીના આડે આવતાં મુખ્ય અવરોધો કયા કયા છે ?

.....
.....

(21) ભારતમાં કયા વર્ષથી વિકલાંગો માટે સમાન શિક્ષણ ધારો અમલમાં આવ્યો હતો ?

.....
.....

(22) વિકલાંગો માટે સમાન શિક્ષણ ધારો ક્યારથી કાર્યરત થયો હતો ?

.....
.....

3.6 સારાંશ

આપણે ઉપર જોયું કે શાળામાં દાખલ કરતા પહેલાં બાળકોની ફરજિયાત નોંધણી કરવી જરૂરી છે. ભારતના બંધારણની કલમ 45 મુજબ દરેક બાળકને મફત, સાર્વત્રિક શિક્ષણ મળે તે માટે શાળામાં દાખલ કરવા યોગ્ય તમામ બાળકોનું નામાંકન થાય અને તે બાળકો શાળામાં આવે, ટકે અને પારંગતતાની કક્ષા સુધી પહોંચે તે માટે પ્રાથમિક શિક્ષકે સતત કાર્યશીલ રહેવું જોઈએ. ‘નિશાળ માટે બાળકો નહિ, પણ બાળકો માટે નિશાળ’ એવો નવો અભિગમ અપનાવવામાં આવે, ભાર વગરનું ભણતર બને, સરકાર પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગેની પોતાની જવાબદારી પ્રત્યે સભાન બને તે માટે કેટલાક કાર્યક્રમોનો અમલ કરવો જરૂરી બને છે.

લાંબા વિલંબ પછી ઐતિહાસિક મહત્વની દિશામાં સુભગ પ્રયાણ થયું છે. ‘બાળકોને નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણાધિકાર બક્ષતો ધારો-2009’ પાર્લામેન્ટનાં બંને ગૃહોને પસાર થયો છે. 26 ઓગષ્ટ, 2009ના રાજપત્રમાં જાહેરનામું બહાર પાડી 1-4-2010થી કાયદો અમલી બને છે તેની ઘોષણા થઈ ચૂકી છે.

રાજ્ય સરકારે 6થી 14 વર્ષની ઉંમરનાં તમામ બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક બનાવ્યું છે. પ્રાથમિક શિક્ષણને સાર્વત્રિક ધોરણે લાગુ કરવાના હેતુથી સરકારે રાજ્યભરની શાળાઓમાં ફરજિયાત નામ-નોંધણી અમલી બનાવી છે.

ભારતના બંધારણ મુજબ 6થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાનો બંધારણીય અધિકાર મળ્યો છે. આ વયકક્ષાનાં બાળકોની સંખ્યા પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવા માટે આકર્ષાય તે માટે ગુજરાત રાજ્યે 1998-99 ના વર્ષથી શાળા પ્રવેશોત્સવ નામનો એક નવતર કાર્યક્રમ અમલમાં મૂક્યો છે.

શાળા પ્રવેશ પછીની સૌથી મોટી કોઈ સમસ્યા હોય તો તે બાળકોને શાળામાં ટકાવી રખવાની છે. શાળામાં દાખલ થયા પછી બાળક પોતાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી ટકાવી રાખવા માટે શાળા દ્વારા સંનિષ્ઠ પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે. કારણ કે આપણાં ત્યાં એક મોટી સમસ્યા શિક્ષણ જગત સામે પડકારરૂપ બનીને ઉભી છે.

1986ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમાં પણ શિક્ષણનાં ધોરણો અને ગુણવત્તા જાળવવા માટે ખાસ ભલામણ કરવામાં આવેલ છે તેના સંદર્ભમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ગુણવત્તા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ એટલે બાળકના સર્વાંગી વિકાસમાં મદદરૂપ બને. બાળકના જીવનવિકાસમાં ઉપયોગી થાય. શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલાં કૌશલ્યો જીવન જીવવામાં તેને ઉપયોગી બને.

આપણા દેશમાં ખાસ કરીને પછાત વિસ્તારોમાં શાળાનાં મકાન પર્યાપ્ત નથી. વળી, જે જગ્યાએ શાળાનાં મકાનની સુવિધા છે, ત્યાં પણ ભૌતિક સુવિધાઓ પૂર્ણ નથી. આજે દેશમાં 30 ટકા જ શાળાઓના મકાનમાં પર્યાપ્ત સુવિધાઓ જણાય છે. શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે પરિવારનું આર્થિક

પછાતપણું એક મોટી સમસ્યા ગણાવી શકાય.

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે પછાત સમાજમાં નિરક્ષરતા, સામાજિક રુઢિ-રિવાજો, અંધશ્રદ્ધા તથા કુરિવાજોનો પ્રભાવ, સહશિક્ષણમાં માતા-પિતાની અનિચ્છા, દીકરી-દીકરા વચ્ચેનો ભેદ વગેરે બાબતોની શિક્ષણની ગુણવત્તા અને સમાનતાના શિક્ષણ પર અસર કરે છે.

કન્યા કેળવણી ક્ષેત્રે ધીમી પણ અસરકારક પ્રગતિ થતી રહી છે. આઝાદી પછી દેશમાં કન્યા કેળવણી માટે સક્રિય થયા છે. છતાં કન્યા-કેળવણીના આડે આવતા અવરોધોને ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય. 1. સામાજિક અવરોધો 2. આર્થિક અવરોધો અને 3. શૈક્ષણિક અવરોધો.

આજે પ્રગતિના યુગમાં વિવિધ ક્ષેત્રે પ્રગતિ જોવા મળે છે. પરંતુ સમાજનાં નબળાં વર્ગોમાં જેટલા પ્રમાણમાં પ્રગતિ થવી જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં હજુ પણ પ્રગતિ થયેલી જોવા મળતી નથી. આ પાછળ ઘણાં કારણો જવાબદાર છે. પરંતુ શૈક્ષણિક કારણ સૌથી વધુ જવાબદાર ગણાવી શકાય. ડિસેમ્બર 1992માં એશિયા અને પેસેફિકમાં આર્થિક અને સામાજિક પંચની બેઠક મળી હતી. આ બેઠકનો મુખ્ય હેતુ ભારત સહિતના એશિયાના દેશોમાં વિકલાંગ બાળકોને શિક્ષણની સમાન તકો પૂરી પાડી તેઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા તેમજ તેમને પૂર્ણ ભાગીદારીનો હક આપવાનો હતો. આ બેઠકમાં થયેલી જાહેરાતના આધારે ભારતમાં 1995થી આ ધારો અમલમાં આવ્યો. જે રાષ્ટ્રપતિ સ્વીકૃતિ મળ્યા બાદ 1 જાન્યુઆરી 1996થી કાર્યરત થયો હતો.

3.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો

- (1) પ્રાથમિક શિક્ષણના વિકાસના સંદર્ભમાં સરકારે વિવિધ પગલા લીધા છે. ઓપરેશન બ્લેક બોર્ડ, એક શિક્ષકવાળી શાળાઓની નાબુદી આશ્રમ શાળાઓ શરૂ કરવી, નવોદય વિદ્યાલયો, આદર્શ શાળાઓ શરૂ કરી, લઘુત્તમ સિદ્ધકક્ષા યોજના, મધ્યાહન ભોજન યોજના, સ્કોલરશીપ, મફત પાઠ્યપુસ્તક, મફત ગણવેશ જેવી ઘણી યોજનાઓ શરૂ કરી છે. આ પગલાંઓ લીધા છે.
- (2) પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ અન્વયે શાળા પ્રવેશોત્સવ વિદ્યાર્થીઓનું નામાંકન, વિદ્યાર્થીઓને શાળાઓમાં ટકાવી રાખવા, વિદ્યાલક્ષ્મી બોન્ડ યોજના, શિષ્યવૃત્તિ, મફત પાઠ્ય પુસ્તકો અને ગણવેશ પ્રાથમિક શાળાઓને પૂર્ણ પ્રાથમિક શાળાઓ બનાવવી એમ વિવિધ યોજનાઓ અમલી બનાવી છે. આર.ટી.ઈ.એક્ટ મુજબ ફરજિયાત શિક્ષણનો હકનો કાયદો અમલી બનાવ્યો છે.
- (3) અવૈધિક શિક્ષણ :- ઈ.સ. 1979-80 થી સરકારે અવૈધિક શિક્ષણનો અમલ કર્યો છે. શાળામાં જઈ શકતા બાળકો માટે અવૈધિક કે અશાલેય શિક્ષણનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો છે. શાળામાં ન જઈ શકેલા, વચ્ચેથી ઉઠી ગયેલા, ઘરકામમાં રોકાયેલા, બાળમજૂરીમાં લાગેલા, વિચરતી જાતિના બાળકો વગેરે માટે અવૈધિક કે અશાલેય શિક્ષણની યોજના અમલી બની છે.
- (4) ઓપરેશન બ્લેક બોર્ડ યોજના :- આ યોજનામાં શાળામાં ઓછામાં ઓછા બે ઓરડા વિવિધ શૈક્ષણિક ઉપકરણો, ફર્નિચર પુસ્તકો, શાળામાં ઓછામાં ઓછાને શિક્ષકોની નિમણુંક વગેરે ઈ.સ. 1987-88 માં આ યોજના અમલી બની છે.
- (5) વૈકલ્પિક શિક્ષણ :- સામાજિક અને આર્થિક કારણોસર બાળક શાળામાં પ્રવેશ ન મેળવી શકે તેવા કિસ્સાઓમાં ડિસેમ્બર 1998 થી વૈકલ્પિક શિક્ષણ યોજના અમલમાં આવી છે. તેમાં ઓપન શાળાની વ્યવસ્થા શરૂ કરાઈ છે.
- (6) વિદ્યાલક્ષ્મી યોજના :- ગુજરાત સરકારે ઈ.સ.2002-03 માં કન્યા કેળવણી વર્ષની ઉજવણી કરી હતી તે દરમિયાન આ યોજના અમલી બની છે. આ યોજના અનુસાર શાળામાં પ્રવેશ મેળવનાર દરેક કન્યાને રૂ.1000 નો બોન્ડ આપવામાં આવે છે. ધો.7 પસાર કરે ત્યારે આ બોન્ડ વટાવી શકાય છે. કન્યા કેળવણીના પ્રોત્સાહન માટે આ યોજના શરૂ કરી છે.
- (7) મધ્યાહન ભોજન યોજના :- ઈ.સ.1984 થી આ યોજના અમલી બની છે. બાળકો શાળામાં પ્રવેશે અને ટકી રહે તે હેતુથી અને બાળકને પોષણયુક્ત આહાર મળી રહે તે હેતુથી અને બાળકને બપોરનું ભોજન શાળામાં જ મળે એવી યોજના છે. હવે રાષ્ટ્રકક્ષાએ પણ આ યોજના વિવિધ રાજ્યોમાં અમલી બની છે.

- (8) 1-4-2010થી
- (9) છ થી ચૌદ વર્ષનાં પ્રત્યેક બાળકોને
- (10) કેન્દ્રીય વિદ્યાલય, નવોદય વિદ્યાલયો, સૈનિક શાળાઓ
- (11) 25%
- (12) 50%
- (13) 1998-99ના વર્ષથી
- (14) પ્રાથમિક શિક્ષણને સાર્વત્રિક ધોરણએ લાગુ કરવાના હેતુથી
- (15) આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક
- (16) આઠમી પંચવર્ષીય યોજના
- (17) --
- (18) જીવન સાથે સુસંગત હોય, જ્ઞાનાત્મક ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક પાસાંઓના સમતોલ વિકાસને તાકતું હોય, પારંગતતાવાળું હોય.
- (19) 30 ટકા
- (20) (1) સામાજિક અવરોધો (2) આર્થિક અવરોધો (3) શૈક્ષણિક અવરોધો
- (21) 1995થી
- (22) 1 જાન્યુઆરી 1996થી

3.8 સૂચિત વાંચન સામગ્રી

1. પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રશ્નો અને પ્રવાહો- બી.એસ.શાહ પ્રકાશન અમદાવાદ.
2. શિક્ષણની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો- બી.એસ.શાહ પ્રકાશન અમદાવાદ.
3. ભારતીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ એક ઝલક- બી.એસ.શાહ પ્રકાશન અમદાવાદ.
4. શિક્ષણમાં નવક્રાંતિનો અવસર- સ્વમાન પ્રકાશન અમદાવાદ.

3.6 શિક્ષણની સમાન તકો : સંકલ્પના, બંધારણીય જોગવાઈઓ, પ્રવર્તમાન અસમાનતાનું સ્વરૂપ, સબળ જૂથો, લઘુમતીઓ equality and constituional provisions (ii) Prevailing nature and forms of inequality including dominant and minoirity groups and related issues)

કોઠારી પંચ શિક્ષણની સમાનતક માટે નીચે મુજબ રજૂઆત કરતાં કહે છે કે,

Backword or under privileged classes and individual to use education as a lever for the improvement of their condition

શિક્ષણમાં જ્યારે સમાન તકોનું નિર્માણ થાય છે ત્યારે નબળા વર્ગને વિકાસ માટેની દિશા મળી રહે છે. સમાન શિક્ષણની તકો આપવી એ આપણા શિક્ષણનો એક અગત્યનો સામાજિક હેતુ છે.

વ્યાખ્યા : કોઈપણ પ્રકારના ધર્મ, અર્થ, વર્ણ કે લિંગની ભિન્નતાઓ અગર અંતરાયો હોવા છતાં તે વ્યક્તિ સૌની જેમ જેટલી શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિ અને શિક્ષણનો વિકાસ કરી શકે એટલે શિક્ષણની સમાન તક.

સંકલ્પના :

આપણા દેશમાં આશ્રય લેતી તમામ વ્યક્તિને પોતાની બૌદ્ધિક મર્યાદાઓમાં રહીને પોતાનો મહત્તમ વિકાસ સાધવાનો અબાધિત અધિકાર છે. ભલે પછી તે વ્યક્તિ ગમે તે ધર્મ, વર્ણ, વર્ગ કે સ્તરની હોય. આર્થિક અંતરાયો પણ તેને નડવાં ન જોઈએ. લિંગભેદનો કોઈ બાધ ન હોય. અન્ય તમામ અંતરાયો હોવા છતાં તે નાગરિક સૌની જેમ શિક્ષણ મેળવી શકે તે આવી તકો ગમે ત્યાં મેળવી શકે એ જ આશય આ તકો પાછળ રહેલો છે. પછાત વર્ગોને ગમે તેટલાં અંતરાયો હોવા છતાં પણ લોકશાહી દેશમાં તેમને સમાન શિક્ષણના અવસરો સુપ્રાપ્ય હોવા જોઈએ.

સમાન શૈક્ષણિક તકમાં કદી કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા નથી સિવાય કે તેનું નિમ્ન બૌદ્ધિકસ્તર. તે

અપંગ હોય કે અપાહિજ હોય, નિર્ધન હોય કે ધનવાન હોય, ઉચ્ચ વર્ણનો હોય કે પછાત વર્ણનો હોય, તે ગમે તે સ્તરે હોય પરંતુ સૌની જેમ અને જેટલી તક આવા લોકશાહી દેશમાં સર્જવી એ એક સામાજિક ન્યાયની બાબત છે.

દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે આપણા દેશમાં ઘણા નાગરિકો આવી સુવિધા હોવા છતાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

શિક્ષણની સમાન તકોની જરૂરીયાત :

- 1) રોજિંદા જીવનને સરળ અને પ્રવાહી બનાવવા માટે, ઉપસ્થિત થતા સામાજિક પ્રશ્નોને હલ કરવા શિક્ષણની સમાન તકો ઉપયોગી થઈ શકે છે.
- 2) સમાજમાં રહેતા નાગરિકે વિવિધ સ્તરે નેતૃત્વ પુરું પાડવું પડે છે પરંતુ શિક્ષણ વિના સર્જનાત્મક અને કાર્યદક્ષ નેતૃત્વ પુરું પાડવું કેમ પડે ? આ માટે પણ સમાન શૈક્ષણિક તકની જરૂર છે.
- 3) જીવનની જરૂરીયાતો વિશાળ છે. આ જરૂરીયાતોને શિક્ષણ સાથે સંબંધ છે. તેથી સમાન તકની જરૂર છે.
- 4) સમાજના નીચલા અને પછાત વર્ગના લોકોની સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ગતિશીલતાને એક ઉચ્ચલક પરિબળ પુરું પાડવા માટે સમાન શૈક્ષણિક તકની જરૂરીયાત છે.
- 5) આપણા દેશમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. લગભગ 30 ટકા લોકો નિરક્ષર છે.
- 6) લોકશાહી દેશ હંમેશા પરિવર્તન ગ્રંથતો હોય છે અને તેથી જ ભારતમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ગતિશીલ છે. પરિવર્તન માટે શિક્ષણ એક અમોઘ શસ્ત્ર છે અને તેથી જ સમાન શૈક્ષણિક તકની જરૂર છે.
- 7) કોઈ પણ દેશ ભાવાત્મક એકતા વિના બહારના આક્રમણ સામે ટકી શકતો નથી. આથી ભાવાત્મક એકતાના નિર્માણ-કાર્યમાં સમાન શૈક્ષણિક તક પાયાનો પથ્થર બને છે.
- 8) રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓની પરિપૂર્તિ માટે પણ આવી તકો જરૂરી છે. તેમજ રાષ્ટ્રના વિકાસના અંતરાયરૂપે આવતા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે પણ આવી તક અગત્યની છે.
- 9) ભારતના તમામ નાગરિકો સમાન છે. એવી લાગણી દરેક ભારતીય અનુભવે, શિક્ષણ મેળવવાનો સૌને સમાન હક છે એવી ભાવના અનુભવે તે માટે શિક્ષણની સમાનતકો જરૂરી છે.
- 10) તંદુરસ્ત, સમરસ સમાજની સ્થાપના માટે સમાજના તમામ વર્ગોનો સમાન વિકાસ થવો જોઈએ. ભવિષ્યમાં આવા સમરસ, તંદુરસ્ત સમાજનું નિર્માણ શિક્ષણમાં સમાન તકોને કારણે સંભવિત બનશે.

3.6.1 પ્રવર્તમાન અસમાનતાનું સ્વરૂપ

આપણા દેશે સમાન શૈક્ષણિક તકોના આદર્શને સ્વીકાર્યો છે. ભારતની જેમ અન્ય લોકશાહી દેશોએ પણ આદર્શ સ્વીકાર્યો છે, છતાં શૈક્ષણિક અસમાનતાઓ જોવા મળે છે. દેશમાં સમાજના પછાત વર્ગોમાં, આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોમાં અને સ્ત્રીઓમાં આપણે સમાન શૈક્ષણિક તકોનું નિર્માણમાં વિવિધ પ્રકારની અસમાનતાઓ નીચે મુજબ છે.

- 1) શિક્ષણની સંસ્થાઓ અપૂરતી હોવાને કારણે અવરોધ ઊભો થાય છે. આપણે ત્યાં ખાનગી સાહસનું પ્રાબલ્ય હોવાથી ખાનગી સંસ્થાઓ વિશેષ છે અને સરકારી સંસ્થાઓ ઓછી છે જે સમાન શૈક્ષણિક તકના નિર્માણમાં અવરોધક બળ બની રહે છે.
- 2) તાલુકા-તાલુકા, જિલ્લા-જિલ્લા અને રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચે શૈક્ષણિક સુવિધા અને શૈક્ષણિક પ્રગતિમાં વિષમતા હોય છે. આ પ્રકારની અસમાનતા નકારાત્મક પરિબળ બની જાય છે.
- 3) આપણે ત્યાં શોષિત અને શોષક બે વર્ગો છે. તેથી મોટા ભાગના લોકો ઉપર ગણ્યાગાંઠ્યા લોકો સમૃદ્ધ થઈ બેઠા છે. પરિણામે મોટા ભાગના લોકોમાં ગરીબાઈ જોવા મળે છે.
- 4) ખાનગી શિક્ષણમાં ફીનું ઉંચું ધોરણ તથા ખર્ચાળ શિક્ષણ હોવાથી મર્યાદિત લોકો ખાનગી શિક્ષણનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.
- 5) વિવિધ પ્રકારની અસમાન- પરિસ્થિતિમાંથી આવતાં બાળકો માટે એકસરખી તકનો અભાવ

જોવા મળે છે. ગામડાઓમાંથી જે બાળકો આવે છે ત્યાં તેમને ઘરમાં શિક્ષણનું કોઈ વાતાવરણ હોતું નથી, જ્યારે શહેરના શિક્ષિત કુટુંબમાંથી આવતું બાળક ગ્રામીણ બાળકની તુલનામાં આગળ હોય છે જ્યાં એક પ્રકારની વિષમતા ઉભી થાય છે.

- 6) વિભિન્ન પ્રકારની ગુણવત્તાવાળી શાળામાંથી તથા ગ્રામ વિસ્તાર અને પછાત વિસ્તારમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાના ધોરણે પ્રવેશ ન મળવો એ પણ એક સમાન શૈક્ષણિક તક માટેનું અવરોધક પરિબલ છે.
- 7) છોકરા તથા છોકરીઓના શિક્ષણ વચ્ચે ભારે અસમાનતા હજુ ભારતનાં ઘણાં રાજ્યોમાં અને ઘણી જ્ઞાતિઓમાં સ્ત્રી શિક્ષણ અપેક્ષા મુજબ નથી.
- 8) અનુસૂચિત વર્ગો તથા અનુસૂચિત બાળકોના શિક્ષણની વિસ્તરણમાં અને તેમની ગુણવત્તા નિમ્ન હોય છે.
- 9) આપણો દેશ ધર્મ, જ્ઞાતિ અને જાતિ તથા સંપ્રદાયના વર્તુળોમાંથી હજુ પણ બહાર નીકળ્યો નથી, પરિણામે શિક્ષણ સંસ્થાઓ પણ આવા પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત નથી.
- 10) ભારતના મોટા ભાગનો વાલી સમાજ હજુ નિરક્ષર છે. નિરક્ષર પોતાનાં સંતાનોને શિક્ષણ આપવાનું મહત્ત્વ સમજતા નથી.
- 11) શિક્ષણ ખર્ચાળ બની ગયું છે અને ત્યાં પણ ખર્ચનો ભાર વધતો જાય છે. તેથી સામાન્ય આવક ધરાવતા વાલી બાળકોને ભણાવવા શક્તિમાન નથી. હજુ આપણા દેશમાં બધે શિક્ષણ મફત નથી. ફી પાઠ્યપુસ્તકો, પોષાક, નોટબુક સ્ટેશનરી, પ્રવાસખર્ચ, ફંડફાળા વગેરેનો ખર્ચ ગરીબ વાલીને પોષાય તેમ નથી.
- 12) દેશમાં બધાં રાજ્યોમાં શિક્ષણનું ધોરણ સરખું નથી.

પછાત વર્ગોમાં શિક્ષણની સમાન તકો માટે અસમાનતાનું સ્વરૂપ

- 1) કેટલીક જાતિઓ ભટકતું જીવન ગાળે છે. કેટલીક જાતિઓ રોજી રોટી માટે સ્થળાંતર કર્યા કરે છે. આવા વર્ગનાં બાળકો શિક્ષણથી વંચિત રહે છે.
- 2) તેમની વિભિન્ન બોલીઓને કારણે તેમને ભાષાની સમસ્યા નડે છે.
- 3) તેમના જ્ઞાતિના શિક્ષકોનું પ્રમાણ ઓછું છે.
- 4) બાળકોને નાની વયે જ કમાણીનું સાધન બનાવી દેવાય છે. આથી તે શિક્ષણથી વંચિત રહે છે.
- 5) આદિવાસી વિસ્તારોમાં રહેઠાણ છૂટા છવાયાં છે તે પણ શિક્ષણ માટે અવરોધરૂપ બને છે.
- 6) ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે તેમણે શહેરોમાં જવું પડે છે. ત્યાં, રહેવાની સુવિધાઓનો અભાવ તેમના અભ્યાસમાં અવરોધક બને છે.
- 7) પછાત વર્ગોમાં ગરીબીનું પ્રમાણ વધારે છે. ગરીબી પણ અભ્યાસ માટે અવરોધ બનવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

2) **પછાત વર્ગોનો શિક્ષણ વિકાસ :** ભારતના બંધારણમાં પછાત વર્ગોના શિક્ષણ વિકાસ માટે ધ્યાન આપવા અંગે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તેથી આ વર્ગોને સહાય અને ઉત્તેજન મળતાં રહે. આ માટે ભારત સરકારે કેન્દ્રીય સમાજ કલ્યાણ બોર્ડની સ્થાપના કરી છે. રાજ્યોમાં પણ સમાજ કલ્યાણ બોર્ડ સ્થાપાયાં છે. આ ઉપરાંત તેમના કલ્યાણ અને વિકાસ માટે અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સંઘો કામ કરે છે. તમામ કક્ષાએ નિ:શુલ્ક શિક્ષણ શાળાઓ તથા અન્ય સુવિધાઓ માટે પ્રયાસ થતા રહ્યા છે. કન્યાઓ માટે છાત્રાલયો પણ સ્થાપાયાં છે. આ માટે ભારત સરકારે આર્થિક જોગવાઈઓ પણ કરી છે. ચોથી યોજનામાં 1.96 કરોડ અને પાંચમી યોજનામાં 4 કરોડ રૂપિયાની જોગવાઈ કરેલ છે.

સ્વાતંત્ર્ય પછી પછાત વર્ગોના શિક્ષણના વિસ્તરણને શક્ય બનાવી શકાયું તો માધ્યમિક કક્ષાએ શિક્ષણ લેતા આદિવાસીઓનો વિસ્તાર આસામમાં 9.3 ટકા, પંજાબમાં 0.1 ટકા અને ગુજરાતમાં 1.9 ટકા છે. પછાત વર્ગોમાં સમાન શિક્ષણની તકો કેટલી અલ્પ છે ? તેમ છતાં હવે તેમાં સુધારો થતો જાય છે.

3) ઢેબરપંચ :

આદિવાસીઓ માટે સમાન શિક્ષણની તકોના નિર્માણ માટે ભારત સરકારે 1961માં ઢેબર પંચ નિયુક્ત કર્યું હતું. તેણે કરેલી મહત્વની ભલામણો નીચે પ્રમાણે છે :

ઢેબરપંચ :

- 1) આશ્રમ શાળાઓ સ્થાપવી
- 2) એક માઈલની અંદર પ્રાથમિક શાળાની સુવિધા આપવી
- 3) છાત્રાલયમાં તમામ વ્યવસ્થા મફત આપવી.
- 4) આશ્રમશાળાઓ સજ્જ અને સાધન સંપન્ન કરવી.
- 5) ટેકનિકલ શિક્ષણ પર ભાર મૂક્યો.
- 6) રહેઠાણનો પ્રબંધ કરવો.
- 7) આદિવાસી સંસ્કૃતિના જાણકાર અને બને તો તેમના જ શિક્ષક મુકવાં.
- 8) પછાત પ્રદેશમાં શિક્ષકને ખાસ ભથ્થુ આપવું.
- 9) પછાત વિસ્તારોમાં પ્રશિક્ષણ કેન્દ્રો સ્થાપવાં.
- 10) આ વર્ગોની લોકબોલીને વ્યવસ્થિ કરીને તેમની ભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરી શકાય.
- 11) પ્રાથમિક શાળાનો વ્યાપ જુદા જુદા વિસ્તારોમાં વધારી શકાય.
- 12) શિષ્યવૃત્તિઓ વધારી શકાય.
- 13) તેમના શિક્ષણના પ્રશ્નો અંગે સંશોધન હાથ ધરી શકાય.
- 14) પછાત વર્ગોની છોકરીઓ પર વિશેષ ભાર મૂકી શકાય.
- 15) તેમનામાં રહેલ વહેમ, અંધશ્રદ્ધા તથા અજ્ઞાનતા દૂર કરવા કાર્યક્રમો હાથ ધરી શકાય.

4) ઓછી આવકવાળા જૂથ માટે સમાન તકો :

નેશનલ સેમ્પલ સર્વેના એક સર્વેક્ષણ મુજબ રાષ્ટ્રની દર પાંચ વ્યક્તિએ એક અત્યંત ગરીબ છે જ્યારે ભારતની 50 ટકા વસ્તી ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં લોકો પોતાનાં બાળકોને ભણાવવા ઈચ્છતા હોવા છતાં તેમ કરી શકતા નથી. પોતાના બાળકો માટે પુસ્તકો, નોટબુક, સ્ટેશનરી, ગણવેશ વગેરે અંગેનો ખર્ચ પણ પોષાતો નથી. ઓછી આવકવાળા જૂથો સામાજિક રીતે પણ પછાત હોય છે. એટલે ત્યાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ પણ વિશેષ હોય છે. તેથી તેઓ પોતાનાં બાળકોને સહાયભૂત પણ બની શકતા નથી. જ્યારે વધુ આવકવાળા પોતાનાં બાળકોને શિક્ષણ આપી શકે છે. આર્થિક દ્રષ્ટિએ વિચારતાં ઓછી આવકવાળા અને વધુ આવકવાળા એમ બે જૂથો રચાયાં છે. આ બંને જૂથોમાં શિક્ષણની સમાન તકોનું નિર્માણ કરી શકાયું નથી. આ દિશામાં શિક્ષણની સમાન તક માટે આપણે પ્રયાસ કરી શક્યા નથી.

શિક્ષણની સમાન તક માટે કોઠારી શિક્ષણ પંચનાં સૂચનો/ભલામણો

શિક્ષણની સમાન તક માટે કોઠારી શિક્ષણ પંચે ખૂબ જ મહત્વના સૂચનો નીચે મુજબ કર્યા છે.

- 1) **શિક્ષણ ફીની નાબૂદી :** શિક્ષણના તમામ તબક્કે મફત શિક્ષણ આપવું એ રાષ્ટ્રનું અંતિમ ધ્યેય છે તેથી શિક્ષણના તમામ તબક્કે ક્રમિક શિક્ષણ ફી નાબૂદ કરી દેવી જોઈએ. આગામી વર્ષોમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ અને યુનિવર્સિટીઓનું શિક્ષણ ગરીબ તથા સુયોગ્ય બાળકો માટે મફત કરી દેવું જોઈએ. ગુજરાતમાં માધ્યમિક કક્ષાએ તમામ માટે શિક્ષણ ફીની નાબૂદી થઈ છે. કન્યાઓ માટે કોલેજમાં પણ શિક્ષણ ફી નાબૂદ થઈ છે.
- 2) **મફત પાઠ્યપુસ્તકો અને પુસ્તક બેંકની જોગવાઈ :** પ્રાથમિક અને માધ્યમિક બાળકોને મફત પાઠ્યપુસ્તકો આપવા જોઈએ. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ પુસ્તક બેંકની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. સંસ્થાઓમાં પાઠ્યપુસ્તકના પૂરતા પ્રમાણમાં સેટ રાખવા જોઈએ. કેળવણી ખાતાએ અને યુ.જી.સી.એ અનુક્રમે માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજો માટે પુસ્તકોની બેંક માટે ડેડ ફાજલ પાડી ગ્રાન્ટ આપવી જોઈએ.

- 3) **પુસ્તકો ખરીદવાની ગ્રાન્ટ :** શિક્ષણ સંસ્થાઓના સૌથી તેજસ્વી 10 ટકા વિદ્યાર્થીઓને તેમની આવકોની ખાતરી કરી, પુસ્તકો ખરીદવા જરૂરી ગ્રાન્ટ આપવી જોઈએ.
- 4) **શિષ્યવૃત્તિઓ :** કેળવણીના તમામ તબક્કે આશાસ્પદ વિદ્યાર્થી આર્થિક મુશ્કેલીઓના કારણે ભણી ન શકે તેવું ન બનવું જોઈએ. કેળવણીના તમામ તબક્કા માટે આર્થિક રીતે પછાત વર્ગ માટે, કન્યાઓ માટે, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અનુસૂચિત જાતિના બાળકો માટે સ્કોલરશીપની સંખ્યા અને રકમ વધારવી પડશે. શિષ્યવૃત્તિ મેળવવાની પદ્ધતિ બને તેટલી સરળ બનાવવી પડશે.
- 5) **પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્યાર્થીઓની ખોજ :** માધ્યમિક કક્ષા પ્રતિભાની ખોજ માટે મહત્વની કક્ષા છે. યુનિવર્સિટીના સહકારથી પ્રતિભાખોજનું આયોજન કરવું જોઈએ. આમાં મદદરૂપ થાય તે માટે દરેક રાજ્યે 'કસોટી સેવા' (Testing Services) નું આયોજન કરવું જોઈએ.
- 6) **આશ્રમ શાળાઓ :** પછાત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના શિક્ષણ માટે પછાત વિસ્તારોમાં વધુ પ્રમાણમાં છાત્રાલયની સગવડ ધરાવતી આશ્રમશાળાઓ શરૂ કરવી જોઈએ. જેનો તમામ ખર્ચ રાજ્ય સરકારે ઉપાડવો જોઈએ. અન્ય શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં પછાત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના બાળકોને રહેવા જમવાનો તથા અન્ય ખર્ચ સરકારે ઉપાડવો જોઈએ.
- 7) **કન્યાઓના શિક્ષણ પર ભાર :** કોઠારી પંચે છોકરીઓના શિક્ષણમાં છોકરાઓના પ્રમાણમાં રહેલી અસમાનતા દૂર કરવાની ભલામણ કરી છે.
- 8) **શારીરિક અને માનસિક અક્ષમ બાળકો માટે શિક્ષણની સુવિધા વધારવી.**
- 9) **શૈક્ષણિક વિકાસમાં પ્રાદેશિક અસમાનતા દૂર કરવી.**
- 10) **આદિવાસીઓનું શિક્ષણ :** આદિવાસીઓના શિક્ષણનું વિકાસતંત્ર અસમતોલ છે. આદિવાસી બાળકોની સંખ્યા 25 ટકાથી વધુ બાળકો શિક્ષણની કોઈ પણ કક્ષાએ નથી. તેઓના માટે મોટા પાયા પર શિક્ષણનો વિકાસ કરવો પડશે. તેમના આર્થિક પ્રશ્નો, શૈક્ષણિક પ્રશ્નો, અભ્યાસ ટેવો, માનસિક યોગ્યતા વગેરેના સંશોધનો કરવા જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1986)માં જોગવાઈઓ :

રાષ્ટ્રીય નીતિના મુસદ્દામાં સ્ત્રી શિક્ષણ, પછાત જ્ઞાતિઓનું શિક્ષણ, શારીરિક માનસિક ક્ષતિવાળાં બાળકોનું શિક્ષણ, અપવ્યય, તાંત્રિક શિક્ષણ, શિક્ષણ પ્રશિક્ષણના કાર્યક્રમ, ભાષા શિક્ષણ, મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ વગેરે. સંબંધિત પાસાઓ અંગેની પૂરતી વિચારણા કરી જોગવાઈઓનો વિચાર કર્યો છે.

પછાત જ્ઞાતિઓ માટે નવી શિક્ષણનીતિમાં જોગવાઈઓ :

- 14 વર્ષની ઉંમર સુધી શાળામાં મોકલવા પ્રોત્સાહન આપવું.
- ચમાર-ઝાડુવાળા વગેરેનાં બાળકો માટે ધોરણ 1થી 4 શિષ્યવૃત્તિઓ આપવી.
- તેઓનાં બાળકો માટે પ્રવેશથી છેલ્લા તબક્કા સુધી શિક્ષણની પ્રાપ્તિની કામગીરીની તપાસ કરવી અને નોકરીની તકોની પણ ખાતરી આપવી.
- પછાત જ્ઞાતિના શિક્ષકોની ભરતી કરવી
- જિલ્લા મથકે વિદ્યાર્થીગૃહોમાં પછાત અને આદિવાસી જ્ઞાતિઓના વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની વ્યવસ્થા કરવી.
- બાલવાડી, પ્રૌઢ શિક્ષણ કેન્દ્રો અને શાળાનાં મકાનોની સગવડ કરવી.
- શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં નૂતન પદ્ધતિઓ અને સંશોધનો દ્વારા પછાતવર્ગોને શિક્ષણમાં ભાગીદાર બનાવવા.

શારીરિક રીતે ક્ષતિવાળા બાળકોનું શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ

માનસિક અને શારીરિક ક્ષતિ ધરાવતાં બાળકો પણ સામાન્ય બાળકોની સાથે સમાન ભાગીદારો તરીકે તેમના સમાન વિકાસ કરવા અને તેઓ સૌ વિશ્વાસ અને હિંમતથી જિંદગીનો સામનો કરી શકે તે માટે તૈયાર કરવામાં આવશે. તે માટે નીચેની સગવડો પૂરી પડાશે.

- સામાન્ય ક્ષતિવાળા બાળકોને સામાન્ય બાળકોની સાથે જ શિક્ષણ આપવામાં આવશે.
- અન્ય પ્રકારની ખાસ શારીરિક કે માનસિક ક્ષતિવાળા બાળકોને ખાસ નિવાસી શાળાઓમાં (જિલ્લા મથકે) શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.
- આ સ્તરે કામ કરતા (ખાસ પ્રાથમિક શિક્ષકો) શિક્ષકો માટે ખાસ તાલીમના વર્ગોની વ્યવસ્થા થશે.
- ક્ષતિવાળા બાળકોનાં શિક્ષણ માટે મરજિયાત ધોરણે જે પ્રયાસ હાથ ધરવામાં આવશે એવા તમામ પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવશે.

સમન્વય અને નવી શિક્ષણનીતિ :

અધવચ્ચેથી શાળા છોડી જતા બાળકો માટે નવી શિક્ષણનીતિમાં ખાસ જોગવાઈ કરાઈ છે. આ બાળકોનાં પ્રશ્નો હલ કરવાની અને કાળજીપૂર્વકના પ્રયત્નોથી સમગ્ર દેશમાં શિક્ષણના પ્રથમ તબક્કેથી જ દાખલ થયેલ બાળકો અભ્યાસ ન છોડી દે તેવી ખાતરીનું આ નવી નીતિમાં ઈ.સ.1995 સુધીમાં 15 વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી બધા જ બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવામાં આવશે. માધ્યમિક શિક્ષણના સ્તરે, તે માટે પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીઓમાં મફત 22 ટકા વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જાય છે.

આદર્શ (નવોદય) વિદ્યાલયો અને નવી શિક્ષણનીતિ

કેન્દ્રના શિક્ષણ મંત્રાલય દરેક જિલ્લામાં નમૂનારૂપ આદર્શ શાળાઓ શરૂ કરવાની યોજના કરી છે. આ નૂતન વિચાર ખ્રિટનની 'પબ્લિક સ્કૂલ'નો વિચારને મળતો આવે છે. તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવા માટે કરેલી ચોક્કસ નીતિ પ્રમાણે જ પ્રયોગો નવીનીકરણનો ઉપયોગ કરી ધ્યેયો સિદ્ધ કરવામાં આવશે. શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી અને હિન્દી રહેશે. શિક્ષણ ફી વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી લેવામાં આવશે નહિં. આ શાળામાં ઉચ્ચગુણ પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્યાર્થીઓ જ પ્રવેશ બની શકશે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની સંકલ્પના :

દૂરવર્તી શિક્ષણનો સર્વપ્રથમ વિચાર ઈંગ્લેન્ડમાં ઉદભવ્યો. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે નીમાયેલી રોબિન્સ સમિતિએ દેશનાં બધાં જ લોકો માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની માંગ સંતોષી શકાય તે માટે યુનિવર્સિટી ઓફ એરનો વિચાર 1960માં રજૂ કર્યો. યુનિવર્સિટી ઓફ એરમાં માત્ર રેડિયોજના ઉપયોગ માટે જણાવવામાં આવ્યું હતું ખ્રિટિશ વડાપ્રધાન હેરલ્ડ વિલ્સને આધુનિક જગતમાં વિકાસ પામેલા તમામ સમૂહ માધ્યમો દ્વારા શિક્ષણ આપી શકાય તેવો વિચાર રજૂ કર્યો. જેનાં પરિણામે દૂરવર્તી શિક્ષણ અને ઓપન યુનિવર્સિટીની શરૂઆત થઈ.

દૂરવર્તી શિક્ષણએ અવૈધિક શિક્ષણનું આગવું સ્વરૂપ છે. દૂરવર્તી શિક્ષણની સંકલ્પના સમજાવતા શ્રી વી.કે.રાવ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણમાં શીખવનાર અને શીખનાર બેને અલગ સ્થળે હોય છે. પ્રત્યક્ષ સંપર્કનો અહીં અભાવ હોય છે. શીખનાર વ્યક્તિ ટેકનોલોજીનાં આધારે વિકસિત થયેલા સમૂહ માધ્યમો દ્વારા શીખે છે. અહીં શીખવનાર અને શીખનાર વ્યક્તિ વચ્ચે માધ્યમ પત્રાચાર છે. વિદ્યાર્થી પોતાનાં ઘરે રહી અભ્યાસ કરી શકે છે તેને દૂરવર્તી શિક્ષણ કહે છે.

ટૂંકમાં :

- દૂરવર્તી શિક્ષણમાં (શીખવનાર) અને વિદ્યાર્થી (શીખનાર) બંને અલગ સ્થળે હોય છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણમાં આધુનિક ટેકનોલોજી દ્વારા વિકસિત સમૂહ માધ્યમોનો ઉપયોગ થાય છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણ આપનાર સંસ્થાનાં આયોજન અને શીખવવાની પૂર્વ તૈયારી પર શિક્ષણની અસરકારકતાનો આધાર રહે છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની જરૂરિયાત :

શિક્ષણમાં વ્યાપક પ્રચાર અને પ્રસારને કારણે શિક્ષણ લેતાં વિદ્યાર્થીઓનો સંખ્યામાં વધારો થયો છે. આજનાં વિદ્યાર્થીને અર્થઉપાર્જન કરવાની પણ જરૂરત રહે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી સામાજિક દૃષ્ટિએ પોતાનું સ્થાન વધારે સારૂ બનાવવા ઈચ્છે છે. પરિણામે દૂરવર્તી શિક્ષણની વ્યવસ્થા વધુ મદદરૂપ બની શકે તેમ છે.

- વિદ્યાર્થી જે સ્થળે વસે છે તે જ સ્થળે ઉચ્ચ શિક્ષણની તક દેશનાં બધાં વિસ્તારોમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. આ વિદ્યાર્થીઓને દૂરવર્તી શિક્ષણ મેળવવાની તક પૂરી પાડે છે.
- ઉચ્ચ શિક્ષણની કોલેજોની સંખ્યા મર્યાદિત હોવાથી ઉચ્ચ ગુણવત્તા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને જ પ્રવેશ મળે છે. આ સંજોગોમાં ઉતરતા ક્રમમાં રહેલાં વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવામાં દૂરવર્તી શિક્ષણ મદદરૂપ બને છે.
- દેશમાં કેટલાંક ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની સુવિધાઓ સરળતાથી ઉપલબ્ધ નથી. તેવાં વિસ્તારોમાં વિદ્યાર્થીઓને દૂરવર્તી શિક્ષણ દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણની તક મળે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણ વિદ્યાર્થી જે સ્થળે વસવાટ કરે છે તે જ સ્થળે એટલે કે ઘરે બેઠાં અભ્યાસની તકો આપે છે, પરિણામે ઓછા ખર્ચે શિક્ષણની તક મળે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણનાં માધ્યમોમાં વિવિધતા રહેલી છે. પરિણામે વિદ્યાર્થી જાતે એક કરતાં વધુ માધ્યમો દ્વારા પોતાની અનુકૂળતાએ શિક્ષણ મેળવે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણ માટેનાં સ્વાધ્યાયો નિષ્ણાંત તજજ્ઞ વ્યક્તિઓ દ્વારા તૈયાર થાય છે. આ સ્વાધ્યાયોનાં જવાબો તૈયાર કરવા વિદ્યાર્થી જાતે પ્રયાસ કરે છે. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વઅધ્યયનની ટેવ વિકસે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણની સૌથી વિશેષ બાબત એ છે કે વ્યવસાય કરનાર અથવા પોતાનાં વ્યવસાય સાથે શૈક્ષણિક લાયકાત સુધારવાની ઈચ્છા ધરાવનાર વ્યક્તિ પોતાના અનુકૂળ સમયે અભ્યાસ કરી આગળ વધી શકે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણ મેળવવામાં વ્યક્તિ ગમે તે સમયે તે ઉંમરે જોડાઈ શકે છે. પરિણામે મોટી ઉંમરની વ્યક્તિ પણ શૈક્ષણિક લાયકાત સુધારણાની તક મેળવી શકે છે.
- સંજોગો અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અધવચ્ચે અભ્યાસ છોડી દેનાર યુવક યુવતીઓ, ગૃહકાર્યમાં સતત વ્યસ્ત રહેનાર મહિલાઓ તથા જુદા જુદા વ્યવસાયોમાં કામગીરી કરતા કારીગરોને પોતાની શૈક્ષણિક લાયકાત સુધારવાની તક મળે છે.
- ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત રહેલા સમાજમાં કોઈ પણ વર્ગના વિદ્યાર્થીને પોતાનાં રહેઠાણના સ્થળે અભ્યાસ કરવાની તક આપે છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની લાક્ષણિકતાઓ

- વૈધિક શિક્ષણમાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શીખવે છે. જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સંસ્થા વિદ્યાર્થીઓને શીખવે છે. વૈધિક શિક્ષણ વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓની પ્રત્યક્ષ હાજરીમાં થાય છે. જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં શિક્ષક અધ્યયન સામગ્રી તૈયાર કરે છે. જેને તે શીખવતો નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થી જાતે આ અધ્યયન સામગ્રીના આધારે શીખે છે.
- વૈધિક શિક્ષણમાં શિક્ષક દ્વારા શિક્ષણનું સાતત્ય જળવાય છે. જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં અધ્યયન સામગ્રી શિક્ષણનું સાતત્ય જાળવે છે. શૈક્ષણિક સામગ્રી વિદ્યાર્થીને મોકલવામાં આવે છે અને વિદ્યાર્થી તે મેળવે છે. અને પોતાની આત્મસૂઝ પ્રમાણે તેનો અભ્યાસ કરે છે.
- વૈધિક શિક્ષણમાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીનું સતત ધ્યાન રાખે જ્યારે દૂરવર્તી શિક્ષણમાં કેન્દ્ર દ્વારા શિક્ષણ સામગ્રી મોકલાઈ ગયા પછીનાં કાર્ય સાથે તેનો કોઈ સંબંધ રહેતો નથી, પરિણામે શિક્ષણનો આધાર શીખનાર વ્યક્તિના પ્રયત્ન પર રહે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણએ મહદઅંશે સ્વઅધ્યાપન શિક્ષણ પદ્ધતિ છે. પોતાની રીતે જ સક્રિય રહી, જાતે જ પ્રેરણા મેળવી શિક્ષણ મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણએ મહદઅંશે સ્વઅધ્યાપન શિક્ષણ પદ્ધતિ છે. પોતાની રીતે જ સક્રિય રહી, જાતે જ પ્રેરણા મેળવી શિક્ષણ મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણ આત્મસ્ફૂરણાનાં આધારે થતું શિક્ષણ, પરિસ્થિતિ પ્રમાણે થતું શિક્ષણ તથા ઓછું ખર્ચાળ શિક્ષણ છે.
- શીખનાર વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ મતિ અને ગતિ પ્રમાણે અધ્યયન કરે છે.

- દૂરવર્તી શિક્ષણની પદ્ધતિ દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત રહેલાં યુવક યુવતીઓ સરળતાથી શિક્ષણ મેળવે છે.
- રાષ્ટ્રી શિક્ષણ પંચ (1964-66)ના મતે દૂરવર્તી શિક્ષણ એ ઘરેબેઠા પત્રાચાર દ્વારા થતું શિક્ષણ છે. યુવાનોને પ્રેરણા સાથે શિક્ષણ મેળવવાની તક આપે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો લેખિત અને મૌખિક પ્રત્યાયન દ્વારા યુવાનો સક્રિય શિક્ષણ મેળવવાની તક મેળવી શકે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણની અસરકારક વધારવા માટે પત્રાચાર ઉપરાંત શિક્ષણનાં કેન્દ્રોની પણ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષક વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ઘણી મોટી સંખ્યાના વર્ગોમાં પરસ્પર સંબંધની જે ઉપણ રહે તે નિવારે છે.
- અનુભવી અધ્યાપકોને માર્ગદર્શન નીચે પોતાની જાતે જ પ્રેરણા મેળવી શિક્ષણ માટે ઉત્તમ પ્રયત્ન કરી શકે છે.
- દૂરવર્તી શિક્ષણમાં સ્વાધ્યાય પત્રોનું આદાનપ્રદાન અને પ્રત્યક્ષ અનુભવના સંદર્ભમાં યોજાતી કાર્યશિબિરો શિક્ષણને સંગીતના બનાવવામાં મદદરૂપ બને છે.
- ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત રહેલા વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક લાયકાત સુધારી ડિગ્રી કે ડિપ્લોમાં પદવી પ્રાપ્ત કરવાની તક આપે છે.

અભ્યાસકેન્દ્રો

સંપર્ક કેન્દ્રો : ઓપન યુનિવર્સિટીને કેટલાંક સંપર્ક કેન્દ્રો હોય છે. વિદ્યાર્થી ત્યાં જઈ પોતાની સમસ્યાઓનો ઉકેલ મેળવે છે. સ્વાધ્યાય કાર્યો સોંપે છે. ત્યાં રહેલાં પુસ્તકો અને શૈક્ષણિક સાધનોનો લાભ મેળવે છે. જો કે આવાં અભ્યાસકેન્દ્રોમાં જવું મરજિયાત હોય છે. જો કોઈ વિષયમાં પ્રાયોગિક કાર્યો હોય તો તેની વ્યવસ્થા આ અભ્યાસ કેન્દ્રોમાં હોય છે. ભારતમાં સૌ પ્રથમ ઓપન યુનિવર્સિટી ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ યુનિવર્સિટી (IGNOU) શરૂ થઈ હતી. હવે તો ભારતનાં ઘણાં રાજ્યોમાં પ્રાદેશિક ભાષામાં ચાલતી ઓપન યુનિવર્સિટીઓ છે. શાળા કક્ષાના અપૂર્ણ શિક્ષણ પૂર્ણ કરવા ઓપન સ્કૂલો પણ દેશમાં શરૂ થઈ છે. ગુજરાતમાં ગુજરાતી માધ્યમમાં બાબા સાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદમાં છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની મર્યાદાઓ

સ્થળ અને સમયનાં બંધનથી મુક્ત કરી ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની તત્પરતા ધરાવનાર યુવાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણની તક પૂરી પાડી છે. આમ છતાં શિક્ષણ માટે શરૂ થયેલી આ નવી વ્યવસ્થાની નીચે પ્રમાણે મર્યાદા જોવા મળે છે.

- દૂરવર્તી શિક્ષણ માટે પ્રવેશ લાયકાતની ગુણવત્તાનું ધોરણ નિશ્ચિત નથી. પરિણામે ગુણવત્તાની છૂટને કારણે નિમ્ન કક્ષાનાં વિદ્યાર્થીઓ પણ આ શિક્ષણ મેળવવાના પ્રયત્ન કરે છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ પત્રાચાર અભ્યાસક્રમોની સંપૂર્ણ સમજ મેળવવામાં વધારે સમય ગાળે છે. કેટલીક વખત સંપૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવવામાં નિષ્ફળ જાય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ દૂરવર્તી શિક્ષણ અર્થહિન છે તેવી ફરિયાદો કરે છે.
- દેશમાં બધાં જ ભાગોમાં જુદી જુદી ભાષા બોલાય છે. પ્રાદેશિક ભાષાઓનું મહત્ત્વ ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષા સુધી વિશેષ સ્વીકારવામાં આવેલ છે. જ્યારે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટીમાં માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજી અને હિન્દી બે જ ભાષાઓ છે. પરિણામે શિક્ષણની વંચિત રહેલા યુવાનો અંગ્રેજી અને હિન્દી ભાષાનાં પૂરતા મહાવરાના અભાવમાં શિક્ષણ મેળવવા મુશ્કેલી અનુભવે છે. જો કે હવે ભારતનાં ઘણાં રાજ્યોમાં પ્રાદેશિક ભાષાની ઓપન યુનિવર્સિટીઓ શરૂ થઈ છે.
- અભ્યાસનાં સ્વાધ્યાયો તૈયાર કરી સમયસર તેના મૂલ્યાંકન માટે નિષ્ણાંત તજજ્ઞોની જરૂરીયાત રહે છે. આ પ્રકારના વ્યક્તિઓ ન મળે ત્યારે મુશ્કેલી પડે છે.
- સ્વાધ્યાયો તૈયાર કરવામાં અનુભવી વ્યક્તિઓના અભાવમાં ઓછી લાયકાત અનુભવ ધરાવનાર વ્યક્તિ પાસે તૈયાર કરવામાં આવે ત્યારે સ્વાધ્યાયની ગુણવત્તા નબળી રહે છે.

- વહીવટી વ્યવસ્થા જો બરાબર ન હોય તો સમયસર સ્વાધ્યાય કે વાચનસામગ્રી વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થતી નથી.
- વિદ્યાર્થી જ્યારે મૂંઝવણ અનુભવે ત્યારે તેને માર્ગદર્શનની જરૂર રહે છે. પરંતુ સમયસર પૂરતા પ્રમાણમાં માર્ગદર્શન મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે.
- દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહી અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને સ્વાધ્યાયો મળે છે. પણ ટી.વી. ઓડીયો, કે વીડીયો કેસેટ જેવાં સાધનોનો લાભ મળતો નથી. પરિણામે શિક્ષણની ગુણવત્તા નબળી રહે છે.
- દૂરનાં પ્રદેશમાં રહી અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ સલાહ કેન્દ્રોનો વિશેષ લાભ મેળવી શકતા નથી.
- સ્વાધ્યાયોના ઉત્તરો તૈયાર કરવામાં વિશેષ વાંચનની જરૂરીયાત રહે છે. પરંતુ પુસ્તકાલય સેવાનો લાભ મળતો નથી.

આમ છતાં અધવચ્ચે અભ્યાસ છોડી દેનાર વ્યક્તિઓ, ગૃહિણીઓ, નોકરી કરતાં કરતાં અભ્યાસ કરનાર વ્યક્તિને શિક્ષણ માટે આવી યુનિવર્સિટીઓ ખૂબ ઉપયોગી બની છે. વળી આ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પદ્ધતિ સ્થિતિસ્થાપક (Flexible) હોવાથી વિદ્યાર્થી માટે સરળ છે. આખી પરીક્ષા એક સાથે આપવાને બદલે વિદ્યાર્થી બે ત્રણ ટૂકડે પણ પરીક્ષા આપી શકે છે.

આ નવી વ્યવસ્થા શિક્ષણની અસમાનતા દૂર કરવામાં ઊપયોગી છે. નોકરી કરતાં કરતાં અભ્યાસ કરનાર, ઉપરાંત ગૃહિણીઓ, આદિવાસી વિસ્તાર અને ઊંડાણના ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકો ઓછા ખર્ચે અને પોતાની અનુકૂળતા મુજબ શિક્ષણ મેવવે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(1) દૂરવર્તી શિક્ષણ એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(2) દૂરવર્તી શિક્ષણના લાભ જણાવો ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(3) દૂરવર્તી શિક્ષણની મર્યાદાઓ લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(4) ભારત કક્ષાની ઓપન યુનિવર્સિટી કઈ છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(5) ગુજરાત રાજ્યમાં કઈ ઓપન યુનિવર્સિટી છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3.7 શાળા શિક્ષણમાં અસમાનતા

પ્રાસ્તાવિક :-

શાળા શિક્ષણમાં અસમાનતા માટેનું મુખ્ય કારણ શાળાઓનો પ્રકાર છે. પ્રવર્તમાન ભારતીય સમાજમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શાળાઓ જોવા મળે છે. તેની ભૌતિક વ્યવસ્થા, તેના શિક્ષકો, આ શાળાઓનું વાતાવરણ, શાળાની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ અને સહ અભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓમાં ઘણી ભિન્નતા જોવા મળે છે. આના કારણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણી અસમાનતા જોવા મળે છે. આપણે શાળા શિક્ષણમાં શાળાઓની અસમાનતા અંગે ચર્ચા કરીશું.

3.7.1 ખાનગી શાળાઓ અને જાહેર શાળાઓ

સમાજમાં બે પ્રકારની શાળાઓ જોવા મળે છે. (1) જાહેર શાળાઓ (2) ખાનગી શાળાઓ જાહેર શાળાઓ મોટા ભાગે સરકાર કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ દ્વારા સંચાલિત હોય છે. વ્યવહારમાં તેને સરકારી શાળા એવા નામે પણ ઓળખાય છે. આ શાળાઓ દરેક જિલ્લાની જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ, મોટાં વગરમાં નગરપાલિકા કે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન દ્વારા સંચાલિત હોય છે. બંધારણની કલમ 45 અનુસાર 6થી 14 વર્ષની વયજૂથનાં તમામ બાળકોને નિ:શુલ્ક, ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ, આપવાની જવાબદારી રાજ્ય સરકારની છે. એટલે રાજ્યોમાં વધારે સંખ્યામાં પ્રાથમિક શાળાઓ જાહેર શાળાઓ છે.

આવી જાહેર શાળાઓની ગુણવત્તા નિમ્ન કક્ષાની હોય છે. તે દુ:ખ સાથે કબુલવું રહ્યું, ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સુવિધા વિનાનાં મકાનો, પૂરતા શિક્ષકોનો અભાવ, શૈક્ષણિક સાધનોનો અભાવ, શિક્ષકોની અનિયમિતતા વગેરેને કારણે તેના શિક્ષણની ગુણવત્તા નિમ્ન હોય છે. આવી શાળાઓ ઓછી આવકવાળાં કુટુંબોનાં બાળકો માટે જ છે એવી માન્યતા પ્રબળ બને છે અને તેમાં તથ્ય છે. આવી શાળાઓમાં કામ કરતાં શિક્ષકોનાં બાળકો ખાનગી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં હોય છે તે એક ક્રુણતા છે. દેશમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં આવી પ્રાથમિક શાળાઓ છે. આ શાળાઓનું શિક્ષણ જ નીચું સ્તર સમગ્ર શિક્ષણના શિક્ષણ સ્તર પર અસર કરે છે.

ખાનગી શાળાઓ : આવી શાળાઓ જાહેર ટ્રસ્ટો દ્વારા ખોલવામાં આવે છે. પરંતુ શિક્ષણને વેપાર સમજનારાં કેટલાંક તત્વો આમાં પ્રવેશ્યાં છે. કેટલાંક જાહેર ટ્રસ્ટ સંચાલિત ખાનગી સંસ્થાઓ ખૂબ ઉત્તમ હોય છે. આથી ખાનગી શાળામાં સંપન્ન વર્ગમાં બાળકો અભ્યાસ કરે છે. ઘણીવાર મધ્યમવર્ગના વાલીઓ ખેંચાઈને તેમનાં સંતાનોને આવી શાળાઓમાં દાખલ કરે છે. સરકારી કે જાહેર શાળાઓની તુલનાએ તેનું શિક્ષણ ચઢિયાતું છે. ઘણી વાર સંસ્થાઓમાં ભૌતિક સુવિધાઓ ઉત્તમ હોય છે. શિક્ષકો સારા હોય છે. અને પૂરતી સંખ્યામાં હોય છે. અપવાદરૂપ કમાવા માટે ખોલવામાં આવેલ ખાનગી

શાળામાં શિક્ષકો બિનતાલીમી હોય છે. શિક્ષકોને ઓછા પગાર અપાય છે. તેમ છતાં ખાનગી શાળાઓનું શિક્ષણનું સ્તર થોડું ચઢિયાતું હોય છે તે સ્વીકારવું રહ્યું.

ઉદ્ભવતી અસમાનતા :-

આવી શાળાઓ સમાજમાં વર્ગભેદ ઊભો કરે છે. ગરીબોનાં બાળકો માટે સરકારી શાળાઓ અને આર્થિક સધ્ધર લોકો માટે ખાનગી શાળાઓ. જાહેર શાળાઓમાં શિક્ષણનું નીચું સ્તર, અભ્યાસ પોષક વાતાવરણનો અભાવ, અપૂરતી ભૌતિક સુવિધાઓ અને અપૂરતા શિક્ષકોને કારણે ગુણવત્તાના માપદંડમાં ઊણી ઉતરે છે.

ગુજરાતના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ખૂબ ઓછી ખાનગી શાળાઓ છે. પરિણામે શિક્ષણમાં અસમાનતા ઊભી થાય છે. આર્થિક સંપન્ન વર્ગનાં બાળકોને સારું શિક્ષણ અને આર્થિક નબળાં વર્ગનાં બાળકોને નિમ્ન પ્રકારનું શિક્ષણ એવો ભેદ ઊભો થયો છે.

જો કે જાહેર શાળાઓની ગુણવત્તા સુધારવા સરકાર તરફથી પ્રવાસો અવશ્ય થાય છે. પરંતુ તેને અસરકારક બનતાં હજુ સમય લાગશે. આપણે સ્વીકારવું રહ્યું કે સરકારી અને ખાનગી શાળાઓ શિક્ષણમાં અસમાનતા માટે જવાબદાર બને છે.

3.7.2 ગ્રામ્ય વિસ્તારની અને શહેરી વિસ્તારની શાળાઓ :-

શાળાઓના પ્રકાર પાડતાં વિસ્તારની અસર પણ અવશ્ય ધ્યાનમાં લેવી પડે છે. શહેરીકરણ વધુ હોવા છતાં હજુ ભારતના મોટાભાગના લોકો ગામડાઓમાં રહે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મોટાભાગે જાહેર શાળાઓ કે સરકારી શાળાઓ હોય છે. થોડા મોટાં ગામડાંઓમાં હવે ખાનગી શાળાઓ ઉપલબ્ધ બની છે.

શહેરી વિસ્તારમાં વિવિધ સુવિધાઓને કારણે આ વિસ્તારની શાળાઓનું ગુણવત્તાનું સ્તર ઊંચું હોય છે. તેની તુલનાએ ગ્રામ્ય વિસ્તારની શાળાઓમાં કેટલીક સુવિધાઓના અભાવે ગુણવત્તાનું સ્તર થોડું નિમ્ન હોય છે. શહેરી વિસ્તારોમાં ખૂબ ઊંચી ફી લેતી ખાનગી શાળાઓમાં તરણ, જ્યુડો, કરાટે, ઘોડેસવારી જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આ શક્ય નથી. શહેરોમાં વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, રેડિયો, ટી.વી.વિવિધ સંસ્થાઓ, મનોરંજનનાં વિવિધ સાધનો, ખાનગી વર્ગો સરળતાથી ઊપલબ્ધ હોય છે. ખૂબ નાનાં ગામોમાં આવી સુવિધાઓનો અભાવ હોય છે.

આના કારણે શહેરી વિસ્તાર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓમાં શૈક્ષણિક અસમાનતા ઉદ્ભવે છે. આના કારણે વર્ગભેદ ઊભો થાય છે.

3.7.3 એક શિક્ષકવાળી શાળાઓમાં :-

ખૂબ નાનાં ગામોમાં જ્યાં જનસંખ્યા ઓછી હોય છે ત્યાં અભ્યાસ કરતાં બાળકોની સંખ્યા ઓછી હોય છે. ત્યાં એક શિક્ષકવાળી શાળાઓ હતી. જો કે હવે આવી શાળાઓમાં શિક્ષક સંખ્યા ઓછામાં ઓછી બે કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે છતાં હજુ પણ આવી એક શિક્ષકવાળી શાળાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવી શાળાઓમાં શિક્ષકને એક કરતાં વધારે ધોરણોમાં ભણાવવાની જવાબદારી હોય છે. તે રજા પર હોય ત્યારે સમસ્ય ઊભી થાય છે. શિક્ષક પોતાની સમસ્યા માટે મુંઝવણ અનુભવે છે. આવી શાળાઓની ગુણવત્તા નિમ્ન પ્રકારની હોય છે. જો આવી શાળાઓની સો ટકા નાબુદી થાય અને એક શાળામાં ઓછામાં ઓછા બે શિક્ષકો હોય એ જોગવાઈનો અમલ થાય તે ખૂબ જરૂરી છે.

3.7.4 અસમાનતામાં અન્ય સ્વરૂપો :-

શાળામાં અભ્યાસનું માધ્યમ હવે એક પેચીદો પ્રશ્ન બન્યો છે. વાલીઓનો પોતાનાં બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણાવવાનો 'કેજ' વધતો જાય છે. આને કારણે મોટાં શહેરોમાં માતૃભાષાના માધ્યમમાં શિક્ષણ આપતી શાળાઓની સંખ્યા ચિંતાજનક રીતે ધરી રહી છે. મનોવૈજ્ઞાનિક મતાનુસાર પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા હોવું જોઈએ. ગાંધીજી પણ માતૃભાષાના માધ્યમના હિમાયતી હતી. આજે આ ચિત્ર બદલાઈ ગયું છે. મોટા ભાગના વાલીઓ પોતાના સંતાનને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં ભણાવવા ઈચ્છે છે.

આને કારણે શિક્ષણમાં અસમાનતા ઉદ્ભવી છે. અંગ્રેજી માધ્યમ અને માતૃભાષા જ માધ્યમ એવા બે વર્ગો ઉદ્ભવ્યા છે. લાંબા ગાળે આ બાબત સમાજને નુકસાનકર્તા બને એવો સંભવ છે.

હવે મોટાં શહેરોમાં સ્થાનિક બોર્ડ એટલે કે જે તે રાજ્યના શિક્ષણબોર્ડ સાથે સંલગ્ન, કેન્દ્રીય શિક્ષણ બોર્ડ (સી.બી.એસ.ઈ.) અને ઈન્ટરનેશનલ શિક્ષણબોર્ડ સાથે સંલગ્ન શાળાઓનો ઉદ્ભવ થયો છે. ત્રણેય બોર્ડમાં અભ્યાસક્રમ, તેની કક્ષા, શીખવાના વિષયો, ફરજિયાત અને મરજિયાત વિષયોમાં ઘણી ભિન્નતા જોવા મળે છે. આને કારણે શિક્ષણમાં અસમાનતા ઉદ્ભવી છે. આપણે જ્યારે સમાનતાને એક સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકાર કર્યો હોય ત્યારે આવી અસમાનતા અવશ્ય ચિંતાપ્રેરક છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :-

(9) ખાનગી શાળાઓ અને જાહેર શાળાઓના શિક્ષણમાં શું અસમાનતા જોવા મળે છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(10) ગ્રામ્ય વિસ્તારની શાળાઓની ગુણવત્તા શહેરી વિસ્તારની શાળાઓની ગુણવત્તા કરતાં કેમ ઉતરતી છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(11) એક શિક્ષકવાળી શાળાઓને શું શું સમસ્યાઓ હોય છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(12) માધ્યમના કારણે શાળાઓમાં કઈ સમસ્યા સર્જાય છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3.7.5 નિયમિત શિક્ષણ અને દૂરવર્તી શિક્ષણ

નિયમિત શિક્ષણ એટલે શાળાઓ, કોલેજો અને અન્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં અપાતું શિક્ષણ. આમાં અધ્યેતાને શિક્ષણ સંસ્થામાં નિયમિત રીતે જવું પડે છે. આવી સંસ્થાઓમાં જુદા જુદા શિક્ષકો નિયમિત રીતે શીખવતા હોય છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી પ્રત્યક્ષ સામ સામે હોય છે. પ્રત્યેક સત્ર કે સેમેસ્ટરને

અંતે પરીક્ષા લેવાય છે. વર્ષના અંતે ઉત્તિશ વિદ્યાર્થી ઊપલા વર્ગમાં જાય છે. અભ્યાસના અંતે બોર્ડે કે યુનિવર્સિટી પરીક્ષા લે છે. આ વ્યવસ્થા સમગ્ર વિશ્વમાં ચાલે છે. બાલમંદિરથી શરૂ કરી અનુસ્નાતક કક્ષાનું શિક્ષણ આ રીતે અપાય છે. પરંતુ તેમાં અભ્યાસપૂર્ણ કર્યા વિના કેટલાંક વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિની ઊઠી જાય છે. આ માટે ઘણાં પરિબળો જવાબદાર છે. કન્યાને લગ્ન થઈ જતાં અભ્યાસ છોડવો પડે છે. કૌટુંબિક જવાબદારીને કારણે કેટલીક વ્યક્તિ વ્યવસાયમાં જોડાતાં અભ્યાસ બેઠી દે છે. ગરીબી પણ આ માટે જવાબદાર હોય છે. આવા અર્ધવચ્ચે અભ્યાસ છોડી દેનાર માટે દૂરવર્તી શિક્ષણ નામની યોજના વિશ્વના વિવિધ દેશોમાં ચાલે છે.

3.7 સારાંશ

શિક્ષણમાં અસમાનતા ભારતની સમકાલીન શિક્ષણની સમસ્યાઓ પૈકીની એક છે. શિક્ષણમાં સમાન તકોનો અભાવ છે. બંધારણમાં જોગવાઈ હોવા છતાં આપણે શિક્ષણની અસમાનતા દૂર કરી શકતા નથી. સમતોલ અને તંદુરસ્ત સમાજની રચના શિક્ષણમાં સમાનતકોને કારણે જ ઊભી થાય. આજે પણ પછાતવર્ગો આદિવાસીઓ કન્યાઓ અને વિકલાંગો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ અસમાન છે. શિક્ષણમાં પ્રાદેશિક સ્તરે પણ ઘણી અસમાનતા જોવા મળે છે. સરકારે આ દરેક વર્ગને સમાનતકો આપવા વધારે પ્રયત્નો કરવા પડશે.

સરકારે પછાત વર્ગો, આદિવાસીઓ, સ્ત્રીઓ, શારીરિક- માનસિક ક્ષતિ ધરાવતાં બાળકોના શિક્ષણ માટે ખાસ યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે. વિવિધ શિક્ષણપંચોએ કરેલી વિવિધ ભલામણો પણ અમલમાં મૂકી છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણની યોજના અમલમાં મૂકી છે. ભારતમાં રાષ્ટ્રકક્ષાએ ઈન્દિરાગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી છે આ ઉપરાંત વિવિધ રાજ્યોમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ઓપન યુનિવર્સિટીઓ શરૂ કરી છે.

3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો :

1. ભારતના તમામ નાગરિકોને ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ કે લિંગના ભેદભાવ વિના સમાન શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. આ બાબતને શિક્ષમની સમાન તકો ગણવામાં આવે છે. દરેક વ્યક્તિને પોતાની ઈચ્છા મુજબ શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. સંસ્થાના પ્રવેશ નિયમોને આધિન રહી શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે.
2. સમાન શૈક્ષણિક તકો :- સમાજને સમતોલ અને તંદુરસ્ત બનાવવા, સમાજમાં પ્રવર્તતી અસમાનતા દૂર કરવા સમાનતા જરૂરી છે.
3. પ્રવર્તમાન સમાજમાં પુરુષોની તુલનાએ સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ જ ઓછું છે. શિક્ષણમાં પ્રાદેશિક અસમાનતાઓ જોવા મળે છે.
4. પછાત વર્ગોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોવાનાં કારણોમાં (1) ગરીબી (2) અજ્ઞાનતા-જાગૃતિનો અભાવ (3) ભણાવવા કરતાં કમાણી માટે મોકલવાની વૃત્તિ. (4) લઘુતાગ્રંથિ (5) વાલીઓમાં નિરક્ષરતા વગેરે જવાબદાર છે.
5. પછાત વર્ગોના શિક્ષણ માટે પછાત વિસ્તારોમાં શાળાઓ ખોલવી, સ્કોલરશીપ આપવી, મફત પાઠ્યપુસ્તકો, ગણવેશ આપવો, પછાત વર્ગનાં છાત્રાલયો ખોલવાં વગેરે જોગવાઈઓ કરી છે.
6. શિક્ષણમાં સમાન તકો માટે કોઠારી શિક્ષણપંચે કરેલી ભલામણો આ મુજબ હતી. (1) શિક્ષણના વિવિધ તબક્કે ક્રમિક રીતે શિક્ષણ ફીની નાબુદી (2) પુસ્તક બેંકની જોગવાઈ કરવી (3) પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ મફત પાઠ્યપુસ્તકો આપવાં (4) કેળવણીના તમામ તબક્કે કન્યાઓ, આર્થિક રીતે પછાત, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ આપવી (5) અનુસૂચિત જાતિ અને પછાત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયો શરૂ કરવાં (6) વધુ આશ્રમ શાળાઓ શરૂ કરવી (7) કન્યાઓના શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકવો (8) શારીરિક અને માનસિક ક્ષતિવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે શૈક્ષણિક સુવિધાઓ વધારવી (9) આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણનો વિકાસ કરવો. તેમના આર્થિક પ્રશ્નો, શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ અંગે સંશોધનો કરવાં.

7. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (1986-92) પછાત વર્ગનાં બાળકો માટે આ મુજબ જોગવાઈ કરી છે.
8. શારીરિક ક્ષતિવાળાં બાળકો માટે સંકલિત શિક્ષણ યોજના (Integrated Education) અમલી બની છે. આવાં બાળકો માટે પ્રવાસી શિક્ષકની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આવાં બાળકો માટે વિશિષ્ટ સ્કોલરશીપની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.
9. ખાનગી શાળાઓનું શિક્ષણનું સ્તર જાહેર શાળાઓ કે સરકારી શાળાઓના શૈક્ષણિક સ્તર કરતાં ચઢિયાતું હોય છે.
10. ગ્રામ્ય વિસ્તારની શાળાઓની ગુણવત્તા કરતાં શહેરી વિસ્તારની શાળાઓ કરતાં ઉતરતી છે કારણ કે શહેરી વિસ્તારમાં મળતી સુવિધાઓ, વાતાવરણ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મળતું નથી. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ખાનગી શાળાઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગરીબી વધારે હોય છે.
11. એક શિક્ષકવાળી શાળામાં શિક્ષકને રજા ઊપર જવું હોય તે સમસ્યા, એક સાથે એકથી વધારે ધોરણો સંભાળવાની સમસ્યા, શૈક્ષણિક સમસ્યાના ઉકેલની સમસ્યા વગેરે સમસ્યાઓ નડે છે.
12. માધ્યમના કારણે વર્ગભેદ ઊભો થાય છે. આર્થિક સંપન્ન બાળકો જ અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણે અને આર્થિક રીતે નબળાં બાળકો ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણે એવા પૂર્વગ્રહ ઊભો થાય છે.
13. જ્યાં અધ્યતા અને અધ્યાપક પ્રત્યક્ષ ન હોય. જ્યાં નિયમિત શિક્ષણ સંસ્થામાં જઈ વર્ગો ભરવાના ન હોય, સ્વાધ્યાયોમાંથી સ્વ અધ્યયનથી શીખવાનું હોય, મુંઝવણના ઉકેલ માટે સ્વાધ્યાય કેન્દ્રો હોય, રેડિયો અને ટી.વી.ના માધ્યમથી કેટલીક માહિતી અપાતી હોય, ઓછું ખર્ચાળ હોય એવું શિક્ષણ દૂરવર્તી શિક્ષણ છે.
14. દૂરવર્તી શિક્ષણના લાભ આ મુજબ છે. (1) નોકરી કરતાં કરતાં અભ્યાસ કરી શકાય છે. ગૃહિણીઓ આગળ અભ્યાસ કરી શકે છે. મોટી વયની વ્યક્તિ પણ અભ્યાસ કરી શકે છે. નિયમિત વર્ગો ભરવા જરૂરી નથી. ઓછું ખર્ચાળ છે. પરીક્ષા પદ્ધતિ લવચિક (Flexible) છે.
15. દૂરવર્તી શિક્ષણની મર્યાદાઓ આ મુજબ છે. (1) સ્વ અધ્યયન કરવું પડે છે જો અભ્યાસ કરનાર જાગૃત ન હોય તો નિષ્ફળ જાય છે (2) કેટલીકવાર સ્વાધ્યાય મોડાં મળે છે. (3) પ્રાયોગિક કાર્યોવાળા અભ્યાસક્રમોમાં મુશ્કેલી પડે છે. (4) ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી કે હિન્દી માધ્યમ હોવાથી ભાષાની સમસ્યાઓ નડે છે.
16. ભારત કક્ષાની ઓપન યુનિવર્સિટી ઈન્દિરાગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી (IGNOU) છે.
17. ગુજરાત રાજ્યમાં બાબા સાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદમાં આપેલી છે.

સંદર્ભસૂચિ :-

1. કોઠારી શિક્ષણ પંચની ભલામણો એક સમીક્ષા, એ.આર.શેઠની કંપની, અમદાવાદ-મુંબઈ
2. National Policy on Education (1986) With modification undertaken in (1992) Ministry of Human Resources Development-Department of Education.
3. Sahastrabuddhi, M. and Srivastav S.School Education of Scheduled cast and scheduled Tribe in India- Critical management Issue New Frontire in Education Vo. XXXVII No.3, July, Sept-1998
4. Nagarm P.R.Dave, P.N.and Arora,k' theTeacher and Education in Emerging Indian Society, New Delhi-1982

SECP-02

સમકાલીન ભારત અને શિક્ષણ

વિભાગ-4

શિક્ષણ પંચો અને નીતિઓ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(બી.એ.ઓ.યુ.) અને

રીડેબીલિટેશન કાઉન્સિલ
ઑફ ઈન્ડિયાનો સહકાર્યાન્વયનો કાર્યક્રમ

લેખક

ડૉ. નવનીતભાઈ જયસ્વાલ

નિવૃત્ત પ્રોફેસર

એમ.એડ્. ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, મોડાસા.

પરામર્શક (વિષય)

સ્વ. ડૉ. એમ. એલ. જોષી

પરામર્શક (ભાષા)

શ્રી નિગમ બી. પંડ્યા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

ડૉ. અજીતસિંહ રાણા

નિયામકશ્રી, શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

: રૂપરેખા :

- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 ઉદ્દેશો
- 4.3 બંધારણીય જોગવાઈઓ
 - 4.3.1 રાષ્ટ્રીય આદર્શો
 - 4.3.2 સમાનતાનો અધિકાર
 - 4.3.3 સ્વતંત્રતાનો અધિકાર
 - 4.3.4 બિન સાંપ્રદાયિકતા
 - 4.3.5 સામાજિક ન્યાય
- 4.4 રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચો અને નીતિ
 - 4.4.1 રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચ (1964)
 - 4.4.2 રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અને અમલીકરણ યોજના 1986 અને 1992
 - 4.4.3 વિકલાંગો માટે રાષ્ટ્રીય નીતિ (2006)
- 4.5 રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ
 - 4.5.1 RCI Act, 1992
 - 4.5.2 PWD Act, 1995
 - 4.5.3 NT Act, 1999
 - 4.5.4 RTE Act, (2009 & 2012)
- 4.6 કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ
 - 4.6.1 IEDC (1974, 1983)
 - 4.6.2 SSA (2000, 2011)
 - 4.6.3 RMSA (2009)
 - 4.6.4 IEDSS (2009) (Programmes and Schemes)
- 4.7 રાષ્ટ્રીય સંમેલનોની નીતિ
 - 4.7.1 સલમાનકા ડેકલેરેશન અને Frame Work, 1994
 - 4.7.2 UNCRPD, 2006
 - 4.7.3 MDG, 2015
 - 4.7.4 Incheon સ્ટ્રેટેજી
- 4.8 સારાંશ
- 4.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 4.10 સ્વાધ્યાય
- 4.11 સૂચિત વાંચન સંદર્ભ

4.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

શિક્ષણ એ વ્યક્તિનો સર્વાંગીણ વિકાસ કરનારી પ્રક્રિયા છે. શિક્ષણ એ સામાજિક પ્રગતિ, સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિનાં ઉત્થાન માટે અનિવાર્ય છે. શિક્ષણમાં આમૂલ અને સર્વગ્રાહી પરિવર્તન લાવવું જ હોય તો શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રો માટે ચિંતન-વિચાર કરવા જરૂરી છે. રાષ્ટ્રને એવા શિક્ષણપંચની જરૂરિયાત રહે છે, જેનો સંબંધ સંપૂર્ણ શિક્ષણવ્યવસ્થા સાથે હોય અને જે સમગ્ર શિક્ષણવ્યવસ્થા વિશે પોતાની ભલામણો કરી શકે. આ હેતુની પૂર્તિ માટે ભારતીય શિક્ષણપંચ 1964-66 નમાયું હતું. શિક્ષણના વિભિન્ન ક્ષેત્રોની વેધક અને તલસ્પર્શી ચર્ચા કરી શિક્ષણ દ્વારા રાષ્ટ્રીય પુરુથાન કરવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચો અગત્યની ભૂમિકા અદા કરે છે. શિક્ષણની જડતા ખંખેરી અને નવ પરિવર્તનની દિશા સૂચવવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ અને રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ દેશની સરકાર અમલમાં મૂકે છે. સમયાંતરે રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ તૈયાર કરી શિક્ષણ જગતના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ હલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દેશની બંધારણીય જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં અને લોકશાહીને મજબૂત કરવા સમગ્ર શિક્ષણ જગત શૈક્ષણિક નવનિર્માણમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ લોકશાહી પ્રણાલી અનુસાર લોકો દ્વારા ઘડાયેલી અને લોકોના ઉત્કર્ષ માટેની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ છે. આ શિક્ષણનીતિમાં 21મી સદીના ભારતની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં રાખીને તેઓને અનુરૂપ ભાવિ શિક્ષણના સ્વરૂપ અંગે વ્યાપક, સર્વગ્રાહી અને વિશદ્ વિચારણા થયેલી છે. પ્રસ્તુત નીતિના ઘડતરમાં ભારતનો આર્થિક વિકાસ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ, દેશના સાંપ્રત અને ભાવિ પડકારો તથા ભારતીય સમાજના સંપૂર્ણ વિકાસ આડેના અવરોધોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા છે.

4.2 ઉદ્દેશો (Objectives)

આ એકમના અભ્યાસના અંતે તમે -

- ◆ રાષ્ટ્રની બંધારણીય જોગવાઈઓ સમજી શકશો.
- ◆ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની નીતિની વિશેષતાઓ અને મહત્ત્વ સમજી શકશો.
- ◆ શિક્ષણના સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રીય કાયદાઓની અનિવાર્યતા જાણી શકશો.
- ◆ શિક્ષણના વિકાસ માટેના કાર્યક્રમો અને યોજનાઓનું આલેખન કરી શકશો.
- ◆ સાંપ્રત સમયમાં રાષ્ટ્રીય સંમેલનોની પ્રવૃત્તિઓની યાદી દર્શાવી શકશો.
- ◆ શિક્ષણના વિકાસ માટે સરકારના વિવિધ પ્રકારના પ્રયત્નોનું મૂલ્યાંકન કરી શકશો.

4.3 બંધારણીય જોગવાઈઓ (Constitutional Provisions)

આપણા દેશને 15 ઓગસ્ટ, 1947ના દિવસે આઝાદી મળી. સ્વતંત્ર ભારતની પ્રજાના સ્વપ્નો સાકાર બને તે માટે ખૂબ જીણવટપૂર્વકની ચર્ચા સાથે બંધારણ સભાએ બંધારણ ઘડતરનું કાર્ય 26 નવેમ્બર, 1949ના રોજ પૂર્ણ કર્યું. 26 જાન્યુઆરી, 1950ના દિવસથી બંધારણનો અમલ શરૂ થયો. સ્વતંત્ર ભારતનું બંધારણ વર્તમાન તેમજ ભાવિની નૂતન સમાજ રચનાની આશાનું પ્રતીક છે. નાગરિકનું સ્થાન, સરકારનું સ્વરૂપ અને રાજ્યના ધ્યેય વિશે પણ સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. બંધારણના આમુખમાં દેશના વ્યાપક વિસ્તારનો અને પ્રજા જીવનના વૈવિધ્યનો ખ્યાલ રાખી પાયાનાં મૂલ્યો સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યાં છે. આપણું બંધારણ લેખિત, વિસ્તૃત, પ્રમાણમાં સુપરિવર્તનશીલ અને સર્વોપરિતાનાં લક્ષણો ધરાવે છે. બંધારણના આમુખમાં સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બિનસાંપ્રદાયિકતાના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આપણા બંધારણનાં વિશેષ ત્રણ લક્ષણો છે : (1) મૂળભૂત અધિકારો (હકો) (2) મૂળભૂત ફરજો અને (3) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

4.3.1 રાષ્ટ્રીય આદર્શો

બંધારણ સમિતિના અધ્યક્ષ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર હતા. આ સમિતિનું કાર્ય બંધારણ સભાના હેતુદર્શી પ્રસ્તાવ, વિવિધ સમિતિઓના અહેવાલો અને તે પરથી રાષ્ટ્રીય આદર્શો તૈયાર કરવાનું હતું. બંધારણ સભાના પ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ હતા. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર તરફના રાષ્ટ્રના પ્રેમના કારણે આપણી યુનિવર્સિટીનું નામાભિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ભારતના નાગરિકનો વ્યક્તિગત અને સામૂહિક વિકાસ થાય તથા તે શાંતિપૂર્ણ જીવી શકે તેવાં મૂલ્યોનો આપણાં બંધારણમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. બંધારણમાં લોકશાહી સમાજવાદ, ધર્મ નિરપેક્ષતા, સાર્વભૌમત્વ અને રાષ્ટ્રીય

એકતાને પાયાનાં મૂલ્યો તરીકે સ્થાન આપેલ છે. લોકશાહી સમજવામાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બિનસાંપ્રદાયિકતા, સમાન તક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ધર્મ નિરપેક્ષતામાં બધા ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ અને સહિષ્ણુતાની ભાવના વ્યક્ત થાય છે તથા તેમાં નાગરિકની ધાર્મિક સ્વતંત્રતા અને રાજ્યના બિનસાંપ્રદાયિક લક્ષણનો સમાવેશ થાય છે. સાર્વભૌમત્વ, સામાજિક ન્યાય અને રાષ્ટ્રીય એકતામાં દેશનું એક જ નાગરિકત્વ, દેશની અખંડિતતા તથા પ્રજાની ઈચ્છા સર્વોપરિ હોય છે. આ રાષ્ટ્રીય આદર્શો ભારતની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રણાલિકાઓને સુસંગત છે. નાગરિકોને તેમના વિકાસ માટે મૂળભૂત અથવા પાયાના અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. દરેક નાગરિક કોઈ પણ ભેદભાવ વગર પોતાના વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરી શકે તેવી તક પૂરી પાડવી તે લોકશાહી રાજ્યની મહત્વની જવાબદારી છે. આ તકના નિર્વહનના ભાગરૂપે પ્રાપ્ત થયેલાં અધિકારો મૂળભૂત અધિકારો છે. આ અધિકારો સાથે કોઈ ચેડાં ન થાય તેની તકેદારી રાખવા માટે આ અધિકારોને બંધારણમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ભારતનાં બંધારણના ભાગ-૩માં (કલમ 14 થી 32) મૂળભૂત અધિકારોનો સમાવેશ થયો છે. હવે આપણે બંધારણીય જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રીય આદર્શોનો શિક્ષણ ઉપર થયેલો પ્રભાવ તપાસીએ.

4.3.2 સમાનતાનો અધિકાર (Right of Equality)

બંધારણના અનુચ્છેદ 14માં 'કાયદા સમક્ષ સમાનતા' અને કાયદાનું રક્ષણના ખ્યાલો સમાવિષ્ટ છે. સમાનતાના અધિકાર દ્વારા ધર્મ, વંશ, જાતિ, લિંગ, જ્ઞાતિ, ભાષા, રંગ કે જન્મસ્થળના કોઈ પણ ભેદભાવ વગર ભારતના દરેક નાગરિકને કાયદાની સમાનતા તેમજ કાયદાનું સમાન રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. સમાનતા એ લોકશાહીનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે. સમાનતાનો અધિકાર સરકારી નોકરીઓ, ધંધો, રોજગાર, હોદ્દાની પ્રાપ્તિ, ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, શિક્ષણ વગેરે બાબતોમાં દરેક નાગરિકને સમાનતા આપે છે. સમાજના ઘણા મોટા વિભાગને - સમૂહને અસમાનતાઓના ભોગ બનવું પડ્યું છે. આ સમૂહ-વિભાગ માટે શિક્ષણમાં ખાસ પ્રબંધ કરી તેઓને વિશેષ રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણમાં તેમાંય ખાસ કરીને ઉચ્ચશિક્ષણમાં તેઓના માટે અનામત બેઠકો રાખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની નીતિને 'હકારાત્મક ભેદભાવ' તરીકે ઓળખાય છે. શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરવાનો દરેકને સમાન અધિકાર છે. રાજ્ય આ પછાત વર્ગોના પ્રવેશ માટે કેટલીક છૂટછાટ પણ જાહેર કરે છે. લેખિત પરીક્ષાઓ અને રૂબરૂ મુલાકાતમાં લઘુત્તમ લાયકાતમાં છૂટછાટ અપાય છે. કોલેજ કક્ષાએ પ્રવેશ માટે કેટલીક બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે છે જેથી તેઓ શૈક્ષણિક રીતે પછાત રહે નહીં. કેવળ ધર્મ, જ્ઞાતિ, ભાષા કે તેમનાં કોઈપણ આધારે રાજ્ય તરફથી નિભાવાતી અથવા નાણાંકીય સહાયથી ચાલતી કેળવણીની કોઈપણ સંસ્થામાં કોઈપણ નાગરિકને પ્રવેશ મેળવતો અટકાવી શકાશે નહિ. આર્ટિકલ 46ના રાજ્યની નીતિ અંગેના એક અગત્યના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત પ્રમાણે રાજ્ય પ્રજાના પછાત વિભાગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની સંભાળ લેશે. પંચવર્ષીય યોજનાઓ હેઠળ અનેક કાર્યક્રમો તેમના આર્થિક, શૈક્ષણિક તેમજ આરોગ્ય માટે કરવામાં આવે છે. છાત્રાલયો ખોલવા અને નિભાવવા, શિષ્યવૃત્તિઓ આપવી, તાલીમ અને માર્ગદર્શન આપતા વિશેષ વર્ગો શરૂ કરવા, ફી માફ કરવી, આશ્રમશાળાઓ શરૂ કરવી, મફત પાઠ્યપુસ્તકો અને શાળાનો ગણવેશ આપવો વગેરે અનેક કાર્યક્રમો શૈક્ષણિક વિકાસ માટે ચલાવવામાં આવે છે. અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ તથા પછાત વર્ગો માટે શિક્ષણક્ષેત્રે અનેક સહાયક યોજનાઓ રાજ્ય ચલાવે છે.

4.3.3 સ્વતંત્રતાનો અધિકાર (Right to Liberty)

બંધારણના અનુચ્છેદ 19થી ભારતીય નાગરિકને છ સ્વાતંત્ર્યો અપાયેલા છે. અન્ય કેટલીક સ્વતંત્રતાઓ પર વાજબી નિયંત્રણોની જોગવાઈ છે. અનુચ્છેદ 21થી જીવન અને શારીરિક સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ અપાયું છે. શિક્ષણનો અધિકાર અનુચ્છેદ 21 હેઠળ જીવનના અધિકારનો ભાગ છે. સંસદે 93માં બંધારણીય સુધારો પસાર કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાના અધિકારને મૂળભૂત અધિકારનું સ્થાન આપેલ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ (6 થી 14 વર્ષનું) મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક બનાવવામાં આવ્યું છે. ફલતઃ દરેક ગામમાં પ્રાથમિક શાળા શરૂ થઈ છે. નિરક્ષરતા નિવારણ માટેના અનેક કાર્યક્રમો પણ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશ મેળવવો કે કોઈપણ વિદ્યાશાખામાં અભ્યાસ કરવાનો દરેક નાગરિકને જે હક મળે છે તે સ્વતંત્રતાના અધિકારના કારણે શક્ય બન્યું છે.

4.3.4 બિન સાંપ્રદાયિકતા (Secularism)

આપણા બંધારણે ભારતને બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય જાહેર કર્યું છે. ભારતમાં હિન્દુ, મુસ્લિમ, શીખ,

જૈન, બૌદ્ધ, ઈસાઈ વગેરે વિવિધ ધર્મનું પાલન કરતા લોકો વસે છે. આથી રાજ્ય ધર્મના ધોરણે કોઈ પણ નાગરિક સાથે ભેદભાવ કરી શકે નહિ, કોઈપણ નાગરિકને વિશેષ અધિકાર આપી શકે નહિ કે કોઈને પણ અમુક અધિકારથી વંચિત રાખી શકે નહિ. ધર્મની બાબતે રાજ્યે સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષ, તટસ્થ અને અલિપ્ત રહેવાનું છે. રાજ્ય બિનસાંપ્રદાયિક હોય તો જ ધર્મના ભેદભાવ વિના બધા નાગરિકો પરત્વે સમદષ્ટિ, સમભાવ, આદરભાવ અને સમાન વ્યવહાર રાખી શકે. બિનસાંપ્રદાયિક એટલે રાજ્ય પોતે ધર્મની બાબતમાં હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ. ધાર્મિક અગર કોમી પક્ષપાતી વલણથી બંધારણ સંપૂર્ણપણે પર છે. યુવાનોમાંથી સાંપ્રદાયિકતાની ભાવના દૂર થાય અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ કેળવાય તેવા પ્રયત્નો શિક્ષણના માધ્યમથી કરવામાં આવે છે. લઘુમતીઓના ધર્મ, ભાષા, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, લિપિ વગેરેના સંરક્ષણ તથા પ્રોત્સાહન માટે વિશેષ જોગવાઈઓ રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવે છે. સમાજના દરેક વર્ગને પોતાની પસંદગી પ્રમાણે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને સ્થાપવાનો તથા ચલાવવાનો હક છે. ભારતીય લઘુમતીઓના બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં મળે તેવી સુવિધા રાજ્ય સરકાર આપે છે. સામાજિક એકતા તથા સર્વધર્મ સમભાવના યુગમાં પદાર્પણ કરવા સૌ ભારતવાસીઓએ ધર્મ અને જાતિને રાજનીતિ સાથે જોડવી જોઈએ નહિ.

4.3.5 સામાજિક ન્યાય (Social Justice)

સ્વતંત્રતા જેટલું જ મૂલ્ય સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતનું છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે સમાન ન્યાય મળે, મોભો તથા તકની સમાનતા મળે તે ધ્યેયને બંધારણમાં જણાવેલ છે. બધા માનવ સમાન છે. દેશ, પ્રાંત ધર્મ, જાતિ વગેરેના કારણે કોઈ ઊંચો કે નીચો બની જતો નથી. સમાનતાની સાથે ન્યાયની બાબતમાં દરજ્જો, પ્રતિષ્ઠા, વર્ણ, જાતિ, શિક્ષણ, ધર્મ વગેરેને કારણે પોતાના અને પારકાના ભેદભાવ કે પક્ષપાત ઊભા ન કરવા તે સામાજિક ન્યાય છે. આ સિદ્ધાંતના કારણે શાળા કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીનું આર્થિક, સામાજિક કે શારીરિક શોષણ કરી શકતો નથી. વિદ્યાર્થીને શારીરિક કે માનસિક સજા કરવી ગુનો બને છે. શાળા/મહાશાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં મંડળો રચી શકે છે. શિક્ષણના વહીવટમાં ભાગીદારી કરી શકે છે. જુદા જુદા પર્વો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. ખેલકૂદ અને માનસિક શક્તિ વિકસે તેવા કાર્યક્રમો અને સ્પર્ધાઓ યોજવામાં આવે છે. વિજેતા વિદ્યાર્થીઓને ઈનામ આપી પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડવાનું શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે ફરજિયાત બનાવાયું છે. સર્વધર્મની પ્રાર્થના પ્રવૃત્તિ યોજાય છે. પ્રાર્થનાસભાના વિવિધ કાર્યક્રમો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક ન્યાય પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયત્નો શિક્ષણ સંસ્થાઓ હાથ ધરે છે.

બંધારણીય જોગવાઈઓનું વિવરણ :

- અનુચ્છેદ 45** : રાજ્ય સરકાર બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી દસ વર્ષની સમયાવધિમાં 6 થી 14 પૂરાં થાય નહિ ત્યાં સુધી તે બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણની જોગવાઈ કરશે.
- અનુચ્છેદ 29** : રાજ્ય સરકાર દ્વારા સંચાલિત અથવા રાજ્યનું આર્થિક અનુદાન મેળવતી કોઈપણ સંસ્થામાં ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ કે ભાષાનો ભેદભાવ રાખીને પ્રવેશ આપવાનો ઈન્કાર કરી શકશે નહિ.
- અનુચ્છેદ 30** : ધર્મ યા ભાષા પર આધારિત લઘુમતીઓને પોતાની પસંદગી મુજબની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવાનો અને સંચાલન કરવાનો અધિકાર રહેશે. આર્થિક અનુદાન આપવામાં સરકાર કોઈ પક્ષપાત કરી શકશે નહિ.
- અનુચ્છેદ 350 (A)** : ભાષાકીય લઘુમતી જૂથોનાં બાળકોને પ્રાથમિક કક્ષાએ તેમની માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની પર્યાપ્ત સુવિધાઓ રાજ્ય સરકારે કરવાની રહેશે.
- અનુચ્છેદ 351** : કેન્દ્ર સરકારની જવાબદારી છે કે રાષ્ટ્રીય ભાષા (રાષ્ટ્રભાષા) હિંદીને વિકસાવે.
- અનુચ્છેદ 28 (1)** : રાજ્ય સરકાર દ્વારા અનુદાન મેળવતી કોઈ પણ સંસ્થામાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવે છે.

અનુચ્છેદ 46 : રાજ્ય સરકાર પછાત વર્ગો, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિનાં લોકોનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની કાળજી લેશે અને તેવા વર્ગના લોકોને સામાજિક અન્યાય અને બધી જ જાતના શોષણ સામે રક્ષણ આપશે.

અનુચ્છેદ 15 (3) : રાજ્ય સરકાર સ્ત્રીઓના શિક્ષણ માટેની ખાસ જોગવાઈ કરશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

1. આપણા બાંધરણનાં વિશેષ ત્રણ લક્ષણો કયાં કયાં છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. સમાનતા એ લોકશાહીનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે – સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. બિનસાંપ્રદાયિકતા એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. સામાજિક ન્યાયનું શિક્ષણમાં મહત્ત્વ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.4 રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચો અને નીતિ (National Commission and Policies)

રાષ્ટ્રના વિકાસમાં શિક્ષણ એક મહત્વનું પરિબળ છે. શિક્ષણની સધરતા પર દેશની સધરતાનો આધાર છે. શિક્ષણમાં આમૂલ અને સર્વગ્રાહી પરિવર્તન લાવવું હોય તો શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રો માટે ચિંતન અને વિષદ વિચારણા જરૂરી છે. ભારતની કેળવણીના ઇતિહાસમાં ઈ.સ.1882 થી 1952 સુધી પાંચ પંચોની નિમણૂક થઈ ચૂકી હતી. આ પાંચ પંચો હતા : (1) 1882નું ભારતીય શિક્ષણપંચ (2) 1902નું વિશ્વવિદ્યાલય પંચ (3) 1917નું કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય પંચ (4) 1948નું વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણપંચ અને (5) 1952નું માધ્યમિક શિક્ષણપંચ (મુદાલીયર કમિશન). આમાનાં ત્રણનો યુનિવર્સિટી શિક્ષણ સાથે સંબંધ હતો. આમાંથી એક પણ પંચનો સંબંધ શિક્ષણના બધા વિભાગો સાથે ન હતો. તેથી એવા એક શિક્ષણપંચની જરૂરિયાત હતી, જેનો સંબંધ સંપૂર્ણ શિક્ષણવ્યવસ્થા સાથે હોય અને જે સમગ્ર શિક્ષણવ્યવસ્થા વિશે પોતાની ભલામણો કરી શકે. આ હેતુની પૂર્તિ માટે ભારતીય શિક્ષણપંચ 1964-66 નિમાયું હતું. આ પંચે સૌ પ્રથમવાર સભાન રીતે મક્કમતા અને દૂરંદેશીપણાથી દેશને માટે શિક્ષણના તમામ સ્તરો પર અને તેનાં સમગ્ર પાસાંઓમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વ્યવસ્થા માટે ભલામણ કરી છે.

1986ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (NPE)ની અમલીકરણ યોજના 1986 બાદ રિવ્યૂ સમિતિની ભલામણો થઈ તેના પરિણામે સુધારેલી ‘અમલીકરણ યોજના-1992’ અમલમાં આવી.

હવે, આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચ (1964-66) અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અને અમલીકરણ યોજના 1986 અને 1982 વિશે વિસ્તારથી સમજીશું.

4.4.1 રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચ (1964) (Education Commission (1964))

ભારત સરકારે 1964ના જુલાઈની 14મી તારીખે એક ખાસ ઠરાવ પસાર કરી યુ.જી.સી.ના અધ્યક્ષ ડૉ. દોલતસિંહ એસ. કોઠારીના અધ્યક્ષપણા નીચે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચની નિમણૂક કરી હતી. તે આ પંચને કોઠારી કમિશન પણ કહે છે. આ કમિશનમાં 9 ભારતીય અને 5 વિદેશી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ હતા. આ પંચે પૂરા 100 દિવસ દેશનાં બધાં રાજ્યોનો પ્રવાસ ખેડી યુનિવર્સિટી, કોલેજ-સ્કૂલોની મુલાકાત લઈ દેશનાં નામાંકિત વિશિષ્ટ સ્ત્રી-પુરુષો, વૈજ્ઞાનિકો, ઉદ્યોગપતિઓ તથા વિભિન્ન ક્ષેત્રોના વિદ્વાનો તથા શિક્ષણપ્રેમીઓ મળી કુલ 9000 વ્યક્તિઓ સાથે ગોઠિ, વિચારવિમર્શ, પ્રશ્નોત્તરી, વાર્તાલાપ યોજી પોતાના અહેવાલને અક્ષરદેહ આપી ચાર વિભાગમાં વિભાજિત કર્યો છે. 673 પાનાંનો 19 પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલો આ અહેવાલ શિક્ષણનો અમૂલ્ય ઇતિહાસ બન્યો છે.

1. પ્રથમ વિભાગ : શિક્ષણના પુનઃ નિર્માણ પર પ્રકાશ ફેંકી સામાન્ય સમસ્યાઓ પર ચર્ચા.
2. બીજો વિભાગ : શિક્ષણના વિભિન્ન પક્ષો અને સ્તર પર સર્વગ્રાહી વિશ્લેષણ
3. ત્રીજો વિભાગ : સૂચિત ભલામણોને કાર્યાન્વિત કરવા ઊભી થતી સમસ્યાઓ પર વિચાર.
4. ચોથો વિભાગ : શ્રી આર.એ.ગોપાલ સ્વામી (પંચના સભ્યક્ષત્રી)ની નોંધ અને પરિશિષ્ટો.

◆ વિભાગ પ્રથમ : રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચના મતે શિક્ષણના ધ્યેયો :

કોઠારી શિક્ષણપંચ પોતાનો અહેવાલ એક ખૂબ જ અર્થસૂચક વિધાનથી શરૂ કરે છે. “ભારતનું ભાવિ આજે તેની શાળાઓના વર્ગખંડોમાં આકાર લઈ રહ્યું છે.” કેળવણી એ રાષ્ટ્રીય નવનિર્માણની અમોઘ શક્તિ છે. આ પંચે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ધ્યેયો નક્કી કર્યો તે આ મુજબ છે :

1. કેળવણી દ્વારા દેશનો આર્થિક વિકાસ અને બેકારી નિવારણ થવું જોઈએ.
2. કેળવણી દ્વારા રાષ્ટ્રીય અને ભાવાત્મક એકતાનો વિકાસ કરવો.
3. સામાજિક ન્યાય અને શૈક્ષણિક સમાન તકને ધોરણે શિક્ષણનું કેટલાક ક્ષેત્રોમાં ઝડપી વિસ્તરણ કરવું.
4. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું ઘડતર કરવા સાંસ્કૃતિક વારસાની સાચી સમજ આપવી.
5. સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની ખિલવણી દ્વારા વ્યક્તિના ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરવું.
6. કેળવણીનો ઉત્પાદન સાથે સંબંધ સ્થાપવો.
7. વ્યવસાયી વિષયો, વિજ્ઞાન શિક્ષણ અને શિક્ષણમાં સંશોધન કાર્ય પર ભાર મૂકવો.
8. તમામ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નૈતિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના શિક્ષણને સ્થાન

આપવું.

9. કેળવણીનો પ્રજાના જીવન, જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓ સાથે સંબંધ જીવંત રાખવા કેળવણીનું સંપૂર્ણ પરિવર્તન કરવું.
10. દેશની પ્રજામાં સંયમ, સહિષ્ણુતા, બિન સાંપ્રદાયિકતા, વિશ્વબંધુત્વની ભાવના, લોકશાહીનું ઘડતર જેવાં વલણો વિકસાવવા.
11. કેળવણી દ્વારા સમગ્ર જનતાનાં જ્ઞાન, કૌશલ્યો, અભિરુચિ, મૂલ્યો અને ટેવોમાં ચોક્કસ રીતે પરિવર્તન કરવાં.

◆ **રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચના મતે શિક્ષણના હેતુઓ :**

● **પ્રાથમિક શિક્ષણના હેતુઓ :**

1. પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના વિકાસ માટેનું તેમજ નાગરિકતા માટેનું રાષ્ટ્રવ્યાપી, સાર્વત્રિક, લઘુત્તમ વિકલ્પ વગરનું બુનિયાદી શિક્ષણ આપવું.
2. સામાજિક ભાવના કેળવે, જીવનમૂલ્યો સમજે, તેનું રક્ષણ કરે તેવી જવાબદારીની સભાનતાવાળા નાગરિકો તૈયાર કરવા.
3. હસ્તકૌશલ્ય વિકસાવવા માટે શારીરિક શ્રમ અને સ્વાલંબની પ્રત્યક્ષ તાલીમ આપવી.
4. પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયી કાર્યનો અનુભવ પૂરો પાડવો.

● **માધ્યમિક શિક્ષણના હેતુઓ :**

1. 12-15 કે 13-16 વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને સંગીન વ્યાપક શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે માટેની પૂરતી વ્યવસ્થા કરવી.
2. વ્યવસાયિક ક્ષમતાના વિકાસ માટે એકાદ ઉદ્યોગની પૂરતી તાલીમ આપવી અને કાર્યાનુભવ પૂરો પાડવો.
3. રાષ્ટ્રીય એકતા, ભાવાત્મક એકતા અને જીવનમાં અપેક્ષિત સનાતન મૂલ્યોની સમજ આપી ચારિત્ર્ય ઘડતર કરવું.
4. વિદ્યાર્થીને શાળા-સમાજની પ્રવૃત્તિઓના આયોજન તથા સંચાલનની જવાબદારી આપવી.

● **ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણના હેતુઓ :**

1. 16 થી 18 વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે સામાન્ય તેમની જરૂરિયાતોને અનુલક્ષીને પસંદ કરેલા ક્ષેત્રમાં સઘન વિશિષ્ટ શિક્ષણનું આયોજન કરવું.
2. નાગરિકતાની ભાવના અને સામાજિક દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓનાં વ્યાવહારિક જીવનમાં વિકસાવવી.
3. વ્યાવસાયિક ક્ષમતા એ રીતે વિકસાવવી જેથી વિદ્યાર્થીઓ 10 + 2 સ્તરના અંતે રાષ્ટ્રના આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વિકાસમાં કુશળ કારીગર તરીકે યોગદાન આપી શકે.
4. વૈવિધ્યપૂર્ણ અભ્યાસક્રમોની જોગવાઈ કરવી.

● **યુનિવર્સિટી શિક્ષણના હેતુઓ :**

1. વધુ સંખ્યામાં યુવક-યુવતીઓ સ્નાતકનો અભ્યાસ કરે તેવી અનુકૂળતા કરી આપવી.
2. ઉચ્ચ કક્ષાના અનુસ્નાતક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી.
3. શૈક્ષણિક સંશોધન કાર્ય માટે અનુકૂળતાઓ પૂરી પાડવી.
4. પ્રતિભાશાળી યુવક-યુવતીઓનાં શિક્ષણ માટે આગવું આયોજન કરવું.

● **ઉદ્દેશોની પ્રાપ્તિ માટે પંચની ભલામણો :**

- ◆ વિજ્ઞાન શિક્ષણ અને કાર્યાનુભવ શિક્ષણનો અંતર્ગત ભાગ બનવો જોઈએ.
- ◆ માધ્યમિક શિક્ષણને વ્યાવસાયિક સ્વરૂપ આપવું.
- ◆ ઉચ્ચશિક્ષણમાં કૃષિ અને ટેકનોલોજી શિક્ષણ પર ભાર મૂકવો.
- ◆ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને એકતાને સિદ્ધ કરવા સમાન શાળા પદ્ધતિ અપનાવવી.

- ◆ હિન્દી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન આપવું.
- ◆ શાળા કક્ષાએ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ વિષય તરીકે ચાલુ રાખવું.
- ◆ શાળા અને કોલેજ કક્ષાએ માતૃભાષાને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવું.
- ◆ બધા વિદ્યાર્થી માટે સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય સેવા ફરજિયાત બનાવવી.
- ◆ 14 વર્ષની ઉંમર સુધીના બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવું.
- ◆ જાતિ, લિંગ વર્ગ કે ધર્મના ભેદભાવ વિના શિક્ષણ આપવું.
- ◆ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવો.
- ◆ નૈતિક મૂલ્યો, સામાજિક મૂલ્યો અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી.
- ◆ પ્રાથમિક સ્તરે મૂલ્યો અને માન્યતાઓનું શિક્ષણ વાર્તાનાં માધ્યમથી આપવું.
- ◆ યુનિવર્સિટીઓમાં તુલનાત્મક ધર્મ નામનો વિભાગ શરૂ કરવો.
- ◆ શિક્ષણ દ્વારા યોગ્ય માન્યતાઓ અને દૃષ્ટિકોણનો વિકાસ કરવો.
- ◆ શિક્ષણના આધુનિકીકરણ માટે ટેકનોલોજી અપનાવવી.
- ◆ શિક્ષણ દ્વારા સ્વતંત્ર અધ્યયન, સ્વતંત્ર વિચારો અને સ્વતંત્ર આદતોનું ઘડતર કરવું.
- ◆ અખિલ ભારતીય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં અંગ્રેજીને શિક્ષણના માધ્યમના રૂપમાં ચાલુ રાખવું.

વિભાગ બીજો :

● રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પંચે સૂચવેલ શિક્ષણની નવી તરાહ :

- ◆ એક થી ત્રણ વર્ષનું પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણ
- ◆ 6 થી 9 વર્ષનું નિમ્ન પ્રાથમિક શિક્ષણ (ધોરણ 1 થી 4)
- ◆ 10 થી 12 વર્ષનું ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષણ (ધોરણ 5 થી 7)
- ◆ 13 થી 15 વર્ષનું નિમ્ન માધ્યમિક શિક્ષણ (ધોરણ 8 થી 10)
- ◆ 16 થી 17 વર્ષનું ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શિક્ષણ (ધોરણ 11 થી 12)
- ◆ 18 થી 21 વર્ષનું પ્રથમ સ્નાતક પદવી (કોલેજના ત્રણ વર્ષ)

નવી તરાહનું દૃષ્ટિબિંદુ શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવાનું છે. ઉચ્ચશિક્ષણમાં ઘસારો રોકવા તથા માધ્યમિક શિક્ષણનું વ્યવસાયીકરણ કરવાનો પણ હેતુ છે. અન્ય હેતુઓ આ પ્રમાણે છે :

- ◆ દેશમાં એકસરખું શિક્ષણનું ધોરણ સ્થાપવું.
- ◆ ધોરણ 1 થી 10નું શાલેયશિક્ષણ સામાન્યશિક્ષણ બનાવવું.
- ◆ માધ્યમિક શિક્ષણનું વ્યવસાયીકરણ કરવું.
- ◆ કોલેજ પરથી સંખ્યાનું ભારણ ઘટાડવું.
- ◆ શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવી.
- ◆ ધોરણ-10ના અંતે વિદ્યાર્થી વિશિષ્ટ વિષયોની પસંદગી કરે.
- નવી તરાહના અસરકારક અમલ માટેનાં સૂચનો
- ◆ પ્રાથમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજી, ગણિત, વિજ્ઞાન વિષયોના અધ્યાપન માટે સ્નાતક શિક્ષકોની ભરતી કરવી જોઈએ.
- ◆ પ્રાથમિક શાળાનાં બઢતીનાં ધોરણો અને પરીક્ષાની રીત વધુ કડક બનાવવી.
- ◆ પ્રાથમિક શાળાંત પરીક્ષા ફરજિયાત બનાવવી.
- ◆ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિજ્ઞાન-પ્રયોગ, ઉદ્યોગ, શારીરિક શિક્ષણ, ચિત્ર, નૃત્ય વગેરે સગવડો ઊભી કરવી.
- ◆ પ્રાથમિક શાળામાં અઘનત પુસ્તકાલયો બનાવવાં.

- ◆ ધોરણ 8 થી ધોરણ 10માં કાર્યાનુભવની સગવડ કરવી.
- ◆ પ્રયોગશાળા, રમત-ગમતનાં મેદાન, વ્યાયામશાળા અને શૈક્ષણિક સાધનો પૂરાં પાડવાં.
- ◆ પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષકોને સેવાકાલીન તાલીમ પૂરી પાડવી.
- ◆ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા શરૂ કરવાની મંજૂરી સક્ષમ શાળાઓને જ આપવી.
- ◆ શાળાઓમાં શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન સેવાઓ અસરકારક બનાવવી.
- ◆ માધ્યમિક શાળા તરીકે જ ધોરણ 8 થી 12ના યુનિટને વિકસાવવું.
- ◆ ધોરણ 8 થી જ સ્વાધ્યાય હેતુલક્ષી બનાવવા.
- ◆ પરીક્ષા પદ્ધતિમાં 'ક્રેડિટ સિસ્ટમ નો અમલ કરવો.
- ◆ 'શાળા સંકુલ'ને અસરકારક બનાવવું.
- ◆ ઉત્તમ નેતાગીરી પૂરી પાડી શકે તેવા સક્ષમ શિક્ષકને જ આચાર્ય બનાવવા.
- ◆ રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખી અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરવા.
- ◆ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનું 'પેનલ ઇન્સ્પેક્શન' કરવું.

વિભાગ : ત્રીજો

1. અધ્યાપકોની પ્રતિષ્ઠા :

શિક્ષકોની આર્થિક, સામાજિક અને વ્યાવસાયિક સ્થિતિ ઉન્નત બનાવવાથી શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધરે છે. શિક્ષકોની પ્રતિષ્ઠા સુધારણા માટેની ભલામણો આ પ્રમાણે છે :

- ◆ એક જ કોટિના સ્કૂલ શિક્ષકો માટે સમાન વેતન સિદ્ધાંત લાગુ પાડવો.
- ◆ શિક્ષકોના વેતનદરમાં પ્રવર્તતી અસમાનતા ઘટાડવી અને સુધારેલા વેતનદર લાગુ પાડવા.
- ◆ વ્યવસાયમાં લાયકાત અને ક્ષમતા સંપન્ન શિક્ષકોને પદોન્નતિ માટે તકો પૂરી પાડવી.
- ◆ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારે શિક્ષકો માટે કલ્યાણકારી કાર્યક્રમ, વયનિવૃત્તિના લાભો પૂરા પાડવા.
- ◆ શિક્ષકના કામના કલાકો, વેતન, નિવાસસ્થાન, મકાનભાડું, પ્રવાસભથ્થું અને અન્ય સુવિધાઓ માટે યોજનાઓ બનાવવી.
- ◆ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કારની યોજના કાર્યાન્વિત કરવી.
- ◆ શિક્ષિકાઓની નિમણૂકને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ◆ ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાની સ્વતંત્રતા આપવી.

2. શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ :

- ◆ પ્રત્યેક પ્રશિક્ષણ સંસ્થામાં 'સેવા વિસ્તરણ વિભાગ'ની સ્થાપના કરવી.
- ◆ શિક્ષક તાલીમની સુવિધાઓ વધારવી.
- ◆ તાલીમ કોલેજોના અભ્યાસક્રમમાં આમૂલ પરિવર્તન કરવું.
- ◆ તાલીમાર્થીઓના શિક્ષણ પાઠોને ઇન્ટર્નશીપનું સ્વરૂપ આપવું.
- ◆ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની તાલીમનો ગાળો બે વર્ષનો રાખવો.
- ◆ માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની તાલીમનો ગાળો થોડાક વર્ષો માટે એક વર્ષ રાખવો ત્યારબાદ બે વર્ષનો રાખવો.
- ◆ પ્રશિક્ષણની ગુણવત્તાનાં ધોરણો વિકસાવવાં.
- ◆ પ્રત્યેક રાજ્યમાં 'રાજ્ય શિક્ષણ બોર્ડ'ની સ્થાપના કરવી જે તમામ સ્તરના શિક્ષકોને તાલીમ આપશે.
- ◆ તાલીમ દરમિયાન શિક્ષણની પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ, શિક્ષણ સામગ્રી, શૈક્ષણિક સાધનો અને સંશોધન કાર્યની જાણકારી પૂરી પાડવી.

3. વ્યાવસાયિક અને ઈજનેરી શિક્ષણ

- ◆ ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓમાં સુવિધાઓ વધારવી.
- ◆ ટૂંકા સમયગાળાના અભ્યાસક્રમો પૂરા પાડવા.
- ◆ અભ્યાસક્રમોમાં પરિવર્તન લાવવું.
- ◆ ડિપ્લોમા શિક્ષણમાં પ્રાયોગિક શિક્ષણ પર ભાર મૂકવો.
- ◆ છોકરીઓને ટેકનિકલ શિક્ષણમાં જોડવા પ્રોત્સાહન આપવા.
- ◆ વર્કશોપ તાલીમમાં ઉત્પાદન કાર્ય પર ભાર મૂકવો.
- ◆ શિક્ષણ વ્યવસાયને આકર્ષક બનાવવા પગાર વધારો કરવો.

4. વિજ્ઞાન શિક્ષણ

- ◆ ગણિત-વિજ્ઞાન માટે ઉન્નત અધ્યાપન કેન્દ્રો સ્થાપવાં.
- ◆ ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્રમાં પ્રાયોગિક કાર્ય વધારવું.
- ◆ વિજ્ઞાન વિષયના વિદ્યાર્થીઓને આંકડાશાસ્ત્રનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.
- ◆ એસ.એસ.સી.ના અભ્યાસક્રમને બે વર્ષનો કરવો.
- ◆ અંશકાલીન, પત્રવ્યવહાર અને ગ્રીષ્મ કોર્સના અભ્યાસક્રમો શરૂ કરવા.
- ◆ ક્ષમતાવાળા અધ્યાપકોની પસંદગી કરવી. સારા પગાર આપવા.
- ◆ પાઠ્યક્રમમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે પરિવર્તન કરવું.
- ◆ પ્રાયોગિક અને સૈદ્ધાંતિક પાસાંઓ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપવું.
- ◆ પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્યાર્થીઓને વિદેશમાં અભ્યાસ અર્થે શિષ્યવૃત્તિ આપવી.

5. સમાન શૈક્ષણિક તક :

- ◆ ચોથી પંચવર્ષીય યોજનામાં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત કરવું.
- ◆ પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનાના અંત સુધીમાં નિમ્ન માધ્યમિક શિક્ષણ મફત કરવું.
- ◆ પ્રાથમિક શાળાઓના બાળકોને પાઠ્યપુસ્તકો તથા લેખન સામગ્રી મફત આપવી.
- ◆ માધ્યમિક શાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો તથા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં 'Book Bank'ની વ્યવસ્થા કરવી.
- ◆ શિક્ષણના તમામ સ્તરે શિષ્યવૃત્તિની જોગવાઈ કરવી.
- ◆ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણવૃત્તિની યોજનાનો વિસ્તાર કરવો.
- ◆ UGC દ્વારા 'વિશ્વવિદ્યાલય શિષ્યવૃત્તિ યોજના'નો પ્રારંભ કરવો.
- ◆ ઋણ છાત્રવૃત્તિ (Loan Scholarship)ની જોગવાઈ કરવી.
- ◆ યુનિવર્સિટીના સહકારથી પ્રતિભાજોજનું આયોજન કરવું.
- ◆ પછાત વિસ્તારોમાં છાત્રાલયની સગવડ ધરાવતી આશ્રમશાળાઓ શરૂ કરવી.
- ◆ આશ્રમશાળાનો તમામ ખર્ચ રાજ્ય સરકારે ઉપાડવો.
- ◆ વિકલાંગ બાળકો માટે શિક્ષણની સુવિધાઓ વધારવી.
- ◆ વિદેશમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી રહેલા ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવી.
- ◆ પુસ્તકો ખરીદવા આર્થિક સહાય આપવી.
- ◆ છોકરીઓના શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહન યોજનાઓ અમલમાં મૂકવી.

6. શાળા શિક્ષણનો વિસ્તાર

- ◆ દરેક રાજ્યમાં 'રાજ્ય શિક્ષણ ભવન'ની સ્થાપના કરવી.
- ◆ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષકોને તાલીમ આપી સજ્જ કરવા.
- ◆ પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાઓ શરૂ કરવા ઉદાર સહાયતા આપવી.
- ◆ પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાઓમાં 'ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ'નો અમલ કરવો.

- ◆ અપવ્યવ અને સ્થગિતતા ઘટાડવાના પ્રયત્ન કરવા.
- ◆ નિરક્ષર બાળકો માટે અક્ષરજ્ઞાન વર્ગોની જોગવાઈ કરવી.
- ◆ જિલ્લા કક્ષાએ શિક્ષણમાં માધ્યમિક શિક્ષણના પ્રચાર માટે તંત્ર તૈયાર કરવું.
- ◆ માધ્યમિક શાળાઓનું વ્યવસાયીકરણ કરવું.
- ◆ 14 વર્ષની ઉંમર સુધીના બાળકોને ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થામાં પ્રવેશ આપવો.
- ◆ ગ્રામીણ બાળાઓ માટે ગૃહવિજ્ઞાનના શિક્ષણની જોગવાઈ કરવી.
- ◆ પોલિટેકનિક કોલેજોની સંખ્યા વધારવી. અભ્યાસક્રમોમાં વિવિધતા લાવવી.
- ◆ પત્રાચાર અભ્યાસક્રમો શરૂ કરવા.

7. શાળા સંચાલન અને નિરીક્ષણ

- ◆ વિદ્યાકીય અને વહીવટી પાંખો અલગ બનાવવી.
- ◆ 'શાળા સંકુલ' ને કાર્યાન્વિત કરવા.
- ◆ વિભાગીય અધિકારીઓને સેવાકાલીન પ્રશિક્ષણ આપવું.
- ◆ સતત મૂલ્યાંકનની વ્યવસ્થાઓ ગોઠવવી.
- ◆ શિક્ષણ મંત્રાલયમાં રાષ્ટ્રીય સ્કૂલ શિક્ષણ બોર્ડની સ્થાપના કરવી.
- ◆ પાઠ્યક્રમ, પરીક્ષા સંચાલન, શાળા નિરીક્ષણ વગેરે કાર્યોના સંચાલનને ગુણવત્તાવાળા બનાવવા.
- ◆ શિક્ષણ વિભાગમાં મૂલ્યાંકન સંગઠનતંત્ર ઊભું કરવું.
- ◆ 10 માધ્યમિક શાળાએ એક સલાહકાર નીમવો.

8. શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, નિદર્શન અને મૂલ્યાંકન

- ◆ પાઠ્યપુસ્તકોના લેખન માટે દેશભરના વિદ્વાનોને પ્રોત્સાહિત કરવા.
- ◆ મૌખિક તથા નિદાનાત્મક પરીક્ષાઓનો પ્રયોગ હાથ ધરવો.
- ◆ પ્રાથમિક સ્તરના અંતે બાહ્ય પરીક્ષા લેવામાં આવે.
- ◆ આંતરિક મૂલ્યાંકનનો વ્યાપ વધારવો.
- ◆ વસ્તુલક્ષી કસોટીઓ બનાવવી.
- ◆ લેખિત પરીક્ષાઓમાં સુધારો કરવો.
- ◆ માધ્યમિક શાળાઓ માટે માર્ગદર્શન કાર્યક્રમ પૂરા પાડવા.
- ◆ અધ્યાપનની નવીન પદ્ધતિઓ ઉપયોગમાં લાવવી.
- ◆ અધ્યાપનકાર્ય વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી બનાવવું.

9. ઉચ્ચશિક્ષણ

- ◆ પ્રાધ્યાપકોની નિમણૂક રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરને ધ્યાનમાં રાખી કરવી.
- ◆ વિશ્વવિદ્યાલયોનું નિભાવખર્ચ UGC આપે.
- ◆ પૂર્વ સ્નાતક સ્તરના વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવી.
- ◆ પુસ્તકાલયો સમૃદ્ધ બનાવવા.
- ◆ મૌખિક ચિંતન પર ભાર મૂકવો.
- ◆ ઔપચારિક શિક્ષણનો સમય ઘટાડવો.
- ◆ પરીક્ષકોને ઉત્તરવહીઓ તપાસવાનું મહેનતાણું આપવાનું બંધ કરવું.
- ◆ આંતરિક અને સતત સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન પર ભાર મૂકવો.
- ◆ સ્નાતકોત્તર સ્તરે અંગ્રેજીભાષાને માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવી.
- ◆ આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના વિકાસ માટે પ્રત્ન કરવા.

- ◆ વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા પ્રવેશ અંગેના નિયમો ઘડી કાઢવા.
- ◆ પ્રવેશ મકિરટના આધારે આપવો.

10. કૃષિ શિક્ષણ

- ◆ દરેક રાજ્યમાં ઓછામાં ઓછી એક કૃષિ યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ.
- ◆ કૃષિ યુનિવર્સિટી દ્વારા સંશોધન, શિક્ષણ તથા વિસ્તરણના કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવે.
- ◆ પ્રાયોગિક કાર્યો પર વધુ ભાર મૂકવો.
- ◆ જરૂરતમંદ વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવી.
- ◆ દરેક યુનિવર્સિટી પાસે 1000 એકર જમીન ફાર્મ હોવું જોઈએ.
- ◆ દરેક કૃષિ કોલેજ પાસે ઓછામાં ઓછી 200 એકર જમીનનું ફાર્મ હોવું જોઈએ.
- ◆ કૃષિ કોલેજોનું નિયમિત નિરીક્ષણ થવું જોઈએ.

ત્રિભાષા સૂત્ર

1956માં CABE દ્વારા 'ત્રિભાષા સૂત્ર' આપવામાં આવ્યું. પંચે ભાષા નીતિની ચર્ચા કરી 'ત્રિભાષા સૂત્ર'નું નવું માળખું સૂચવ્યું.

1. માતૃભાષા અથવા પ્રાદેશિક ભાષા
2. હિન્દી અથવા અંગ્રેજી
3. કોઈ એક આધુનિક ભારતીય ભાષા અથવા વિદેશીભાષા

જે 1 અને 2 કરતાં જુદી હોય તેમજ બોધભાષા કરતાં જુદી હોય. ધોરણ 8 થી 10 માટે ત્રણેય ભાષા ફરજિયાત હોવી જોઈએ.

કોઠારીપંચે સૂચવેલ કાર્યાનુભવની વિશેષતાઓ :

- ◆ શિક્ષણનો વાસ્તવિક જીવન સાથે સંબંધ બાંધી શકાશે.
- ◆ ઔપચારિક અને અનૌપચારિક શિક્ષણના લાભો મેળવી શકાશે.
- ◆ બૌદ્ધિક અને શારીરિક શ્રમ વચ્ચેનું અંતર ઘટશે.
- ◆ બાળકોની શ્રમ પ્રત્યેની સૂગ દૂર થશે.
- ◆ સમાજમાં શ્રમનું ગૌરવ સ્થાપિત થશે.
- ◆ પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણની સાર્થકતા જોવા મળશે.
- ◆ બાળકો સ્વાવલંબી બનશે.
- ◆ પરિવર્તનશીલ ટેકનોલોજી અને ઉત્પાદનની રીતોથી બાળક પરિચિત થશે.
- ◆ બાળકોમાં સર્જનાત્મક શક્તિનો વિકાસ થશે.
- ◆ બાળકોનો આત્મવિશ્વાસ વધશે.
- ◆ વિદ્યાર્થી આર્થિક લાભ મેળવશે.

પંચનું મૂલ્યાંકન :

રાષ્ટ્રીયશિક્ષણપંચના સભ્યો વિદ્વાન અને પ્રખર શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ હતા. તેઓએ શિક્ષણને નખશિખ અભ્યાસ કરી શિક્ષણમાં આમૂલ પરિવર્તન કરવા માટેની ભલામણો કરી હતી. આમાંની કેટલીક ભલામણો વિશેષ મહત્વની છે. જેમ કે શિક્ષણનું નવું માળખું, વિજ્ઞાન શિક્ષણ, ટેકનિકલ અને ઈજનેરી શિક્ષણ પર ભાર, શિક્ષણની સમાન તકો, કાર્યાનુભવ, પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓની શોધ અને શિક્ષકોની સ્થિતિમાં સુધારો. શિક્ષણમાં અપવ્યય (Wastage) અને સ્થગિતતા તરફ સૌનું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું. અપવ્યય અને સ્થગિતતાનાં કારણો દર્શાવી તેને દૂર કરવાના ઉપાયો પંચે સૂચવ્યા છે. શિક્ષણ સંબંધી ખર્ચ અને આગામી 20 વર્ષોમાં શિક્ષણ વિકાસ સાથે સંબંધિત નાણાંકીય સ્ત્રોત પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

4.4.2 રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અને અમલીકરણ યોજના 1986 અને 1992 (NPE and NOA

1986, 1992)

ભારતીય શિક્ષણની નીતિ ઘડવામાં આઝાદી પહેલાંના ત્રણ શિક્ષણપંચો અને આઝાદીબાદનાં ત્રણ શિક્ષણપંચોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. હંટર કમિશન (1882-83), રેલે કમિશન (1902) અને સેડલર કમિશન (1917) મુખ્ય છે. જેમણે આઝાદી પૂર્વે પ્રાથમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણનો પાયો નાખવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો.

આઝાદી બાદ રાધાકૃષ્ણનપંચ (1948-49), મુદાલીયરપંચ (1952-53) અને કોઠારીપંચ (1964-66) મહત્વના દસ્તાવેજો છે. આ પંચોએ ભારતીય શિક્ષણની આઝાદી બાદની નીતિ ઘડવામાં અમૂલ્ય સૂચનો કર્યા છે. આ પંચોએ પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચશિક્ષણ અને સમગ્ર શિક્ષણની નીતિ ઘડવામાં ટૂંકા ગાળાનાં અને લાંબા ગાળાનાં સૂચનો કર્યા છે. ભારતીય સંસદે ઓગસ્ટ, 86માં 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ' 1986ને મંજૂરી આપી. આ નીતિના ઘડતરમાં સમાજના દરેક વિભાગનાં મંતવ્યો અને સૂચનો મેળવવામાં આવ્યાં હતાં. તેમના પર વિચારવિમર્શ કરવામાં આવ્યો હતો. સુયોગ્ય જણાયાં તેવાં સૂચનો અપનાવવામાં પણ આવ્યાં હતાં. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ લોકશાહી પ્રણાલી અનુસાર લોકો દ્વારા ઘડાયેલી અને લોકોના ઉત્કર્ષ માટેની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ છે. આ શિક્ષણનીતિમાં 21મી સદીના ભારતની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં રાખીને તેને અનુરૂપ ભાવિ શિક્ષણના સ્વરૂપ અંગે વ્યાપક, સર્વગ્રાહી અને વિશદ્ વિચારણા કરવામાં આવી છે. જાન્યુઆરી 1985 થી ઓગસ્ટ 1986 સુધીના માત્ર વીસેક માસના ગાળામાં નીતિઘડતરની આખી પ્રક્રિયા પૂરી કરવામાં આવી હતી. પ્રસ્તુત શિક્ષણનીતિમાં ભાવિ શિક્ષણની સર્વગ્રાહી વિચારણા કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત શિક્ષણના જુદા જુદા તબક્કાઓ અને પ્રત્યેક તબક્કે અપાતા શિક્ષણની ગુણવત્તા વધારવા શું કરવું જોઈએ એનો વિગતે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો.

રાષ્ટ્રનો વર્તમાન

6 પંચવર્ષીય યોજનાઓને અંતે પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળ 2005 કરોડ, માધ્યમિક ઉ.માધ્યમિક પાછળ 885 કરોડ, 978 કરોડ ઉચ્ચશિક્ષણ પાછળ અને 1526 કરોડ રૂપિયા સમાજ શિક્ષણ, ટેકનિકલ શિક્ષણ અને અન્ય શિક્ષણ પાછળ મળીને કુલ 5394 કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા (1985 સુધીમાં). આટલો મોટો ખર્ચ છતાં વર્તમાનમાં ;

- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણ (6 થી 14 વર્ષનું) સાર્વત્રિક બન્યું નથી.
- ◆ માધ્યમિક શિક્ષણનું વ્યવસાયીકરણ થયું નથી.
- ◆ ઉ.મા.શિક્ષણ પણ વિદ્યાકીય જ બની ગયું છે.
- ◆ ઉચ્ચશિક્ષણના ઘસારાને પહોંચી વળાતું નથી.
- ◆ શિક્ષિત બેકારોની સંખ્યા વધતી જ રહે છે.
- ◆ નિરક્ષરોની સંખ્યામાં વધારો થતો રહે છે.
- ◆ 10 + 2 + 3ની નીતિ બધાં રાજ્યોમાં સફળ થઈ નથી.
- ◆ હજું ગામડાઓમાં શાળા છે તો શિક્ષક નથી.
- ◆ જાજરૂ-મૂતરડી વિનાની શાળાઓ બહુમતીમાં છે.
- ◆ કા.પા., પુરશી ટેબલ, શૈક્ષણિક સાધનો વગરની શાળાઓ છે.
- ◆ અભ્યાસક્રમો બદલાય છે, પાઠ્યપુસ્તકો બદલાય છે પણ શિક્ષકો નહિ.
- ◆ પુસ્તકાલયો સમૃદ્ધ થયાં નથી. સ્વાધ્યાયલક્ષી યોજના કાગળ ઉપર જ રહી છે.
- ◆ ખુલ્લી વિદ્યાપીઠ યોજના જરૂરીમાત્રામાં કાયોન્દિરત થઈ નથી.
- ◆ વિદ્યાપીઠો રાજકારણના અખાડા બની ચૂકી છે.
- ◆ રાજકારણ પર શિક્ષણનો પ્રભાવ દેખાતો નથી.
- ◆ કાર્યાનુભવ અને સમાજોપયોગી ઉત્પાદક શ્રમકાર્ય સફળ રહ્યાં નથી.
- ◆ શિક્ષણનો કોઈ પણ પ્રયોગ સ્થિરતાથી 20 વર્ષ ચાલ્યો નથી.

આ અને આવી અનેક સમસ્યાઓ હલ કરવા નવી શિક્ષણનીતિ 1986નું ઘડતર થયું. ભારતીય પ્રજાના

ભાવિ શિક્ષણનો નકશો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. જેના દર્શન આપણે નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-86 કરીએ છીએ. આ નીતિમાં ભાવિ શિક્ષણની સર્વગ્રાહી વિચારણા કરવામાં આવી છે.

નવી શિક્ષણનીતિનો અમલ થાય છે ત્યારે :

- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણને અગ્રતા આપવી. 6 થી 14 વર્ષનાં 100% બાળકોને નિશાળ દેખાડવી
- ◆ પ્રૌઢ શિક્ષણના નામે વેડફાતી રકમ તાત્કાલિક બંધ કરવી.
- ◆ આગામી 20 વર્ષ માટે દેશના શિક્ષણનો નકશો બનાવવો.
- ◆ વિવિધલક્ષી શાળાઓ પુનઃ શરૂ કરવી.
- ◆ ધોરણ-11-12નું અલગ યુનિટ બનાવવું.
- ◆ તાલુકા કક્ષાએ મિની આઈ.ટી.આઈ. અને જિલ્લા કક્ષાએ આઈ.ટી.આઈ. શરૂ કરવી.
- ◆ ધોરણ-8 થી 12માં એક જ જાહેર પરીક્ષા રાખવી.
- ◆ ધોરણ-1રના અંતે જ પી.ટી.સી.માં પ્રવેશ આપવો.
- ◆ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનાં ક્ષેત્રોને જીવંત અને સક્રિય કરવાં.
- ◆ રાષ્ટ્રીયતા માટેનું વાતાવરણ સંસ્થાઓમાં ઊભું કરવું.
- ◆ શિક્ષણની શિક્ષક પ્રધાન અધ્યાપન પદ્ધતિઓ છોડી દેવી.
- ◆ શિક્ષકોની નિષ્ઠા અને સજ્જતા વધે એવા કાર્યક્રમો મૂકવા.
- ◆ જરૂરી માળખાગત ફેરફાર કરવા.
- ◆ શિક્ષણની સમગ્ર પ્રક્રિયા અધ્યયનલક્ષી બનાવવી.
- ◆ પ્રશિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવી.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિનું માધ્યમિક શિક્ષણ તબક્કે અમલીકરણ :

સફળ અમલીકરણ માટેના માર્ગો :

- ◆ યોગ્ય અભ્યાસક્રમોની રચના-ઘડતર
- ◆ માધ્યમિક શિક્ષણનું સાચા અર્થમાં વ્યવસાયીકરણ : વિવિધ જ્ઞાન-કૌશલ્ય-વલણોવાળી માનવશક્તિનું નિર્માણ થાય.
- ◆ વ્યાવસાયિક શિક્ષણ પ્રત્યેના વલણમાં પરિવર્તન : વાલીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકોનું નકારાત્મક વલણ દૂર કરવું.
- ◆ શિક્ષણમાં સમાજનો ફાળો : ઔદ્યોગિક એકમો, દાતાઓ, તેમજ સામાજિક સંસ્થાઓની મદદ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.
- ◆ વ્યાવસાયિક શિક્ષણ આપતી વિદ્યમાન સંસ્થાઓનું સંતુલિત વિસ્તરણ.
- ◆ વ્યાવસાયિક શિક્ષણ લીધેલા યુવાનોને નોકરી પ્રાપ્ત થયા તેવાં પગલાં ભરવાં.
- ◆ નોકરી અને ડિગ્રીનું જોડાણ રદ કરવાનો નિર્ણય.
- ◆ કારકિર્દી સુધારણાની તકોનું નિર્માણ કરવું.
- ◆ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ભૌતિક-માનવીય સુવિધાઓ વધારવી.
- ◆ આચારસંહિતા શિક્ષકો-વિદ્યાર્થીઓ બંને માટે તૈયાર કરવી. શિસ્તનાં ધોરણો ઊંચા બનાવવાં.
- ◆ માધ્યમિક, ઉ.મા. શાળાઓનું નિયત ધારા-ધોરણો પ્રમાણે સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન.
- ◆ મૂલ્યલક્ષી તથા પર્યાવરણ સભાનતાને લગતા અનુભવો આપવા માધ્યમિક તબક્કે વ્યવસ્થા.
- ◆ કાર્યાનુભવો (Work experiences) અને સમાજોપયોગી ઉત્પાદક શ્રમ કાર્ય (Supw)ના કાર્યક્રમોનું નિષ્ઠાપૂર્વક અમલીકરણ કરવું.
- ◆ વર્ગખંડોમાં દૈનિક-શ્રાવ્ય સાધનોનો ઉપયોગ વધુ કરવો.
- ◆ રેડિયો, ટી.વી., વર્તમાનપત્રો, વીડિયો કેસેટ્સ, ઓડિયો કેસેટ્સ, સ્લાઈડ્ઝ અને ફિલ્મો વગેરેનો

ઉપયોગ વધારવો.

- ◆ કમ્પ્યુટર શિક્ષણની સુવિધાઓ ઊભી કરવાનું જરૂરી.
- ◆ ગણિત-વિજ્ઞાન જેવા વિષયોના શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારણા.
- ◆ શારીરિક શિક્ષણ તથા ખેલકૂદને પ્રોત્સાહન વિચારણા.
- ◆ રાષ્ટ્રસેવાના કાર્યક્રમો ફરજિયાત કરવા.
- ◆ શાળા સંકુલ અને નવોદય વિદ્યાલયો રજૂ કરવાં.
- ◆ પૂર્વ સેવાકાલીન તથા સેવાકાલીન શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણના કાર્યક્રમોમાં સુધારણાં.
- ◆ શિક્ષકોની ગુણવત્તા સુધારવા : સારા પગાર, વાર્ષિક મૂલ્યાંકન, ટ્યૂશનબદીની નાબૂદી કરવી.
- ◆ જાહેર પરીક્ષાઓમાં સુધારણા, આંતરિક, સતત સર્વગ્રાહ મૂલ્યાંકન, ગ્રેડ સિસ્ટમ, સેમેસ્ટર પદ્ધતિ વગેરેનું અમલીકરણ.
- ◆ માધ્યમિક અને ઉ.મા.શિક્ષણ સવલત વિહોણા વિસ્તારોમાં માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રવેશની સવલતોના વિસ્તૃતીકરણ માટેનો કાર્યક્રમ સુનિશ્ચિત કરવો.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિની ભલામણો :

(A) સમાનતા માટે શિક્ષણ

- ◆ સ્ત્રીવિકાસના કાર્યક્રમો હાથ ધરવા
- ◆ સ્ત્રીઓની શાળામાં સ્થાયીકરણ પર ધ્યાન આપવું.
- ◆ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સતત શિક્ષણકેન્દ્રો સ્થાપવાં.
- ◆ કામદારોના શિક્ષણની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી.
- ◆ પ્રૌઢો માટે પુસ્તકાલયો, વાંચનાલયો અને પુસ્તકોની વ્યવસ્થા.
- ◆ દૂરવર્તી શિક્ષણ (Distance Learning)ની વ્યવસ્થા કરવી.
- ◆ સમૂહ શિક્ષણ માટે સમૂહ માધ્યમોનો ઉપયોગ
- ◆ રમત દ્વારા શિક્ષણની પદ્ધતિ આંગણવાડીમાં અપનાવવી.
- ◆ શાળા તથા સમાજ વચ્ચેનો પારસ્પરિક સંબંધ વિકસાવવો.
- ◆ શાળામાં પીવાલાયક પાણીની વ્યવસ્થા કરવી.
- ◆ આનુષંગિક પોષણ આપવું.
- ◆ આરોગ્ય વિષયક દાક્તરી સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી.
- ◆ બાળકો વચ્ચેના સામાજિક દરજ્જાનું અંતર ઘટાડવું.
- ◆ રાષ્ટ્રવ્યાપી શાળા સુધારણા કાર્યક્રમ હાથ ધરવો.
- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ માટે લોક સહકાર મેળવવો.
- ◆ 50 બાળકો મળી શકે તેમ હોય ત્યાં પ્રાથમિક શાળા ઊભી કરવી.
- ◆ પછાતવર્ગના બાળકો માટે નિવાસી શાળાઓ શરૂ કરવી.
- ◆ શિક્ષણ બાળકેન્દ્રી બનાવવું. શારીરિક સજ્જાઓ બંધ કરવી.
- ◆ શાળાના કાર્યદિવસો ઓછામાં ઓછા 120 હોવા જોઈએ.
- ◆ ગરીબ બાળકોને મફત ગણવેશ, મફત પાઠ્યપુસ્તકો, નોટ-પેન્સિલની ફાળવણી અને નિયમિત હાજરી માટે વાલી સંપર્ક વધારવો.

ઓપરેશન બ્લેક બોર્ડ (Operation Black Board)

આ યોજનાનો હેતુ દરેક પ્રાથમિક શાળામાં જરૂરી એવી ઓછામાં ઓછી પ્રાથમિક સુવિધાઓ પૂરી

પાડવાનો છે. દરેક પ્રાથમિક શાળામાં ઓછામાં ઓછા બે મોટા ઓરડાઓ હોવા જોઈએ. જરૂરિયાત પ્રમાણે પૂરતાં રમકડાં અને રમતનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં. કાળા પાટિયા, જરૂરી નકશા, ચાર્ટ, પાઠ્યપુસ્તકો, શૈક્ષણિક સાધનો, શિક્ષક નિદર્શનીઓ, 200 જેટલી બાળ પુસ્તિકાઓ, સંગીતનાં સાધનો, પાણીની સગવડ, કચરાપેટી તથા એક શિક્ષકવાળી શાળાને બે શિક્ષકવાળી શાળામાં ફેરવવી. બે શિક્ષકો પૈકી એક મહિલા શિક્ષિકા આપવી.

નવોદય વિદ્યાલયો :

સુષુપ્ત શક્તિઓ ધરાવતાં, ઊંચા ગુણાંક મેળવતા અને ઊંચી બુદ્ધિમત્તા ધરાવતા બાળકો પોતાના ક્ષેત્રમાં આગળ વધી શકે અને તેમને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ આપી શકાય તે હેતુસર ‘નવોદય વિદ્યાલયો’ શરૂ કરવાનો કાર્યક્રમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. દરેક જિલ્લામાં એક નવોદય વિદ્યાલય શરૂ કરવું જ્યાં વિદ્યાર્થીને રહેવા-જમવાની એક નવોદય વિદ્યાલય શરૂ કરવું જ્યાં વિદ્યાર્થીને રહેવા-જમવાની સુવિધા તદ્દન વિના મૂલ્યે આપવામાં આવશે. અહીં શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી અને હિન્દી રહેશે. શાળામાં ધોરણ-6 થી 12માં કુલ 500 વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી શકશે. દરેક વર્ગમાં 35 વિદ્યાર્થીઓ હશે. શાળામાં 1 આચાર્ય, 2 ઉપાચાર્ય, 10 તાલીમી અનુસ્નાતક શિક્ષકો, 20 તાલીમી સ્નાતક શિક્ષકો મળી કુલ 33 વ્યક્તિઓ કાર્યરત રહેશે.

ઓપન યુનિવર્સિટી અને દૂરવર્તી શિક્ષણ

ઓપન યુનિવર્સિટી યોજના ઉચ્ચશિક્ષણક્ષેત્રે અભ્યાસની તકો વધારવાની ખાતરી આપે છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા 1985માં IGNOUની સ્થાપના થઈ. આ યુનિવર્સિટી ડિગ્રી અને ડિપ્લોમાના અભ્યાસક્રમો પૂરા પાડશે. રાજ્યોને ઓપન યુનિ. સ્થાપવા પ્રોત્સાહિત કરાશે. પત્રવ્યવહાર અભ્યાસક્રમના વિકાસ માટે આર્થિક સહાય પણ કરાશે.

મહિલાઓની સમાનતા માટેનું શિક્ષણ :

‘મહિલાઓની સમાનતા માટેનું શિક્ષણ’ ધ્યેય સિદ્ધિ કરવા માટે નીચે મુજબના પગલાં લેવા NPE એ સૂચવ્યું છે.

- ◆ શાળાકક્ષા સુધીમાં શિક્ષકોની ભરતીમાં મહિલાઓને પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઈએ.
- ◆ કન્યાઓ માટે અવૈધિક શિક્ષણ કેન્દ્રો ચલાવતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને વધુ નાણાંકીય સહાય આપવી.
- ◆ મહિલાઓ માટેની તકો વધારવા ઔદ્યોગિક તાલીમ કેન્દ્રો બે પાળીમાં ચલાવાશે.
- ◆ રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય સરકારો મહિલા શિક્ષણના કાર્યક્રમોનું આયોજન, સંકલન, દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન કાર્ય સતત કરશે.
- ◆ મહિલાઓને અનુરૂપ અભ્યાસક્રમોનું વિસ્તરણ કરવામાં આવશે.
- ◆ શિક્ષણખાતામાં મહિલા બ્યૂરોની સ્થાપના કરવી.
- ◆ ઔદ્યોગિક ગૃહોએ પોતાની મહિલા કર્મચારીઓ માટે અવૈધિક અને વ્યવસાયિક તાલીમના વર્ગો ચલાવવા જોઈએ.
- ◆ સતત શિક્ષણના કેન્દ્રો ખોલી મહિલાઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવી.
- ◆ ગામડાઓ કે સ્થાનિક વિસ્તારોમાં મહિલાઓ માટે રોજગારીની તકો ઊભી કરવી.
- ◆ આંગણવાડી કન્યાઓના શાળા પ્રવેશ અને સ્થાયીકરણ માટે મહત્વની સેવાઓ આપશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિની સમીક્ષા :

સ્વ. શ્રી રાજીવ ગાંધીએ 1985માં સત્તાગ્રહણ કર્યા બાદ દેશને 21મી સદી માટે તૈયાર થવાનું આહ્વાન કર્યું. આ માટે શિક્ષણ જ અસરકારક માધ્યમ બની શકે આ સિદ્ધાંત ઉપર જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિનું નિર્માણ થયું છે. 21મી સદીમાં આપણી ચારે તરફ વૈજ્ઞાનિક, ટેકનોલોજીકલ, આર્થિક અને સામાજિક પરિવર્તનો ઝડપથી આવશે. આ પડકારોને પહોંચી વળાય તેવું શિક્ષણ લોકો સુધી પહોંચાડવાનો નીતિનો ઉદ્દેશ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અમલીકરણ યોજના 1992

1986ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિની અમલીકરણ યોજના બાદ રિવ્યૂ સમિતીની ભલામણો થઈ. તેના

પરિણામે સુધારેલી અમલીકરણ યોજના-1992 અમલમાં આવી. આ યોજના અન્વયે સૌ પ્રથમ 1986ની શિક્ષણનીતિમાં દશવિલાં વિવિધ પાસાંઓ માટે શિક્ષકો સભાન બને તે માટે નવસંસ્કરણ કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા. તે માટે સૌ પ્રથમ પ્રાથમિક શિક્ષકોને આ તાલીમ હેઠળ આવરી લેવાનું નક્કી થયું. આ કાર્યક્રમ 1993-94માં સમગ્ર દેશમાં વિશાળ પાયો પર શરૂ કરવામાં આવ્યો. સાડાચાર લાખ શિક્ષકોને આ તાલીમ હેઠળ આવરી લેવાનો લક્ષ્યાંક હતો. આ કામગીરી માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલયે રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (NCERT), નવી દિલ્લીને સુપરત કરી.

અમલીકરણ યોજના-1992માં પાયાની પ્રયુક્તિઓ અને પ્રવિધિઓ વિશે શિક્ષકોમાં સભાનતા કેળવાય તે માટે સમગ્ર અભ્યાસક્રમને મોડ્યુલ્સમાં ઢાળવામાં આવ્યો, જેમાં તમામ વિષયોને આવરી લીધા. એ મોડ્યુલ્સની લઘુ પુસ્તિકાઓ NCERT દ્વારા પ્રકાશિત કરી અને 1993ના જૂનથી 'આયોજિત સામૂહિક તાલીમ' આપવાની શરૂઆત કરી. રાજ્યોમાં શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદોએ પ્રારંભિક શિક્ષકોને 'સામૂહિક તાલીમ' આપવાનું કાર્ય જિલ્લા કક્ષાથી ઉપાડ્યું. જિલ્લા શિક્ષણભવનો અને અધ્યાપન મંદિરોના સહકારથી આ કાર્ય શરૂ કર્યું.

રાજ્ય અને જિલ્લા કક્ષાના શૈક્ષણિક જગતમાં કામ કરતાં સંનિષ્ઠ શિક્ષકો, આચાર્યો, વહીવટી અને નિરીક્ષક અધિકારીઓ તેમજ ક્ષેત્રીય કાર્યકરોને માટે હેતુ સિદ્ધિ તરફ લઈ જનાર તેમજ આવનાર દિવસોમાં ઊભી થનારી નવી સંકલ્પનાઓ, વ્યવસ્થાઓ અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓની જાણકારી આપવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું.

પ્રાથમિક તબક્કે શિક્ષક તાલીમ કાર્યક્રમમાં ગુણાત્મક સુધારણા લાવી શકાશે. ભાષા, ગણિત, પર્યાવરણ અભ્યાસ-1, 2, સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન જેવા વિષયોનાં મોડ્યુલ્સ પણ તૈયાર થયાં. શિક્ષકોને વર્ગખંડમાં આ સાહિત્ય ક્રિયાત્મક મોડ્યુલ્સ તરીકે ઉપયોગી બને એ અપેક્ષિત છે. શિક્ષકો પોતાની જાતે જ અમલીકરણ યોજના 1992માં આમ જ કરેલા નિર્ધારિત ખ્યાલો સાથે તાલ મિલાવવા આત્મવિશ્વાસથી શૈક્ષણિક ક્ષમતા-સજ્જતા કેળવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિનાં ધ્યેયોને સિદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ બને એ હેતુથી આ યોજના અમલમાં મૂકી છે. આંધ્રપ્રદેશના તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી જનાર્દન રેડ્ડીની અધ્યક્ષતામાં સંશોધિત રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-1992 તૈયાર કરવામાં આવી.

- ◆ દરેક વિદ્યાલયમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ગો અને ત્રણ શિક્ષકોની વ્યવસ્થા લાગુ કરવી.
- ◆ ઓપરેશન બ્લોક બોર્ડ તથા સ્કૂલ કોમ્પલેક્ષ જેવી યોજનાઓ ચાલુ રાખવામાં આવે.
- ◆ સામાજિક-આર્થિક વગેરે રાષ્ટ્રીય હિતોને અનુરૂપ અભ્યાસક્રમ બનાવવામાં આવે.
- ◆ જિલ્લા સાક્ષરતા અભિયાન (DLM) શરૂ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટે વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયાના કેન્દ્રિય ઘટક તરીકે માનવામાં આવે.
- ◆ વ્યવસાયી શિક્ષણ માધ્યમિક સ્તરે પણ શરૂ કરવામાં આવે.
- ◆ સરકાર દ્વારા શિક્ષણ સંસ્થાઓને નાણાંકીય મદદ પૂરી પાડવામાં આવે, સાથે સાથે શિક્ષણ સંસ્થાઓ પોતે નાણાંકીય મદદ મેળવવા પ્રયત્ન કરે જેથી કરીને માળખાગત સુવિધાઓનો વિકાસ કરી શકાય.

4.4.3 વિકલાંગો માટે રાષ્ટ્રીયનીતિ (2006) (National Policy for Persons with Disabilities-2006)

ભારતમાં વસતા તમામ નાગરિકોને કાયદાથી સમાન હક અને સમાન રક્ષણ મળે, વ્યક્તિને તેમની વિકલાંગતાને લીધે સામાન્ય નાગરિકને મળતા બંધારણીય હકોમાં સહેજ પણ ભેદભાવ ન થવો જોઈએ. બંધારણની 45મી કલમ વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓને પણ પૂર્ણ રીતે શિક્ષણસેવા પૂરી પાડવા અંગેની વાતની સાક્ષી પૂરે છે. 1964-66 કોઠારીપંચે પણ સામાન્ય બાળકોની શાળામાં Dis-able બાળકનો સમાવેશ કરવાની ભલામણ કરી છે. વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણ અંગે ઘણાં વર્ષોથી કાર્ય થઈ રહ્યું છે. પરંતુ આ શિક્ષણ વિકલાંગ બાળકોની વિશિષ્ટ શાળા (Special School) સુધી જ મર્યાદિત હતું. વિકલાંગો માટે રાષ્ટ્રીયનીતિ 2006 પ્રમાણે વિકલાંગ બાળક તેનાં માતા-પિતા સાથે રહીને પોતાના જ ગામ કે વિસ્તારની સામાન્ય શાળામાં સામાન્ય બાળકો સાથે જ શિક્ષણ મેળવે, જેમાં પ્રજ્ઞાયક્ષુ અલ્પદૃષ્ટિ, બહેરાં માનસિક ક્ષતિ અને શારીરિક ક્ષતિવાળાં તથા અને

અન્ય વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રારંભિક શિક્ષણમાં સાર્વત્રિકરણનાં ધ્યેય હાંસલ કરવા સામાન્ય શાળાનાં બાળકોને 6 થી 14 વર્ષની વય સુધી આવરી લેવામાં આવેલ છે. જ્યારે વિકલાંગ બાળકો માટે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં 6 થી 18 વર્ષની વય સુધી વિકલાંગ ધારા અન્વયે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

વિકલાંગ વ્યક્તિ એટલે તબીબી સત્તા દ્વારા પ્રમાણિત કર્યા મુજબની 40% કરતાં ઓછી નહિ એવી વિકલાંગતાથી પીડાતી કોઈ પણ વ્યક્તિ.

S.S.A. (સર્વશિક્ષા અભિયાન) અંતર્ગત સંકલિત શિક્ષણનાં ધ્યેયો :

- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણનાં ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે દરેક વિકલાંગ બાળક શાળામાં પ્રવેશ મેળવે.
- ◆ 6 થી 18 વર્ષની વયનાં તમામ વિકલાંગ બાળકો ગુણવત્તાયુક્ત પ્રારંભિક શિક્ષણ પુરું કરે.
- ◆ વિકલાંગ બાળક પણ સામાન્ય બાળકની જેમ શિક્ષણ મેળવી આત્મનિર્ભર બને તથા પુનઃ સ્થાપન પામે.

રાષ્ટ્રીયનીતિ અનુસાર વિકલાંગ બાળકોના સંકલિત શિક્ષણના ઉદ્દેશો :

સંકલિત એટલે સંકલન કરવું. વિકલાંગ બાળકોનું સામાન્ય બાળકો સાથે સંકલન કરવું તે એટલે કે વિકલાંગ બાળકને સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ અને તેને અપાતું શિક્ષણ જેના ઉદ્દેશો આ પ્રમાણે છે :

- ◆ વિકલાંગ બાળકોને સમાન શિક્ષણની તક પૂરી પાડવી.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ આપ્યા બાદ તેઓને વિકલાંગતાને અનુરૂપ વિશિષ્ટ શિક્ષકની સેવા પૂરી પાડવી.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોના સામાન્ય શાળામાં સ્થાયીકરણ અને પુનર્વસન માટે સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડવી.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોની સામાજિક સ્વીકૃતિ થાય તેવા પ્રયાસોને વેગ આપવો.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોને માનભર્યું સમાજમાં સ્થાન અપાવવું.
- ◆ ઓછા ખર્ચે શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવો.
- ◆ શાળાઓમાં વધુ સંખ્યામાં વધુ ઝડપથી વિકલાંગ બાળકોને સમાવવાં.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોના વાલીઓની શિક્ષણમાં ભાગીદારી વધારવી.
- ◆ અવરોધમુક્ત (સામાજિક, ભૌતિક, શૈક્ષણિક) પર્યાવરણ સર્જવાની સહાયક ભૂમિકા પૂરી પાડવી.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોનું સામાજિકીકરણ કરવું.
- ◆ સરકાર તરફથી વિકલાંગોના શિક્ષણ અર્થે ફાળવેલી ચોક્કસ રકમને યોગ્ય ધ્યેયલક્ષી બનાવવી, સમાજના છેવાડાના વિકલાંગો સુધી આર્થિક લાભ પહોંચાડવો.

વિકલાંગતા : કુદરતી રીતે અથવા આકસ્મિક કારણોસર વિકલાંગતા આવતી હોય છે. વિકલાંગતાઓ આ મુજબ છે.

- ◆ અંધત્વ અને અલ્પદ્રષ્ટિ, રંગઅંધતા
- ◆ માનસિક ક્ષતિ અને માનસિકરોગ
- ◆ માનસિક બીમારી
- ◆ મગજનો લકવો (સેરેબ્રલ પાલ્સી)
- ◆ બહુવિકલાંગતા
- ◆ શ્રવણની ખામી
- ◆ અસ્થિવિષયક વિકલાંગતા
- ◆ મટી ગયેલ રક્તપિત્ત
- ◆ ઓટેઝિમ

- ◆ દરેક વિકલાંગ બાળકને તેના શિક્ષણમાટે જરૂરી ખાસ પુસ્તકો અને સાધનો વિનામૂલ્યે આપવાં.
- ◆ વિકલાંગતામાં તજજ્ઞતા માટેના શિક્ષકોના ખાસ તાલીમી કાર્યક્રમો વિકસાવવા.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોને સમાન તકો, બંધારણીય હકોનું રક્ષણ અને પૂર્ણ ભાગીદારીવાળી વ્યવસ્થાઓ સરકાર પૂરી પાડશે. આ સંદર્ભમાં શિક્ષણ, નોકરી, જરૂરી વાતાવરણ, સામાજિક રક્ષણ વગેરે પૂરાં પાડવા. પુનઃ સ્થાપનની સેવાઓ આપવી.
- ◆ NHFDC (National Handicapped and Finance Development Corporation) વિકલાંગ વ્યક્તિઓ કે જે પોતાનો વ્યવસાય ચલાવે છે તેઓને ચોક્કસ ધોરણોને આધારે આર્થિક સહાય પૂરી પાડશે.
- ◆ ગ્રામ પંચાયતો, તાલુકા પંચાયતો અને જિલ્લા પંચાયતો વિકલાંગ બાળકોના કલ્યાણ માટે સેવાઓ પૂરી પાડશે.
- ◆ વિકલાંગતાનો અટકાવ : વિકલાંગ બાળકો ન જન્મે તે માટે માતાઓને જાગૃતિ માટેની સમજ આપવી. માતા સગર્ભા હોય ત્યારે અને બાળકના જન્મ પછી રાખવાની સંભાળ વિશેના કાર્યક્રમોનું સંચાલન કરવું.
- ◆ પુનઃ સ્થાપનના ઈલાજો : વિકલાંગ બાળકોને દાક્તરી સારવાર આપીને અથવા શારીરિક પુનઃ સ્થાપન માટે જરૂરી સાધનો પૂરાં પાડવાં. વિકલાંગ બાળકોને વ્યવસાયી માર્ગદર્શન આપવું. આર્થિક લાભ આપી સામાજિક રીતે પુનઃ સ્થાપિત કરવા.
- ◆ ગ્રામ્ય વિસ્તારો અને પછાત વિસ્તારોમાં રાજ્યસરકારની સહાયથી DDRCS કેન્દ્રો ઊભાં કરવાં.
- ◆ વિકલાંગોની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ, રાજ્ય સરકારો DDRCS અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો વિકલાંગ બાળકોને વ્હીલચેર, ટ્રાઈસિકલ, પગરખાં, શ્રવણયંત્રો તથા અધ્યયન સામગ્રી (ટેઈપ રેકોર્ડર, સીડી પ્લેયર, ડીક્ટાફોન, બ્રેઈલ લેખન સામગ્રી, ચશ્માં વગેરે) પૂરી પાડે. શૈક્ષણિક કિટ્સ, પ્રત્યાયન કિટ્સ વગેરે તૈયાર કરી વિકલાંગ બાળકોને આપવી.
- ◆ ખાનગી સાહસો અને જાહેર સાહસો વિકલાંગ બાળકો માટે જરૂરી સાધન સામગ્રીનું ઉત્પાદન કરે. રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો આ કાર્ય માટે આર્થિક સહાય પૂરી પાડે.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોને સહાય થાય તેવાં સાધનો કેન્દ્ર સરકાર તૈયાર કરાવે. જેથી શારીરિક, સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વતંત્રતાઓ તેઓને પ્રાપ્ત થાય અને વિકલાંગતાની લાગણીને ઘટાડી શકાય.
- ◆ સત્તાધારી સરકારો, વિકલાંગ બાળકોને શિક્ષણમાં સમાન તકો પૂરી પાડવા માટે જરૂરી સહાયક ઉપકરણો, શૈક્ષણિક સાધનો, ખાસ શિક્ષણ સામગ્રી કે એવી કોઈ સાધન સામગ્રી તૈયાર કરવા અને વિકસાવવાના હેતુ માટે સંશોધન હાથ ધરે.
- ◆ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો સગર્ભા માતાઓને એવી દવાઓ પૂરી પાડે કે જેથી વિકલાંગ બાળક જન્મવાની ટકાવારીમાં ઘટાડો થાય. બાળક જન્મે ત્યારે અને ત્યાર પછી તેઓને જુદા જુદા રોગો સામે લડવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત થાય તેવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની રસીઓ અપાવે.
- ◆ પુનર્વસન વ્યાવસાયિકો માટેની સંસ્થાઓ અને અભ્યાસક્રમોને માન્યતા આપવી.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોની ફરિયાદોનું નિવારણ થાય તે માટે સલાહ અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડી વિધેયાત્મક વાતાવરણ તૈયાર કરવું.
- ◆ દૃષ્ટિહીન કે અલ્પદૃષ્ટિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને લહિયાં પૂરાં પાડવાં.
- ◆ મુક્ત શાળાઓ અને મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલયો મારફત શિક્ષણ આપવું.
- ◆ ઈલેક્ટ્રોનિક અને અન્ય આંતરક્રિયાત્મક માધ્યમો દ્વારા વર્ગો અને ચર્ચાઓનું આયોજન કરવું.
- ◆ શાળા બહારના વિકલાંગ બાળકોને શાળામાં લાવવા અને તેઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરે તે માટે ખાસ તકેદારી લેવી.
- ◆ રિસોર્સ ટીચર અલગ અલગ ગામમાં અલગ અલગ સમયે વિકલાંગ બાળકની અઠવાડિયે એક

વખત મુલાકાત લેશે.

- ◆ ASHA (Accredited Social Health Activist) ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકોના તંદુરસ્ત જીવન માટે સંભાળ રાખે. સાથે સાથે વિકલાંગ બાળકોને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સેવાઓ પૂરી પાડશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

5. સમગ્ર શિક્ષણ વ્યવસ્થા વિશે સૌ પ્રથમવાર કયા પંચે ભલામણો પ્રથમવાર કરી ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

6. કોઠારીપંચે માધ્યમિક શિક્ષણના કયા હેતુઓ રજૂ કર્યા ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

7. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ દ્વારા કઈ કઈ ભલામણો કરવામાં આવી છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

8. સંકલિત શિક્ષણ એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.5 રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ (National Acts)

સામાન્ય અને સમાજમાં એવું વલણ પ્રવર્તે છે કે વિકલાંગ બાળકો કે જે દૃષ્ટિહીન, મૂક-બધિર અને માનસિક ક્ષતિ ધરાવતાં હોય તેઓને વિશિષ્ટ શાળામાં જ અભ્યાસ કરાવી શકાય. જો આ બાબત

ગંભીરતાથી વિચારવામાં આવે તો વિકલાંગ બાળકોની જરૂરિયાત અનુસાર સામાન્ય શાળામાં જ વાતાવરણ પૂરું પાડીને અભ્યાસ કરાવી શકાય છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપ ભારત સરકાર દ્વારા 1978માં 'સંકલિત શિક્ષણ યોજના' સમાજકલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા ખુલ્લી મુકવામાં આવી. જેનું વ્યવસ્થિત અમલીકરણ 1981થી કરવામાં આવ્યું. વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણને 1987થી વેગ મળ્યો. વિકલાંગોમાં નિરક્ષરતા ઘટાડવા કેન્દ્રસરકાર દ્વારા RCI Act-1992, PWD Act-1995, NT Act-1999 તથા RTE Act 2009 તૈયાર કરવામાં આવ્યા. આ બધા જ કાયદાઓ વિશે હવે આપણે અભ્યાસ કરીએ.

4.5.1 RCI Act, 1992 (The Rehabilitation Council of India, Act-1992, 1st September)

સંસદ દ્વારા તૈયાર થયેલો RCI Act પહેલી સપ્ટેમ્બર 1992ના દિવસે રાષ્ટ્રપતિને પ્રાપ્ત થયો. 'Ministry of Law, Justice and Company Affairs' દ્વારા ભારતના રાજ્યપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ આપી તેઓને પુનઃ સ્થાપનમાં મદદ કરવી તે આ કાયદાનો હેતુ છે. પુનર્વસન (પુનઃ સ્થાપન) માટે અપાતી તાલીમને નિયમિત બનાવવી, વિકલાંગ વ્યક્તિઓનું વ્યવસાયમાં પુનર્વસન કરવું, કેન્દ્રીય પુનર્વસન નોંધણીપત્રક નિભાવવું વગેરે કાર્યો RCI Actમાં કેન્દ્ર સરકારે કરવાનાં છે. ભારતીય પુનર્વસન કાઉન્સિલ કેન્દ્રના લોકકલ્યાણ, આરોગ્ય અને આર્થિક બાબતોના મંત્રાલયો સાથે સંપર્કમાં રહેશે. કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ અને તેના સભ્યોને નિયત ભથ્થાં કેન્દ્ર સરકાર ચૂકવશે. કાઉન્સિલને પોતાનો ઓફિસ સ્ટાફ અને અન્ય કર્મચારીઓ હશે.

ભારતીય પુનર્વસન પરિષદ, 1992 (RCI) સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ અને સંમિલિત શિક્ષણમાં મહત્વની ભૂમિકા અદા કરે છે. આ કાયદાની નીચે બાળકોની ખાસ જરૂરિયાતો શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અંકુશિત કરવા અગર નિયંત્રિત કરવા અંગે જણાવે છે. RCI સીધેસીધા કોઈ કક્ષાએ બધા જ વિકલાંગ બાળકોને શિક્ષણ આપવા અંગેની તમામ જરૂરિયાત અંગે પરોક્ષ રીતે જવાબદારીનું વહન કરે છે. RCIની મુખ્ય જવાબદારીઓ આ પ્રમાણે છે.

- ◆ પુનર્વસન વ્યાવસાયિકો માટેની સંસ્થાઓ અને અભ્યાસક્રમોને માન્યતા આપવી.
- ◆ કામ કરતા વિકલાંગ વ્યાવસાયિકોની નોંધણીપત્રકમાં નોંધણી કરવી.
- ◆ ટૂંકા અને લાંબાગાળાના તાલીમી કાર્યક્રમો પુનર્વસનની કામગીરી કરતા વ્યાવસાયિકો માટે પ્રયોજિત કરવા.
- ◆ પુનર્વસન કાર્ય કરતી સંસ્થાઓના કાર્યકરો માટે અભ્યાસક્રમ અને ભૌતિક સુવિધાઓના માપદંડ આપવા.
- ◆ જરૂર પડે તાલીમી સંસ્થાઓની માન્યતા પાછી ખેંચવી.
- ◆ નોંધણીપત્રકમાં નોંધાયેલાં નામ કમી કરવાં.

4.5.2 PWD Act, 1995 (The Person with Disabilities) સમાન તકો, રક્ષણનો અધિકાર અને સંપૂર્ણ ભાગીદારીનો કાયદો, 1995. (Equal Opportunities, Protection of Rights and Full Participation) Act-1995

એશિયા અને પેસિફિક વિસ્તાર માટેની આર્થિક અને સામાજિક (UN) સમિતિની બેઠક બેઈજિંગ ખાતે તા. 1 થી 5 ડીસેમ્બર, 1992માં યોજાઈ હતી. જેમાં વિકલાંગો માટે સમાન તકો, રક્ષણ માટેનો અધિકાર અને સંપૂર્ણ ભાગીદારીની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. ભારતે આ જાહેરાતમાં સમાવિષ્ટ વિકલાંગોને સહાયરૂપ તમામ બાબતોની સ્વકૃતિ આપી હતી. આ PWD Act, 1995નો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ પંજાબ રાજ્યમાં ફેબ્રુઆરી 1996થી થયો હતો. કલમ-26 થી 31માં વિકલાંગધારો સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. વિકલાંગોને શિક્ષણ મેળવવાનો કાયદેસરનો હક છે તથા સરકારની કાયદાકીય જવાબદારી છે. સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ, પરીક્ષા પદ્ધતિ તથા શૈક્ષણિક વાતાવરણને અનુરૂપ કામ કરવાનું ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું છે. ત્યારથી વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓને આર્ટ્સ, કોમર્સ, સાયન્સ કોલેજ, ફાર્મસી, MBA વગેરે વિદ્યાશાખામાં પ્રવેશ આપવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. વિકલાંગોને શિક્ષણ આપવું તે દયા, ઉપકાર, સહાનુભૂતિ નથી તે કાયદેસરની ફરજ છે. વિકલાંગ બાળકોની બાકીની ક્ષતિયુક્ત ઈન્દ્રિયો સિવાયની બાકીની ઈન્દ્રિયો કામ કરે છે તેથી તેઓને શિક્ષણ આપવું

જોઈએ. વિકલાંગ બાળકોના સ્થાયીકરણ અને પુનર્વસન માટે સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડવી. વિકલાંગ બાળકોની સામાજિક સ્વીકૃતિ થાય તેવા પ્રયાસોને વેગ આપવો. વિકલાંગ વ્યક્તિ એટલે તબીબી સત્તા દ્વારા પ્રમાણિત કર્યા મુજબની 40% કરતાં ઓછી નહિ એવી વિકલાંગતાથી પીડાતી કોઈપણ વ્યક્તિ.

PWDના મતાનુસાર વિકલાંગતા એટલે,

- ◆ અંધત્વ
- ◆ અલ્પદ્રષ્ટિ
- ◆ રક્તપિત્તમાંથી સાજો થયેલો વ્યક્તિ
- ◆ શ્રવણક્ષતિ
- ◆ અસ્થિવિષયક વિકલાંગતા
- ◆ માનસિક બીમારીઓ.

આ કાયદા પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય ખાતા દ્વારા વિકલાંગતાનાં પ્રમાણપત્રો આપવામાં આવે છે. વિકલાંગ વ્યક્તિને ખૂબ જ ટૂંક સમયમાં અને કશીયે મુશ્કેલી વગર વિકલાંગતાનું પ્રમાણપત્ર મળી જાય તેવી સગવડો ઊભી કરવામાં આવી છે. પંજાબમાં તા. 1-1-96 થી 31-10-2009 સુધીમાં કુલ 2,81,113 વિકલાંગ વ્યક્તિઓને વિકલાંગતાનાં પ્રમાણપત્રો અપાયાં હતા. 2001ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે ભારતમાં 1.19 કરોડ વિકલાંગ વ્યક્તિઓ (કુલ વસ્તીના 2.13%) હતી.

વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સહાય માટે માનવ સંસાધન તૈયાર કરવા કેન્દ્ર સરકારે સાત રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી.

- ◆ Institute for the Physically Handicapped, New Delhi.
- ◆ National Institute of Visually Handicapped, Dehradun.
- ◆ National Institute of Orthopaedically Handicapped, Kolkata.
- ◆ National Institute of Mentally Handicapped, Mumbai.
- ◆ National Institute of Rehabilitation Training & Research, Cuttack.
- ◆ National Institute for Empowerment of person with Multiple Disabilities, Chennai.

વિકલાંગ બાળકોના જન્મનું પ્રમાણ ઘટે તે ખૂબ જ ઈચ્છનીય છે. આવાં બાળકોનાં જન્મનું પ્રમાણ ઘટે તે માટે રાજ્યનો આરોગ્ય વિભાગ સાવચેતીનાં પગલાં લેવા પ્રયત્ન કરે છે. જેમ કે,

- ◆ National Programme for Control of Blindness.
- ◆ National Pulse Polio Eradication Programme.
- ◆ National Leprosy Elimination Programme.
- ◆ National Iodine Deficiency Disorders Control Programme.

PWD ના કાયદાઓ પ્રમાણે :

- ◆ વિકલાંગ બાળક ન જન્મે તે માટે ગર્ભવતી માતાઓને જરૂરી માહિતી અને સલાહ પૂરાં પાડવાં અને આ અંગે જાગૃતિ વિકસાવવી.
- ◆ શિક્ષણના પુનર્વસન સાથે વ્યાવસાયિક શિક્ષણ જોડવું.
- ◆ આર્થિક પુનર્વસન માટે સામાજિક મોભો અપાવવો.
- ◆ વિકલાંગ બાળક 18 વર્ષની વયનું થાય ત્યાં સુધી તેને વિનામૂલ્યે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- ◆ અંશકાલીન વર્ગો શરૂ કરવા.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોનો વિનામૂલ્યે પાઠ્ય પુસ્તકો, સહાયક ઉપકરણો, શૈક્ષણિક સાધનો, આર્થિક સહાય વગેરે પૂરાં પાડવાં. ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો પણ અપાવવા.
- ◆ શિષ્યવૃત્તિ અપાવવી.

- ◆ દષ્ટિહીન બાળકોના હિતમાં અભ્યાસનું પુનર્ગઠન કરવું.
- ◆ શ્રવણની ખામીવાળા બાળકોની સુવિધા માટે અભ્યાસક્રમના ભાગરૂપ ફક્ત એક જ ભાષા રાખવાની છૂટ આપવી.
- ◆ વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષકોને ક્ષેત્ર પ્રમાણેની તાલીમ આપવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો આ કાર્યમાં મદદરૂપ બનશે.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોનાં માતા-પિતાને પણ આર્થિક સહાય આપવી.
- ◆ વ્યાવસાયિક કે ધંધાકીય તાલીમ આપતી શાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો કે સંસ્થાઓમાંથી સ્થાપત્યલક્ષી અડચણો-સમસ્યાઓ દૂર કરવી.
- ◆ વિકલાંગોના પ્રકાર પ્રમાણે સરકારી અને ખાનગી ક્ષેત્રની ખાસ શિક્ષણ શાળાઓ ઊભી કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા.
- ◆ શારીરિક પુનઃસ્થાપન માટે માર્ગદર્શન, સલાહ, ફિઝિયોથેરાપી, વ્યાવસાયિક થેરાપી, સાયકોથેરાપી, સ્પીચથેરાપી, ઓડિયોલોજીકલ પુનર્વસન અને વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપવું.
- ◆ સેવાઓના ક્ષત્રોમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે અનામત નક્કી કરવી.
- ◆ રાજ્ય સરકારની સહાયથી ગ્રામ્ય અને પછાત વિસ્તારોમાં DDRCs (District Disability Rehabilitation Centres) શરૂ કરવાં.
- ◆ વિકલાંગોને સહાય અપાય તે માટે પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો (PHCs)ના માનવ સંસાધનને જરૂરી તાલીમ આપી તૈયાર કરવા.
- ◆ શારીરિક ક્ષતિ પહોંચાડનારા રોગો અટકાવવા સાવચેતીનાં પગલાં જેમ કે રસીકરણ, વિટામિનની ટીકડીઓ, આયર્ન અને ફોલિક એસિડની ટીકડીઓ, સંપૂર્ણખોરાક વગેરેની પ્રાથમિક સમજ સમાજના દરેક વ્યક્તિને પહોંચાડવી.

4.5.3 NT Act, 1999 (The National Trust Act, 1999)

સંસદ દ્વારા તૈયાર થયેલો આ કાયદો 30 ડિસેમ્બર, 1999ના દિવસે રાષ્ટ્રપતિને પ્રાપ્ત થયો. ‘Ministry of Law, Justice and Company Affairs’ દ્વારા ભારતના રાજ્યપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રવર્તમાન ભારતમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે અને તેમના અધિકારો માટે ચાર વિશિષ્ટ કાયદાની જોગવાઈ છે. માનસિક આરોગ્ય ધારો-1986, ભારતીય પુનર્વસન પરિષદ-1992, વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેનો ધારો-1995 અને રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ (NT) ઓટીઝમ, મગજનો પક્ષઘાત (લકવો), માનસિક મંદતા અને બહુવિધ (સૌથી વધુ શારીરિક ખામીઓ) વિકલાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓના કલ્યાણનો હેતુ.

રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ (NT) ભારતમાં વસતા તમામ નાગરિકોને કાયદાથી સમાન હક અને રક્ષણ મળે, તેમની વિકલાંગતાને લીધે સામાન્ય વ્યક્તિને મળતા બંધારણીય અધિકારોમાં ભેદભાવ ન થવા જોઈએ એ હેતુને ધ્યાનમાં રાખી વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે કાર્યરત છે. મગજનો લકવો પ્રસવપૂર્વે કે પ્રસવ દરમિયાન કે શિશુ વિકાસના સમય દરમિયાન મગજનો હુમલો તથા ઈજા થવાને કારણે થાય છે. આ પ્રકારની વિકલાંગ વ્યક્તિ મંદબુદ્ધિ શક્તિ ધરાવે છે. માનસિક વિકાસ રૂંધાતાં વ્યક્તિમાં માનસિક વિસંવાદી સ્થિતિ જન્મે છે. અવયવોના હલનચલનમાં કે જ્ઞાનતંતુઓની ખામી કે અન્ય શારીરિક અસમર્થતાને કારણે વ્યક્તિ બહુવિધ વિકલાંગતા ધરાવે છે.

- ◆ દરેક વિકલાંગ બાળક 18 વર્ષની વયનું થાય ત્યાં સુધી યોગ્ય વાતાવરણમાં તેને વિનામૂલ્યે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- ◆ સામાન્ય શાળાઓમાં વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓના સંકલનને પ્રોત્સાહિત કરવાના પ્રયત્નો કરવા.
- ◆ દેશના દરેક ભાગમાં વિકલાંગ બાળકોના ખાસ શિક્ષણની જરૂરિયાતના અનુસંધાનમાં તેના માટે જરૂરી પ્રકારની શાળા મળી રહે તે માટે NT ટ્રસ્ટ પ્રયત્ન કરશે.

ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશો (Objectives of the NT Trust)

- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિ સ્વતંત્ર રીતે જીવનનિર્વાહ કરી શકે તેટલી ક્ષમતાઓ કેળવે.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિને ઉત્તમકક્ષાની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી જેથી પોતાના પરિવાર સાથે સરળતાથી

જીવી શકે.

- ◆ વિકલાંગો માટેની માન્ય સંસ્થાઓને જરૂરિયાત પ્રમાણેની સેવાઓ પૂરી પાડવી.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિ કે જેને પોતાનો પરિવાર નથી તેવી વ્યક્તિની સમસ્યાઓ હલ કરવા સહાય પૂરી પાડવી.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારોના રક્ષણ માટે તેવા વ્યક્તિઓના વાલીઓને ટ્રસ્ટમાં જોડવાં.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને સમાનતકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને તેઓની ભાગીદારીને પ્રાધાન્ય આપવું.
- ◆ માન્યતાવાળા કાર્યક્રમો વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચાડવા.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના પરિવારજનોને સલાહ અને તાલીમ આપી પ્રોત્સાહક સામાજિક પર્યાવરણ તૈયાર કરવું.

4.5.4 RTE Act, (2009 & 2012)

સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની કલમ 45 મુજબ રાષ્ટ્રે એવા પ્રયાસો કરવાના હતા જેથી 6 થી 14 વર્ષની વયજૂથનાં તમામ બાળકોને મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે. વર્ષ 1986ની નવી શિક્ષણનીતિ અને ત્યારબાદ DPEP (જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ) જેવી મહત્વાકાંક્ષી યોજના વગેરેએ આ પ્રયાસોમાં મદદ કરી. વર્ષ 2001 થી સર્વ શિક્ષા અભિયાન અમલમાં આવ્યું. જેનો અમલ સાર્વત્રિક અને દેશવ્યાપી રીતે થયો. બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, 2009 સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવ્યો છે. આ કાયદાને ટૂંકમાં R.T.E. (Right to Education) 2009 અથવા તો શિક્ષણના અધિકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અધિનિયમ જમ્મુ-કાશ્મીર સિવાયના તમામ રાજ્યોને સમાન રીતે લાગુ પડે છે. 26 ઓગસ્ટ, 2009ના રોજ પ્રસિદ્ધ થયેલ આ અધિનિયમનો અમલ 1-4-2010થી થઈ ગયો છે. આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ કુલ સાત પ્રકરણોમાં છે.

પ્રકરણ : 1— પ્રારંભિક

- કલમ 1 (2)** : આ ધારો જમ્મુ-કાશ્મીર રાજ્ય સિવાયના ભારતને લાગુ પડે છે.
- કલમ 2 (ખ)** : ઉપરની વધારાની ફી એટલે કોઈ પણ પ્રકરણનું દાન અથવા ફાળો.
- કલમ 2 (ગ)** : બાળક એટલે 6 થી 14 વર્ષનાં છોકરા અથવા છોકરી
- કલમ 2 (ઘ)** : ‘વંચિત જૂથનું બાળક’ એટલે અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાતવર્ગ.
- કલમ 2 (ચ)** : ‘નબળા વર્ગનું બાળક’ એટલે લઘુત્તમ મર્યાદા કરતાં જેમનાં માતા-પિતા અથવા વાલીની વાર્ષિક આવક ઓછી હોય.
- કલમ 2 (ઝ)** : સ્થાનિક સત્તામંડળ એટલે મહાનગરપાલિકા, નગરપાલિકા, જિલ્લાપંચાયત અથવા ગ્રામપંચાયત

પ્રકરણ : 2 — નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર

- કલમ 3 (1)** : 6 થી 14 વર્ષની ઉંમરના દરેક બાળકને તેની નજીકની શાળામાં પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ પૂરું થતાં સુધી નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર.
- (2) પેટા કલમ (1)ના હેતુ સારું બાળકને પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ મેળવતાં અને પૂરું કરતાં અટકાવે તેવી કોઈ પણ ફી-ચાર્જ ખર્ચ ચૂકવવાની જવાબદારી બાળકની રહેશે નહિ.
- 6 વર્ષથી વધુ ઉંમરના કોઈ બાળકને કોઈ શાળામાં પ્રવેશ ન અપાયો હોય અથવા પ્રવેશ અપાયો છતાં, તેનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું ન કરી શક્યો/શકી હોય તેની ઉંમરને અનુરૂપ વર્ગમાં પ્રવેશ આપવામાં આવશે.

પ્રકરણ : 3 — સંબંધિત સરકાર, સ્થાનિક સત્તામંડળ અને માતા-પિતાની ફરજો.

- કલમ 6 (ક)** : કેન્દ્ર સરકાર કલમ 29 હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરેલ શૈક્ષણિક સત્તામંડળની મદદથી રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમનું માળખું વિકસાવશે.

- (ખ) : શિક્ષકોની તાલીમ માટેનાં ધોરણો વિકસાવશે અને તેનો અમલ કરશે.
 (ગ) : નવાં સંશોધનો, આયોજન અને કાર્યક્ષમતા વધારવા રાજ્ય સરકારને ટેકનિકલ સહાય અને સંસાધનો પૂરાં પાડશે.

કલમ 8 : સંબંધિક સરકાર

- (ક) : દરેક બાળકને નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ પૂરું પાડશે.
 (ઘ) : શાળાના મકાન સહિત આધાર માળખું, શૈક્ષણિક સ્ટાફ અને ભણવાની સામગ્રી પૂરાં પાડશે.

કલમ 9 : દરેક સ્થાનિક સત્તામંડળ

- (ક) : દરેક બાળકને નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ પૂરું પાડશે.
 (ગ) : બુનિયાદી શિક્ષણ મેળવવા અને પૂરું કરવા ભેદભાવ ન રખાય
 (ઘ) : પોતાના ક્ષેત્રાધિકારની અંદર રહેતાં ચૌદ વર્ષ સુધીનાં બાળકોનો રેકર્ડ નિયત કરવામાં આવે તેવી રીતે રખાશે.
 (છ) : શાળાના મકાન સહિત આધાર માળખું, શૈક્ષણિક સ્ટાફ અને ભણવાની સામગ્રી પૂરાં પાડશે.
 (જ) : નિયત ધોરણો મુજબની પ્રાથમિક શિક્ષણની સારી ગુણવત્તા નિશ્ચિત કરશે.
 (ટ) : શિક્ષકો માટે તાલીમની સગવડ પૂરી પાડશે.
 (ઠ) : શૈક્ષણિક કેલેન્ડર નક્કી કરશે.

કલમ 10 : નજીકની શાળામાં દાખલ કરવાની જવાબદારી માતા-પિતાની રહેશે.

કલમ 11 : બાળકો માટે નિ:શુલ્ક પૂર્વ-શાળા શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે સંબંધિત સરકાર જરૂરી વ્યવસ્થા કરશે.

પ્રકરણ : 4 – શાળા અને શિક્ષકોની જવાબદારી

કલમ 12 (ક) : 6 થી 14 વર્ષનાં બાળકોને નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ પુરું પાડશે.

(ગ) : નબળા વર્ગનાં અને વંચિત બાળકોને નજીકની શાળામાં તે વર્ગનાં બાળકોની કુલ સંખ્યાના ઓછામાં ઓછા 25% બાળકોને ધોરણ-1માં દાખલ કરશે.

કલમ 12 (3) : દરેક શાળા સંબંધિત સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તામંડળને જરૂરી હોય તેવી માહિતી પૂરી પાડશે.

કલમ 13 (1) : કોઈ શાળા બાળકને દાખલ કરતી વખતે કોઈ ફી વસૂલ કરશે નહિ.

કલમ 13(2)(ક) : કોઈ શાળા વધારાની ફી મેળવશે તો તેને દંડની સજા થઈ શકે. વસૂલ કરેલી વધારાની રકમની દસ ગણી રકમ સુધીનો દંડ થશે.

કલમ 14 (2) : ઉંમરની સાબિતીના અભાવે કોઈ બાળકને શાળામાં પ્રવેશનો ઈન્કાર કરાશે નહિ.

કલમ 17 (1) : કોઈપણ બાળકને શારીરિક શિક્ષા અથવા માનસિક ત્રાસ આપી શકાશે નહિ.

કલમ 18 : માન્યતા પ્રમાણપત્ર મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિ શાળા સ્થાપી શકશે નહિ કે તેની કામગીરી કરી શકશે નહિ.

કલમ 21 (1) : સ્થાનિક સત્તામંડળના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને આવી શાળામાં દાખલ કરેલાં બાળકોનાં માતા-પિતા અથવા વાલી અને શિક્ષકોની બનેલી શાળા સંચાલન સમિતીના ઓછામાં ઓછા 3/4 સભ્યો બાળકોનાં માતા-પિતા અથવા વાલી રહેશે. આ સમિતીના 50% સભ્યો સ્ત્રીઓ રહેશે.

કલમ 2 (2) : શાળા સંચાલન સમિતી નીચેનાં કાર્યો કરશે.

- (ક) : શાળાની કામગીરી પર દેખરેખ નિયંત્રણ રાખશે.

- (ખ) : શાળા વિકાસ યોજના તૈયાર કરી તેની ભલામણ કરશે.
- (ગ) : ગ્રાન્ટના ઉપયોગ પર દેખરેખ-નિયંત્રણ રાખશે.
- (ઘ) : નિયત કરવામાં આવે તેવાં બીજાં કાર્યો.

કલમ 24 (1) : શાળામાં શિક્ષકની ફરજો.

- (ક) : શાળામાં હાજર રહેવામાં નિયમિત રહેશે અને સમયનું પાલન કરવાનું રહેશે.
- (ખ) : અભ્યાસક્રમ ચલાવશે અને પૂરો કરશે.
- (ગ) : નિર્દિષ્ટ સમયની અંદર સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરશે.
- (ઘ) : વધારાની શિક્ષણની જરૂરિયાત હોય તો તેમાં પૂરક બનશે.
- (ટ) : બાળકોનાં માતા-પિતા અને વાલીઓ સાથે નિયમિત બેઠકો યોજી બાળકની હાજરીની નિયમિતતા, ભણવાની શક્તિ, ભણવામાં સાધેલી પ્રગતિ અને બાળક અંગે બીજી કોઈ પ્રસ્તુત માહિતી જણાવશે.

કલમ 28 : કોઈ પણ શિક્ષક ખાનગી ટ્યૂશન અથવા ખાનગી શિક્ષણની પ્રવૃત્તિનું કામ કરશે નહિ.

પ્રકરણ : 5 – અભ્યાસક્રમ અને પાયાનું બુનિયાદી શિક્ષણ પૂરું કરવું.

કલમ 29 (2) : પેટાકલમ (1) હેઠળ અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકન કાર્ય પદ્ધતિ નિયત કરતી વખતે શૈક્ષણિક સત્તામંદળ નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લેશે.

- (ક) : સંવિધાનમાં દર્શાવેલ મૂલ્યો સાથે સુસંગતતા
- (ખ) : બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ
- (ગ) : બાળકમાં જ્ઞાન, ક્ષમતા અને બુદ્ધિ શક્તિનું નિર્માણ
- (ઘ) : બાળકની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ.
- (ચ) : બાળકેન્દ્રી પ્રવૃત્તિઓ, શોધ, સંશોધન વગેરે મારફત શિક્ષણ
- (છ) : શિક્ષણનું માધ્યમ શક્ય હોય ત્યાં સુધી બાળકની માતૃભાષા રહેશે.
- (જ) : બાળકને ડર, માનસિક આઘાત અને ચિંતામાંથી મુક્ત બનાવવો અને બાળકને તેના વિચાર મુક્તપણે વ્યક્ત કરવામાં મદદ કરવી.
- (ઝ) : બાળકના જ્ઞાનની સમજ અને તેથી તે પ્રયોજવાની શક્તિનું સર્વગ્રાહી અને સતત મૂલ્યાંકન.

પ્રકરણ : 6 – બાળકોના અધિકારનું રક્ષણ

કલમ 31 (1) : બાળકોના અધિકાર-રક્ષણ માટેના રાજ્ય આયોગ તેને સોંપાયેલાં કાર્યો કરશે.

કલમ 32 (1) : બાળકોના અધિકારને લગતી કોઈ ફરિયાદ હોય તેવી વ્યક્તિ તેના ક્ષેત્રાધિકાર ધરાવતા સ્થાનિક મંડળને લેખિત ફરિયાદ કરી શકશે.

- (2) : સત્તામંડળ સંબંધિત પક્ષકારોને સાંભળવાની યોગ્ય તક આપ્યા પછી ત્રણ મહિનાની અંદર તે બાબતે નિર્ણય કરશે.

કલમ 33 (1) : કેન્દ્ર સરકાર જાહેરનામું બહાર પાડીને વધુમાં વધુ 15 સભ્યોની બનેલી રાષ્ટ્રીય સલાહકાર સમિતીની રચના કરશે.

- (2) : રાષ્ટ્રીય સલાહકાર સમિતિ આ ધારાની જોગવાઈઓના અસરકારક અમલ અંગે કેન્દ્ર સરકારને સલાહ આપશે.

પ્રકરણ : 7 – પ્રકીર્ણ

કલમ 36 : કલમ-13ની પેટા કલમ-3, કલમ-18ની પેટા કલમ-5 અને કલમ-19ની પેટા કલમ-5 હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુનાઓ માટે સરકારે યોગ્ય જાહેરનામું બહાર પાડી આ અંગે અધિકૃત કરેલ અધિકારીની પૂર્વ મંજૂરી સિવાય કોઈ ફોજદારી કાર્યવાહી

કરવામાં આવશે નહિ.

- કલમ 38 (1) :** સંબંધિત સરકાર, આ ધારાની જોગવાઈઓના અમલ માટે જાહેરનામું બહાર પાડીને નિયમો ઘડશે.
- : શૈક્ષણિક વર્ષ દરમિયાન ધોરણ 6 થી 8 માટે કામકાજના 220 દિવસ અને વર્ષદીઠ ઓછામાં ઓછા 1000 કલાક શૈક્ષણિકકાર્ય કરવાનું રહેશે.
 - : શાળામાં દાખલ કરેલ કોઈ પણ બાળકને પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂરું થતાં સુધીમાં કોઈપણ ધોરણમાં રોકી શકાશે નહિ અથવા કાઢી મૂકાશે નહિ.
 - : શૈક્ષણિક વર્ષ દરમિયાન ધોરણ 1 થી 5 માટે કામકાજના 200 દિવસ અને વર્ષદીઠ ઓછામાં ઓછા 800 કલાક શૈક્ષણિક કામગીરી કરવાની રહેશે.
 - : શાળામાં પ્રવેશ માટે બાળક અથવા તેનાં માતા-પિતા કે વાલીને તપાસ માટે કે ઈન્ટરવ્યૂમાંથી પસારી કરી શકાશે નહિ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.
(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

9. RCI Act નો હેતુ કયો છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

10. PWD Act અનુસાર વિકલાંગતાના પ્રકાર જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

11. શાળા સંચાલન સમિતિનાં કાર્યો કયાં કયાં છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

12. RTE Act પ્રમાણે શાળા અને શિક્ષકોની જવાબદારી સમજાવો.

.....
.....
.....

4.6 કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ

સર્વશિક્ષા અભિયાન (SSA) સમગ્ર ભારત દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ માટેનો કાર્યક્રમ છે. 6 થી 14 વર્ષનાં દેશનાં તમામ બાળકોને ગુણવત્તાલક્ષી પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર જુદા જુદા કાર્યક્રમો અને યોજનાઓનો અમલ કરાવે છે. IEDC, SSA તથા અન્ય કાર્યક્રમો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. માધ્યમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા RMSA યોજના ખૂબ જ ઉપયોગી સાબિત થાય છે. હવે આ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો વિશે આપણે અભ્યાસ કરીએ.

4.6.1 IEDC (1974, 1983) Integrated Education for Disable Children Cell-1974-1983.

સંકલિત એટલે સંકલન કરવું અર્થાત્ વિકલાંગ બાળકોનું સામાન્ય બાળકો સાથે સંકલન કરવું. તે અનુસંધાને દરેક વિકલાંગ બાળકને સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ આપવો. સંકલિત શિક્ષણ માટે વિકલાંગતાના સંદર્ભમાં મુખ્ય ત્રણ કાયદા ઘડવામાં આવ્યા. (1) RCI Act, 1992 (2) PWD Act, 1995 અને (3) NT Act, 1999.

કોઠારી કમિશન (1964) એ આવાં વિકલાંગ બાળકોને શિક્ષણ આપવા પર ભાર મૂક્યો. ત્યારબાદ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ (1996)માં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે વિકલાંગ બાળકોને માટે સામાન્ય શાળામાં તે અંગેના 26/B ધારા હેઠળ સંકલિત શિક્ષણ શરૂ કરવું. ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ આ કાર્ય પ્રાથમિક શિક્ષણ નિયામક પાસે હતું. હવે IEDC પાસે છે.

- ◆ વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણ અને તેમના વિકાસ માટે ઘણા વર્ષોથી કાર્ય થઈ રહ્યું છે. પરંતુ આ શિક્ષણ વિકલાંગ બાળકોની વિશિષ્ટ શાળા સુધી જ મર્યાદિત હતું.
- ◆ આ સમ્મિલિત શિક્ષણ યોજનામાં વિકલાંગ બાળક તેનાં માતા-પિતા સાથે રહીને પોતાના જ ગામ કે વિસ્તારની સામાન્ય શાળામાં બાળકો સાથે જ શિક્ષણ મેળવે છે.
- ◆ ગામની સામાન્ય શાળામાં સામાન્ય બાળકો સાથે રહીને વિકલાંગ બાળક શિક્ષણ મેળવે જેમાં દરેક પ્રકારની વિકલાંગતાનો સમાવેશ થાય છે.
- ◆ પ્રવેશોત્સવ : સમાજનું એક પણ વિકલાંગ બાળક શિક્ષણથી વંચિત ન રહી જાય અને સામાન્ય બાળક સાથે શિક્ષણ મેળવી શકે તે માટે દર વર્ષે દરેક તાલુકામાં સર્વેની કામગીરી થાય છે. તેમની વિકલાંગતાની માહિતી લઈ વાલીને માર્ગદર્શન આપી નજીકની શાળામાં પ્રવેશ અપાવે છે. તેમાં SMCનું યોગદાન મળે તે ખૂબ જ મહત્વનું છે. વિકલાંગ બાળકોના પ્રવેશ સમયે પ્રવેશોત્સવ ઉજવવાનું નક્કી થયું છે.
- ◆ **IEDના Cell અન્વયે થતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ :**
 - ◆ એસકોર્ટ/ટ્રાન્સપોર્ટ સહાય
 - ◆ સાધન સહાય
 - ◆ એસેસમેન્ટ કેમ્પ
 - ◆ વાલી બેઠક
 - ◆ રિસોર્સ રૂમ
 - ◆ દરેક તહેવારની ઉજવણી
 - ◆ સમર કેમ્પ
 - ◆ વિશ્વ વિકલાંગ દિનની ઉજવણી
 - ◆ ચિત્રસ્પર્ધા
 - ◆ ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ
 - ◆ સ્પીચથેરાપિસ્ટ
- ◆ **રિસોર્સરૂમ :** સામાન્ય શાળામાં વિકલાંગ બાળકોનું સંકલન થાય તે ઉદ્દેશથી બ્લોકકક્ષાએ તેમજ કલસ્ટરકક્ષાએ IED યુનિટ અંતર્ગત રિસોર્સરૂમની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. વિકલાંગ બાળકોના સઘન શિક્ષણ માટે જે તે વિકલાંગતા અનુસાર અથવા બધા પ્રકારની વિકલાંગ વ્યક્તિને લગતા શૈક્ષણિક સાધનો ધરાવતો રૂમ એટલે રિસોર્સરૂમ.

- ◆ રિસોર્સરૂમમાં વિવિધ પ્રકારના સાધનો હોય છે.
- ◆ આ રૂમમાં વિવિધ તજજ્ઞો દ્વારા માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.
- ◆ વિકલાંગ બાળકો જે પ્રવૃત્તિ સામાન્ય બાળકો સાથે ન શીખી શકે તે રિસોર્સરૂમની મદદથી શીખવવામાં આવે છે.
- ◆ દરેક પ્રવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ કરાવવામાં આવે છે.
- ◆ અહીં ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ અને સ્પીચથેરાપિસ્ટ દ્વારા સલાહ અને માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.
- ◆ **વાલી મિટિંગ :** વિકલાંગ બાળકના વાલી જાગૃત હશે તો જ તેનો વિકાસ શક્ય બને છે. SSA વાલી જાગૃતિ માટે કાર્યરત રહે છે. આ બેઠકમાં આ પ્રમાણે માર્ગદર્શન અને સલાહ આપવામાં આવે છે :
 - ◆ પ્રથમ બાળકનો સ્વીકાર કરવો.
 - ◆ તેમના કાર્યનો સ્વીકાર કરી તેને પ્રોત્સાહન આપવું.
 - ◆ વિકલાંગ બાળકને સમજવા અને તેમની જરૂરિયાત જાણી ઉકેલ લાવવા ધીરજ જરૂરી છે. ઉતાવળ કે ઉપેક્ષા જરૂરી નથી.
 - ◆ બાળક રમત-ગમત, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો અને સંગીત પ્રત્યે આકર્ષિક હોય છે. આવાં સાધનો વડે બાળકોને પ્રવૃત્તિ કરાવવી જોઈએ.
- ◆ **ખેલમહાકુંભ :** સમાજના દરેક બાળકને ભણવાનો અને રમવાનો અધિકાર છે. આ હેતુથી વિકલાંગ બાળકો માટે ખેલ મહાકુંભનું દરેક જિલ્લામાં આયોજન કરવામાં આવે છે. દરેક પ્રકારની વિકલાંગતા ધરાવતા બાળકો તેમાં ભાગ લઈ શકે છે. તેઓને પોતાનામાં રહેલી શક્તિને સમાજને બતાવવાનો મોકો મળે છે.

4.6.2 સર્વશિક્ષા અભિયાન (SSA) 2000, 2011

પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ અંગેની રાષ્ટ્રીય વચનબદ્ધતાને અનુલક્ષીને ભારત સરકારે સંબંધિત રાજ્ય સરકારના સહયોગમાં રહીને સમગ્ર ભારતમાં સર્વશિક્ષા અભિયાન (SSA) યોજના અમલમાં મૂકેલ છે. જેના ભાગરૂપે ગુજરાતમાં પણ સર્વશિક્ષા અભિયાન કાર્યક્રમની યોજના 2001-02ના વર્ષથી અમલમાં આવેલ છે. ગુજરાતમાં આ યોજનાનો અમલ ગુજરાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પરિષદ દ્વારા કરવામાં આવે છે. 6 થી 14 વર્ષનાં તમામ બાળકોને ગુણવત્તાલક્ષી પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવાના મુખ્ય આશય સાથે શરૂ થયેલા આ કાર્યક્રમમાં કેન્દ્ર સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકારનું નાણાંકીય યોગદાન મળે છે.

સર્વશિક્ષા અભિયાનના મુખ્ય ધ્યેયો :

- ◆ 6 થી 14 વર્ષની વયજૂથનાં તમામ બાળકોનું નામાંકન અને સાર્વત્રિકરણ
- ◆ 6 થી 14 વર્ષનાં તમામ બાળકોને પ્રવેશ આપી શાળામાં સતત જાળવી તેને ધોરણ 1 થી 7 સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- ◆ શાળા બહારનાં બાળકો વૈકલ્પિક શિક્ષણના માધ્યમ દ્વારા સામાન્ય શાળામાં દાખલ થાય.
- ◆ સમાજના તમામ જૂથનાં બાળકોને સમાન ધોરણે પ્રાથમિક શિક્ષણની આવશ્યક ગુણવત્તામાં મહત્વપૂર્ણ સુધારો કરવો.
- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્તરે કન્યાઓના શિક્ષણનો દર વધારવો. પુરુષ-સ્ત્રીના લૈંગિક શિક્ષણ દરના તફાવતમાં ઘટાડો કરી કન્યા કેળવણીનું પ્રમાણ વધારવું.
- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં લોકભાગીદારી વધારવી.
- ◆ શાળાઓમાં પૂરતી ભૌતિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી.

SSAનું મહત્વ :

- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ માટે ચોક્કસ સમય રેખાનો કાર્યક્રમ છે.

- ◆ સમગ્ર દેશમાં ગુણવત્તાયુક્ત પ્રારંભિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- ◆ પ્રારંભિક શિક્ષણ દ્વારા સામાજિક ન્યાય માટેની તક પૂરી પાડવી.
- ◆ પ્રારંભિક શિક્ષણને લગતી સંસ્થાઓના વહીવટ અને વ્યવસ્થાપન ક્ષેત્રે પાયાના સ્તરે કાર્યરત સંસ્થાઓ, પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ, ગ્રામશિક્ષણ સમિતિ, સ્વાયત્ત સંસ્થાઓને અસરકારક રીતે સંલગ્ન કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા.

ઉપરોક્ત મહત્વપૂર્ણ કામગીરી કરીને દરેક બાળકને શાળા, શિક્ષણ ગેરંટી કેન્દ્ર, 'વૈકલ્પિક સ્કૂલ કે બેક ટુ સ્કૂલ' કેમ્પમાં લઈ 100% નામાંકન થાય તે જોવું અને શાળા પ્રવેશ પછી પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી સતત જળવાઈ રહે તે અંગે પ્રયત્ન કરવા.

1. સને 2007 સુધીમાં દરેક બાળક પ્રાથમિક શિક્ષણના પાંચ વર્ષ પૂરા કરે તે અંગેના તમામ પ્રયત્નો કરવા.
2. સને 2010-11 સુધીમાં દરેક બાળક પ્રારંભિક શિક્ષણના આઠ વર્ષ પૂર્ણ કરે તે માટે પ્રયત્ન કરવા.
3. પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્તરે 2007 સુધીમાં અને પ્રારંભિક શિક્ષણ સ્તરે 2010-11 સુધીમાં લૈંગિક અને સામાજિક વર્ગ વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવા પ્રયત્ન કરવા.

ઉપરોક્ત હેતુઓની સિદ્ધિ માટે SSA યોજના અંતર્ગત વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિઓમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે એકસૂત્રતા જળવાઈ રહે તે માટે ભારત સરકાર (MHRD) દ્વારા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ નક્કી કરી તેના નાણાંકીય ધોરણો નક્કી કરવામાં આવેલ છે. રાજ્યસ્તરે SSA કચેરી સમગ્ર રાજ્યની જવાબદારી સંભાળે છે. તેમજ જિલ્લા સ્તરે જિલ્લા સર્વશિક્ષા અભિયાન કચેરી વહીવટ સંભાળે છે. SSA માટે જે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ નક્કી કરવામાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છે.

1. શાળાઓ, ઓરડાઓ, શૌચાલય, મધ્યાહન ભોજન યોજનાનું રસોડું વગેરેનું બાંધકામ અને શાળા રીપેરિંગ.
2. શિક્ષકોને સેવાકાલીન તાલીમ અને સમુદાયના સભ્યોને પણ તાલીમ વ્યવસ્થાઓ.
3. વર્ગખંડમાં જરૂરી શૈક્ષણિક સામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષક ગ્રાન્ટ આપવી.
4. શાળા બહારનાં બાળકો માટે વૈકલ્પિક શિક્ષણ વ્યવસ્થા.
5. શાળા વિકાસ અને જાળવણી માટે શાળાઓને વાર્ષિક શાળા ગ્રાન્ટ
6. કન્યા શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા માટે નિવાસી શાળા કસ્તુરબા ગાંધી બાલિકા વિદ્યાલય (કેજીબીવી)

શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના સંદર્ભમાં SSA નો ફાળો :

શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના સંદર્ભમાં સર્વશિક્ષા અભિયાનનો ફાળો ખૂબ જ મહત્વનો છે. આ અભિયાનને સફળ બનાવવા દરેક રાજ્ય સ્તરે તેમજ જિલ્લા સ્તરે સેલ ઊભો કરવામાં આવેલ છે. જિલ્લા સ્તરે તેના વહીવટી વડા પ્રાથમિક શિક્ષણાધિકારીને જવાબદારી સોંપેલ છે. તાલુકા સ્તરે BRC અને કલસ્ટર સ્તરે CRCની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. 2004માં 'સર્વશિક્ષા અભિયાનને' SSAM સર્વશિક્ષા અભિયાન મિશન તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

સર્વશિક્ષા અભિયાનની ફલશ્રુતિ :

2004 પછી શિક્ષણ માટે સર્વશિક્ષા અભિયાનનો સમગ્ર દેશમાં પ્રારંભ થયો પરિણામે.

1. શાળામાં દાખલ થવા યોગ્ય બાળકોની ટકાવારી 1950-51માં 31% હતી જે 2003-04ના વર્ષમાં વધીને 85% થઈ.
2. પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્તરે જાતીય (લિંગ) અસમાનતા 17.1% હતી જે 2003-04ના વર્ષમાં 6.8% થઈ અને 2009-10માં 4.3% થઈ.
3. 2001માં શાળાઓ જવા યોગ્ય બાળકોમાંથી 3.2 કરોડ બાળકો શાળા બહાર હતા. ઓક્ટોબર 2005માં તે સંખ્યા 95 લાખ થઈ. આમ, શાળામાં બાળકોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ જોવા મળી.

4. 2001-02માં અધવચ્ચે શાળા છોડી જનારાં બાળકોની સંખ્યામાં 7%નો અને 2009-10માં 3%નો ઘટાડો થયો.
5. દેશના દરેક ખૂણામાં આજે 1 કિ.મી.ના વિસ્તારમાં શાળા છે. 2001 પછી 1,78,000 શાળાઓ નવી ખોલવામાં આવી.
6. 93000 શાળાઓનાં મકાનો પૂર્ણ કરવામાં આવ્યાં.
7. 4.92 લાખ શિક્ષકોની નિયુક્તિ કરવામાં આવી.

SSA અંતર્ગત શાળાઓને ચોક્કસ ગ્રાન્ટ ફાળવવામાં આવે છે. વિલેજ એજ્યુકેશન કમિટી દ્વારા આ ગ્રાન્ટનો વહીવટ થાય છે.

VEC (Village Education Committee) અને SSAM અંતર્ગત શાળાને મળતી આર્થિક સહાય : દરેક શૈક્ષણિક વર્ષના પ્રથમ સત્રના પ્રારંભમાં શાળામાં દરેક વર્ગ શિક્ષકને વર્ગશિક્ષણ માટે સ્થાનિક કક્ષાએ મળતી સામગ્રી દ્વારા શિક્ષણને અનુરૂપ સાધનો બનાવવા રૂા. 500 ગ્રાન્ટ VECને ફાળવવામાં આવે છે. આ અનુદાનનો ઉપયોગ સત્ર દરમિયાન શિક્ષક અસરકારક વર્ગશિક્ષણ નિર્માણ કરવામાં ઉપયોગી બને તેવા ક્ષમતાલક્ષી, સ્વનિર્મિત શૈક્ષણિક સાધનો બનાવશે. આ સાધનો સ્થાનિક પર્યાવરણનાં શિક્ષણમાં મહત્તમ ઉપયોગ કરે, નવસર્જન વિચારો ઉમેરે, સર્જનાત્મક શક્તિ વિકસાવે, પોતાની આગવી સૂઝ દ્વારા વર્ગશિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓને સામેલ કરી શૈક્ષણિક ઉપકરણો બનાવે, વાપરે, વિકસાવેલ સ્વયંસ્ફૂરિત પ્રેરણા દ્વારા વર્ગમાં ઉપયોગી સાધનો તૈયાર કરે તે હેતુ છે.

સર્વશિક્ષા અભિયાનના કારણે MTA, PTA અને VECની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વની બની છે. ઉપરાંત શાળા પ્રવેશોત્સવ, કન્યા કેળવણી રથ, વગેરેના કારણે લોકજૂબેશ રૂપે પણ શિક્ષણમાં સમાજની ભાગીદારી વધી છે. શાળાઓ ભૌતિક રીતે સજ્જ બની છે. ઓપવર્ગો અને સેમિનારોના કારણે શિક્ષક સજ્જતામાં વધારો થયો છે.

SSA ના અમલીકરણ બાદ જિલ્લામાં વૈકલ્પિક શિક્ષણ વ્યવસ્થા, બ્રીજકોર્ષ, મીડ ટર્મકોર્ષ, એજ્યુકેશન કેમ્પ, નિવાસી બ્રીજ કોર્ષ, કસ્તુરબા ગાંધી બાલિકા વિદ્યાલય, NP, EGEL પરિયોજના જેવી વિવિધ યોજનાઓ થકી શાળાઓમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

આ યોજનામાં ધોરણ 1 થી 7માં ઊંઠી ગયેલા બાળકોને શૈક્ષણિક કાર્ડ દ્વારા નિયત સમયનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે. વયને અનુરૂપ ધોરણ માટે શૈક્ષણિક રીતે સમક્ષ બનાવવામાં આવશે.

4.6.3 રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષણ અભિયાન RMSA (2009) (Rashtriya Madhyamik Shiksha Abhiyan-2009)

RMSA એ કેન્દ્રિય પુરસ્કૃત યોજના છે. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગુણવત્તાયુક્ત માધ્યમિક શિક્ષણ સમાજના તમામ વર્ગો સુધી કોઈ પણ પ્રકારના આર્થિક, સામાજિક કે લૈંગિક ભેદભાવ વિના પહોંચાડવાનો છે.

ઉદ્દેશો :

- ◆ હયાત માધ્યમિક શાળાઓમાં સુવિધાઓનો વધારો કરવો.
- ◆ માધ્યમિક શિક્ષણથી વંચિત વિસ્તારમાં સ્કૂલ મેરીગના આધારે નવી માધ્યમિક શાળાઓ શરૂ કરવી. (2009માં ગુજરાત રાજ્યમાં 72 માધ્યમિક શાળાઓ અને 2011માં 326 માધ્યમિક શાળાઓ શરૂ કરી હતી.)
- ◆ હયાત સરકારી માધ્યમિક શાળાઓમાં વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે જરૂરી સુવિધાઓ વધારવી.
- ◆ શિક્ષકની ગુણવત્તા સુધારવા માટે સેવાકાલીન તાલીમી કાર્યક્રમો વધારવા અને શિક્ષકોની નિમણૂક કરવી.
- ◆ દરેક શાળામાં વર્ગખંડો, લેબ., ટોઈલેટ, પાણી તથા વીજળીની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.
- ◆ વિજ્ઞાન શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા વિજ્ઞાન પ્રયોગ શાળાઓ અને પ્રયોગનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં. ગ્રંથાલય, મલ્ટીમીડિયા, ભાષાઓની પ્રયોગશાળાઓ શરૂ કરવી.
- ◆ ધોરણ-8 પાસ કરેલ વિદ્યાર્થીઓની ક્ષમતા વિકસાવવા Bridge Course શરૂ કરવા.
- ◆ કન્યાઓ, અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, શૈક્ષણિક પછાત, વિકલાંગ અને લઘુમતી જૂથના વિદ્યાર્થીઓનું જિલ્લાકક્ષાએ નામાંકન પ્રાપ્ત કરવું. નામાંકનમાં વધારો કરવો.

- ◆ લાભ વિહોણા સમુદાયને સ્કોલરશીપ, મફત પાઠ્યપુસ્તકો, ગણવેશ, મફત બસ પાસ, સાયકલ વગેરે પૂરાં પાડવાં.
- ◆ જરૂરતમંદ વિદ્યાર્થીઓને મફત રહેવા-જમવાની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.
- ◆ શૈક્ષણિક પદ્ધતિ વર્ગને પ્રાધાન્ય આપી શૈક્ષણિક અસમાનતા દૂર કરવી.
- ◆ કન્યાઓ માટે માધ્યમિક શાળાઓનો વિકાસ કરી કન્યાઓની શિક્ષણમાં ભાગીદારી વધારવી.
- ◆ શિક્ષણની ઉપલબ્ધ જોગવાઈઓ વિશે જનજાગૃતિ આણવી.
- ◆ પ્રવેશોત્સવના કાર્યક્રમો યોજી શાળા પ્રવેશને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ◆ નબળા વિદ્યાર્થીઓ માટે વિશિષ્ટ કેમ્પ તથા Bridge Courses ચલાવવા.
- ◆ Open Schools તથા દૂરવર્તી શિક્ષણનો પ્રસાર કરવો.
- ◆ વાલીમંડળો (PTA) શરૂ કરવાં.
- ◆ જન સમુદાયના સહકારથી વાલીઓમાં તેમના બાળકોની હાજરી અંગે જાગૃતિ લાવવી. બાળકોને શિષ્યવૃત્તિ આપવી. વિદ્યાર્થીઓના સ્થાયીકરણ (Retention) વધારવું.
- ◆ વાલીઓ અને શિક્ષકોમાં સ્થાયીકરણ બાબતે સમાનતા વિકસાવવી.
- ◆ રમત-ગમત, સંગીત, ચિત્રકામ, ઈન્ટનેટ સેવાઓ, દૂરસંચાર સેવાઓ, સ્કાઉટ-પ્રવૃત્તિ, સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ, ઈનામો, શાળા સફાઈ, વૃક્ષારોપણ બાગાયતી કામો, શાળા મરામત, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ઉપકરણો, યોગ વિષયક પ્રવૃત્તિ, કરાટે વગેરેની જોગવાઈ કરવી અને તેનું અપડેશન કરવું.

4.6.4 વિકલાંગો માટે માધ્યમિકકક્ષાએ સંકલિત શિક્ષણ (IEDSS, (2009) Inclusive Education for Disabled at Secondary Stage

સંકલિત શિક્ષણ માટે વિકલાંગતાના સંદર્ભમાં RCI, PWD, N.T. અને IEDSS વગેરે કાયદાઓનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. IEDCને બદલે IEDSSને એપ્રિલ 2009માં સ્થાન આપવામાં આવ્યું. ધોરણ-9 થી 12 સુધીમાં અભ્યાસ કરતાં તમામ વિદ્યાર્થીઓને લાગુ પડે છે. વિકલાંગ કન્યાઓ કે જે માધ્યમિક શાળાઓમાં સ્વભ્યાસ કરે છે તેઓને 200 રૂપિયાનું સ્ટાઈપેન્ડ આપવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રના તમામ રાજ્યોની શાળાઓમાં IEDSSના કાયદાઓનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કે જેમની પાસે વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણનો અનુભવ છે તેઓને પણ આ યોજના હેઠળ આવરી લેવામાં આવી છે. આ યોજના સંપૂર્ણપણે કેન્દ્ર હસ્તક છે. પ્રત્યેક રાજ્ય વિકલાંગ વિદ્યાર્થીને વાર્ષિક 600 રૂા.ની સહાય કરે તેવું ઈચ્છનીય ગણવામાં આવ્યું છે.

- ◆ માધ્યમિક કક્ષાએ ભણતાં વિકલાંગ બાળકોને મફત પાઠ્યપુસ્તકો, જરૂરી સાહિત્ય, ગણવેશ, વાહન ભથ્થું, લહિયા/વાચકને ભથ્થું, કન્યાઓને સ્ટાઈપેન્ડ, મદદ માટેની સેવાઓ, જરૂરી સાધનો, ભોજન અને રહેઠાણની સુવિધાઓ, થેરાપી વિષયક સેવાઓ, અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી, વૈદ્યકીય સારવાર વગેરે પૂરાં પાડવાં.
- ◆ માધ્યમિક કક્ષાએ વિકલાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે Special Education Teachers (વિશિષ્ટ શિક્ષકો), સામાન્ય શિક્ષકો કે જે આવાં વિકલાંગ બાળકોને ભણાવે છે તેઓને વિશેષ આર્થિક લાભ આપવા, આવા શિક્ષકો માટે તાલીમ, શાળા સંચાલકો માટે તાલીમ, રિસોર્સર્સ, મુક્ત વાતાવરણની વ્યવસ્થાઓ કરવી.

અન્ય :

- ◆ આ યોજના કેન્દ્ર સરકાર વડે 100% પુરસ્કૃત છે.
- ◆ રાજ્ય સરકારોએ વિકલાંગ બાળકોના અભ્યાસના અહેવાલ કેન્દ્રસરકારને મોકલવાના રહેશે.
- ◆ રાષ્ટ્રની ઘણી બધી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પણ આ યોજનામાં જોડાયેલી છે.

પ્રશ્નો :

- ◆ રાજ્ય સરકારોએ વિદ્યાર્થી-શિક્ષક પ્રમાણ 5:1નું હજુ સુધી કર્યું નથી.

- ◆ વિશિષ્ટ શિક્ષકો અને સામાન્ય શિક્ષકોને તાલીમ, માર્ગદર્શન અને સલાહ RCI દ્વારા પૂરી માત્રામાં પ્રાપ્ત થતાં નથી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.
(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

13. IEDC એટલે શું ? IEDC Cell અન્વયે થતી પ્રવૃત્તિઓ જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

14. સર્વશિક્ષા અભિયાનના મુખ્ય ધ્યેયો કયા કયા છે ?

.....
.....
.....
.....
.....

15. RMSA એટલે શું ? તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કયો છે ?

.....
.....
.....
.....
.....

16. IEDSS અન્વયે માધ્યમિક શાળામાં ભણતાં બાળકોને કઈ કઈ સુવિધાઓ અપાય છે ?

.....
.....
.....
.....
.....

17. સલમાનકા ડેકલેરેશનમાં કઈ ઘોષણાઓ કરવામાં આવી હતી ?

.....
.....
.....
.....

4.7 આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોની નીતિ (International Conventions and Policies)

વિકલાંગ બાળકો માટે સંકલિત શિક્ષણની તરાહ તૈયાર કરવા અને વિશ્વના રાષ્ટ્રોને તેની સમજ પૂરી પાડવા UN અને તેની અન્ય સંસ્થાઓએ આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો યોજ્યાં. સંમેલનોમાં તૈયાર થયેલ નીતિઓની ઘોષણા વિશ્વના સૌ રાષ્ટ્રો માટે કરવામાં આવી. 'સૌના માટે શિક્ષણ' અને શિક્ષણ એ વ્યક્તિનો મૂળભૂત અધિકાર છે તેનો સ્વીકાર આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે થાય તે માટે પત્ર દ્વારા ભગીરથ પ્રયત્નો થયા છે. આવનારા 1000 વર્ષ માટે વિશ્વે કયા પ્રકારના લક્ષ્યાંકો રાખવા પડશે તે અંગે પણ સંશોધનકાર્ય UN દ્વારા કરાવાયું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો ક્યાં અને કયા ઉદ્દેશથી થયાં તેની વિગતો હવે આપણે શીખીશું.

4.7.1 સલામાનકા ડેક્લેરેશન-1994 (Salamanca Declaration and Frame Work, 1994)

UNESCO સલામાનકા શિખર પરિષદની ઘોષણા અને પ્રકલ્પની સંરચના-1994

UNESCO દ્વારા આયોજિત વિશ્વના 92 રાષ્ટ્રો અને 25 આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનોની એક બેઠક સ્પેણોનના સલામાનકા સ્થળે 7 થી 10 જૂન 1994માં મળી. આ બેઠકનો મુખ્ય હેતુ સૌના માટે શિક્ષણ અને સંકલિત શિક્ષણના માળખાને તૈયાર કરી તેની ઘોષણો કરવાનો હતો. 'વિકલાંગ બાળકો માટે સંકલિત શિક્ષણ' વિષયક એજન્ડા પર વૈશ્વિક સ્તરે સંમતિ મળી. આ વૈશ્વિક બેઠકમાં સંકલિત શિક્ષણ માટે સમગ્ર વિશ્વ માટે સંકલિત શિક્ષણ અંગે માળખું તૈયાર કરી તેના અમલની પ્રક્રિયાની વિસ્તૃત સમજ અપાઈ. વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ મળવો જોઈએ એ બાબત પર બેઠકમાં સહમતી સધાઈ. શારીરિક, બૌદ્ધિક, સામાજિક, ભાવનાત્મક અને ભાષાકીયન્નતા ધરાવતાં તમામ પ્રકારનાં બાળકોને સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ મળવો જોઈએ, વિકલાંગ બાળક પણ સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ મેળવી શકે તેવો એવો મૂળભૂત અધિકાર ધરાવે છે એ બાબતની જાહેરાત કરવામાં આવી.

સૌ પ્રથમ શિક્ષણના સંદર્ભમાં નીચે પ્રમાણેની ઘોષણાઓ કરવામાં આવી :

- ◆ સૌ માટે શિક્ષણ (Education for all) એ પાયાની બાબત માટે બેઠકના સૌ સભ્યોએ પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવી.
- ◆ સામાન્ય શિક્ષણ વિષયક પ્રવાહમાં સૌને જોડાવવાની સમાન તક મળવી જોઈએ. (બાળક માત્ર શાળા પ્રવેશપાત્ર)
- ◆ જે બાળકોને વિશિષ્ટ શિક્ષણની જરૂરિયાત છે તેઓને સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ આપવો અને અન્ય સામાન્ય બાળકોની સાથે જ શિક્ષણ મેળવે.
- ◆ સંકલિત શિક્ષણની તરાહથી સામાન્ય શાળાઓ માહિતગાર બને.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોને સમાજ દ્વારા આવકાર મળે, તેઓ માટે પ્રવેશોત્સવ ઉજવાય, વિકલાંગ બાળકો માટે વિધેયાત્મક વલણો વિકસે.
- ◆ પ્રત્યેક સમાજના વર્ગોનાં બાળકો ગુણવત્તાવાળું અને પ્રભાવોત્પાદક શિક્ષણ મેળવે. શિક્ષણની તરાહ વધુ ઉપયોગી અને પડકારો સહન કરી શકે તેવી બનાવવી.
- ◆ વૈયક્તિક તફાવતો ધ્યાનમાં લીધા સિવાય શિક્ષણનો મૂળભૂત અધિકાર સર્વ બાળકોને પ્રાપ્ત કરાવવો.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિઓને પ્રત્યેક ક્ષેત્રે અને સ્તરે સમાનતાની તક સાંપડે તે દિશામાં UN દ્વારા પ્રતિબદ્ધતા જાહેર કરવામાં આવી.
- ◆ રાષ્ટ્રીય સરકારો, સ્થાનીય સરકારો, સ્વૈચ્છિક સંગઠનો, સમાજ અને વાલીમંડળો વિકલાંગ બાળકોના સામાજિકીકરણને પ્રાધાન્ય આપે.
- ◆ શિક્ષક સંઘોના સહકારથી વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષકો માટે તાલીમના તરાહ તૈયાર કરાવવી.
- ◆ રસ, શક્તિ, ક્ષમતાઓ, બુદ્ધિમત્તા અને વ્યક્તિત્વના લક્ષણોની બાબતમાં પ્રત્યેક બાળક અદ્વિતીય

(Unique) છે. દરેક બાળકને શાળામાં પ્રવેશ મેળવવાનો મૂળભૂત (Fundamental) અધિકાર છે.

- ◆ ભિન્નતા ધરાવતાં બાળકોની જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં લઈ શિક્ષણ તરાહની સંરચના કરવી, શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો તૈયાર કરવા અને તેનો અમલ કરવો.
- ◆ વિકલાંગ બાળકો સામાન્ય શાળામાં અનુકૂલન સાધે તેવા પર્યાવરણનું નિર્માણ કરવું.
- ◆ ગુણવત્તા સભર શિક્ષણનીતિ અને આર્થિક બાબતોને પ્રાથમિકતા આપી વ્યક્તિગત વિભિન્નતા ધરાવતાં બાળકો માટે શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં સુધારો કરવો, તેઓની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા સહાય કરવી.
- ◆ સંકલિત શિક્ષણનો સ્વીકાર કરવો.
- ◆ જે શાળાઓ પાસે સંકલિત શિક્ષણનો સારો અનુભવ છે તેઓની વચ્ચે આદર્શ પ્રકલ્પોનો વિનિમય થાય તે દિશામાં આગળ વધવું.
- ◆ વિકેન્દ્રીકરણ, સંસાધનોની ભાગીદારી, આયોજન, અંકુશ અને મૂલ્યાંકનની બાબતોનો વિશિષ્ટ શિક્ષણ માટે નિવેશ કરવો.
- ◆ સામાજિક સંગઠનો અને વાલીમંડળોને સંકલિત શિક્ષણની વ્યવસ્થાઓ તૈયાર કરવા જોડવા.
- ◆ સંકલિત શિક્ષણ સાથે વ્યવસાયિક શિક્ષણને સાંકળવું.
- ◆ સંકલિત શાળાના શિક્ષકો માટે ગુણવત્તાવાળી પૂર્વ તાલીમ અને સેવાકાલીન તાલીમની વ્યવસ્થાઓ તૈયાર કરવી. જરૂરી પરિવર્તન લાવવા પ્રયત્ન કરવા.
- ◆ ‘સૌના માટે શિક્ષણ’ને સાર્થક કરવા UN, UNESCO, UNICEF, UNDP (United Nations Development Programm) અને વિશ્વબેંક આર્થિક સહયોગ આપે. આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો સફળ બનાવવા જવાબદારી ઉપાડે.
- ◆ સંકલિત શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવા, ટેકનિકલ સહાય કરવા UN અને તેની ILO, WHO, UNESCO અને UNICEF વગેરે સંસ્થાઓ મદદ કરે.

આ શિખર પરિષદ સ્પેનની સરકાર તથા UNESCOનો આભાર માને છે. સામાજિક વિકાસ માટે સંકલિત શિક્ષણના પ્રકલ્પને રાષ્ટ્ર સમુદાયના રાષ્ટ્રો સ્વીકારે અને સલામાનકા ડેકલેરેશનને અમલમાં મૂકવા પ્રતિબદ્ધ બને.

4.7.2 વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારો માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સમિતિ (United Nations, Convention on the Rights of Persons With Disabilities) (UN CRPD, 2006)

અન્ય વ્યક્તિઓને ભોગવવા મળતા અધિકારો વિકલાંગ વ્યક્તિઓને પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રાપ્ત થાય તે માટે યુએનની એક સમિતિ કે જેણે 30મી માર્ચ 2007ના રોજ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારોની ઘોષણા કરી. આ ઘોષણાનો સ્વીકાર ભારતે તે સમયે કર્યો ન હતો. તેમાં વિલંબ થયો. NCPEDP (National Centre for Promotion of Employment for Disable Person) આ ઘોષણામાં રહેલી બાબતોનો અભ્યાસ કરી 27 અને 28 જુલાઈ 2007માં નવી દિલ્લીમાં તે ઘોષણાઓની બાબતોમાં ચર્ચા વિચારણા કરી.

- ◆ CRPDની જાહેરાત કરેલી બાબતોની માહિતી એકઠી કરવી અને તે પ્રક્રિયાને બહાલી આપવી.
- ◆ CRPDના હેતુઓ સમજવા અને તેને સંમતિ આપવી.
- ◆ CRPDના અમલીકરણ અને તેના વહીવટની બાબતો નક્કી કરવી. વિકલાંગ વ્યક્તિઓની સહાય માટેના વિભાગોની ભૂમિકાને CRPD સાથે જોડવી. ડૉ. અમીતા ડી. શ્રીમતી આલોક ગુહા, શ્રી કુલીન જી., શ્રી આશિષકુમાર, શ્રી ઓ.પી.કોહલી, શ્રી જે. એસ. વર્મા વગેરે રાજપુરુષોએ CRPDના અમલીકરણ માટેનાં સલાહસૂચનો પૂરાં પાડ્યાં.
- ◆ ભારતમાં 70 લાખ કરતાં વધુ વ્યક્તિઓ વિકલાંગ છે. આ લોકો તેમના અધિકારોથી ઘણીવાર વંચિત રહે છે. તેઓને અન્ય વ્યક્તિઓની જેમ સમાન અધિકાર મળે તે માટે CRPDનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

- ◆ ભારતમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓને બંધારણીય તમામ હકો મળે તો આવી વ્યક્તિઓ સામાજિક મોભો પ્રાપ્ત કરી શકે.
- ◆ વિશ્વના તમામ નાગરિકની જેમ ભારતની વિકલાંગ વ્યક્તિ અધિકારો ભોગવી શકે તે ખૂબ જરૂરી છે જેથી વિકલાંગ વ્યક્તિ આંતરરાષ્ટ્રીયક્ષેત્રે પાછળ રહી ન જાય.
- ◆ CRPDનો વિશ્વના અનેક ઘોષણાનો સ્વીકાર કરવો પડે કારણ કે ભારત પણ UNનું સભ્ય રાષ્ટ્ર છે.
- ◆ CRPD માટે ભારત પણ તે વિશે સર્જનાત્મક ભૂમિકા ભજવી શકે તે માટે ભારતે CRPDનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

આ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી ભારત પણ CRPDનું સંચાલન અને વ્યવસ્થાપન કરી રહ્યું છે.

4.7.3 આવનાર હજાર વર્ષોના વિકાસ માટેના લક્ષ્યાંકો (Millennium Development Goals – MDGs) MDG, 2015

આવનારા એક હજાર વર્ષ (સહસ્ત્રક)ની સમયાવિધ માટે સતત વિકાસના લક્ષ્યાંકો સહ સંશોધનોના પરિણામે તૈયાર કરવામાં આવ્યા. કોઈ દેશ વિકાસની દોટમાં પાછળ ન રહી જાય તે મહત્વપૂર્ણ બાબત છે. વિકાસ માટેના પડકાર-2015; જેના પર ખૂબ ચર્ચા વિચારણા થઈ. યુ.એન.ની સામાન્ય સભાએ MDGમાટેની માટેની કાર્યવાહીની દોરવણી કરી. સામાન્ય સભાએ Open Working Group (OWG) ની રચના કરી, જે ગ્રુપમાં વિશ્વના 70 દેશોના સભ્યો હતા.

આગામી એક હજાર વર્ષ માટે સતત અને સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ માટે ભાગીદારીવાળાં સંશોધનો હાથ ધરાયાં. 20 દેશોમાંથી લગભગ 2000ની સંખ્યામાં સંશોધન અહેવાલ પ્રાપ્ત થયા. આ અહેવાલ ગરીબી અથવા અત્યંત ગરીબીના સંદર્ભમાં હતા. અહેવાલની માહિતી અદ્વિતીય પ્રકારની હતી. વિશ્વમાંથી ગરીબી દૂર થાય અને વિશ્વ સતત વિકાસમાં અગ્રસર બને તે અહેવાલોનું હાર્દ હતું. 20 કરતાં વધુ ચર્ચા સભાઓ યોજવામાં આવી. MDGs સિદ્ધ કરવા અને પ્રાપ્ત અહેવાલોનું પદ્ધતિસરનું મૂલ્યાંકન કરવા વિશ્વના 12 દેશો : બ્રાઝિલ, ફ્રાન્સ, પેરુ, ફિલિપાઈન્સ, બેલ્જિયા, બોલિવિયા, હૈટી, મોરેશિયસ, પોલેન્ડ, મડાગાસ્કર, બુર્કિના ફાસો અને ગ્વાટેમાલાએ વિશેષ રસ દાખવ્યો. OWG દ્વારા વિકાસ માટેનો પ્રસ્તાવ તૈયાર કર્યો. સામાન્ય સભા (UN) એ આ પ્રસ્તાવ પર લંબાણપૂર્વકની વાટાઘાટો કરી. વર્ષ 2015 પછીના વર્ષો માટે સતત વિકાસના નવા લક્ષ્યાંકો માટેના મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા. જેમાં ખેતીની પદ્ધતિઓનો વિકાસ અને ખોરાકની રીતો અંગેના લક્ષ્યાંકો તૈયાર થયા. ખોરાક અને પોષણના રક્ષણને અગ્રતા આપવામાં આવી. જેનો સ્વીકાર સામાન્ય સભાની સર્વોચ્ચ સમિતિએ કર્યો. આવનારા હજાર વર્ષોના વિકાસ માટેના લક્ષ્યાંકો-2015માં તૈયાર કરી યુએનની સામાન્ય સભાએ ખૂબ જ ક્રિયાશીલ રીતે આ વિકાસના લક્ષ્યાંકોનો વૈશ્વિક સ્તરે સ્વીકાર કર્યો છે.

4.7.4 Incheon Strategy

UN સાથે જોડાયેલા વિકલાંગો માટેના વોશિંગ્ટન જૂથની બેઠક તા. 23 થી 25 ઓક્ટોબર 2012માં બેંગકોકમાં મળી. આ બેઠક 12મી બેઠક હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય સરકારોની ઉચ્ચ સત્તાધારી આ બેઠકમાં 2013 થી 2022ના દશકા માટે આ વ્યૂહરચના તૈયાર કરવામાં આવી હતી. એશિયન અને પેસિફિક વિસ્તારના વિકલાંગ બાળકો અને વ્યવસાયિકો માટે કેટલીક યોજનાઓ અને વ્યૂહરચનાઓનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. યુ.એન.ની સામાન્ય સભાની ઉચ્ચસ્તરીય બેઠક ‘વિકલાંગતા અને વિકાસ’ માટે સપ્ટેમ્બર 2013માં મળી. આ બેઠકમાં કેટલીક વ્યૂહરચનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી જે વર્ષ 2013 થી 2022 સુધીના દશકા માટે હતી.

MDG પ્રમાણે 10 આંતરસંબંધિત ઉદ્દેશો, 26 લક્ષ્યાંકો અને 49 સૂચકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા, કે જે વિકલાંગ વ્યક્તિઓને મળવાપાત્ર અધિકારોના પાયા પર તૈયાર થયા. વિકલાંગતા અને સતત સંકલિત વિકાસને આગળ લાવવાનો મુખ્ય હેતુ છે. એશિયા અને પેસિફિક વિસ્તારમાં CRPD (Convention on the Rights of Persons with Disabilities)ને પ્રસ્થાપિત કરવાનો આગ્રહ આ વ્યૂહરચનામાં છે.

Incheon Strategyના લક્ષ્યાંકો :

- ◆ લૈંગિક સમાનતા (સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતા) સલામત રાખવી અને સ્ત્રીઓનું સશક્તિકરણ કરવું.
- ◆ વિકલાંગતાનો દર ઘટાડવો, વિકલાંગતા સામે વ્યક્તિને રક્ષણ આપવું.

- ◆ વિકલાંગતાની માહિતીને વિશ્વસનીય બનાવવી. વિકલાંગતાના જોખમો સામે બચાવ કાર્યો કરવાં.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણને ગુણવત્તાસભર બનાવવું.
- ◆ સામાજિક સશક્તિકરણ કરવું.
- ◆ વિકલાંગ બાળકો ન જન્મે તે માટેની સાવચેતીનાં પગલાં ભરવાં.
- ◆ ભૌતિક પર્યાવરણ, જાહેર પરિવહન, જ્ઞાન, માહિતી અને પ્રત્યાયન વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે સાનુકૂળ બનાવવાં.
- ◆ રાજકીય પ્રક્રિયા તથા નિર્ણય પ્રક્રિયાઓમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓની ભાગીદારી વધારવી.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિઓની ગરીબી દૂર કરવા તેઓ માટે કામનાં ક્ષેત્રો વધારવાં અને સેવાઓની તકો ઊભી કરવી.
- ◆ વિકલાંગોની સહાય માટે પ્રાદેશિક અને આંતર પ્રાદેશિક સહયોગ વધારવો.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે કાયદાકીય જોગવાઈઓ વધારવી. આવી વ્યક્તિઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ : (અ) નીચે આપવામાં આવેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(બ) એકમના અંતે આપવામાં આવેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

17. 'સલામાનકા ડેકલેરેશન'માં કઈ ઘોષણાઓ કરવામાં આવી ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

18. UNCRPD એટલે શું ? આ સમિતિએ કઈ બાબતની ઘોષણા કરી ?

.....

.....

.....

.....

.....

19. MDGs સિદ્ધ કરવા વિશ્વના કયા કયા દેશોએ ઊંડો રસ દાખવ્યો ?

.....

.....

.....

.....

.....

20. Incheon Strategyના લક્ષ્યાંકો જણાવો.

-
-
-
-
-
-

4.8 સારાંશ (Let us Sum up)

પ્રસ્તુત એકમમાં, આપણી બંધારણીય જોગવાઈઓ, રાષ્ટ્રીય આદર્શો, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચ, 'સૌના માટે શિક્ષણ', 'બાળક માત્ર શાળા પ્રવેશ પાત્ર'ના સંદર્ભમાં વિકલાંગ બાળકો માટેની રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિઓ (Policies) તથા કાર્યક્રમોની ચર્ચા કરી છે. 'સંકલિત શિક્ષણ' અને 'સર્વશિક્ષા અભિયાન' અને તેના અન્વયે રાષ્ટ્ર અને રાજ્યમાં થયેલી પ્રગતિનો અભ્યાસ આપણે કર્યો. 'સૌ ભણે અને સૌ આગળ વધે' તે આપણી શિક્ષણનીતિ રહી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વિકલાંગ બાળકો માટેના શિક્ષણ પરની મુખ્ય બેઠકો અને બેઠકોમાં લેવાયેલા નિર્ણયોની વિગતોથી આપણે વાકેફ થયા છીએ. શિક્ષણ મેળવવું એ આપણો મૂળભૂત અધિકાર છે. આ બાબત કેન્દ્ર સ્થાને રહેલી છે. શિખર પરિષદોએ જાહેર કરેલી વિકલાંગોની શિક્ષણનીતિને વિશ્વના તમામ રાષ્ટ્રો સ્વીકારે તે ખૂબ જ મહત્વનું છે. આવું બનશે ત્યારે જ સૌની પ્રગતિની આપણી યોજનાઓ સાર્થક બનશે.

4.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answer to Check Your Progress)

1. આપણા બંધારણનાં વિશેષ ત્રણ લક્ષણો છે : (1) મૂળભૂત અધિકારો (2) મૂળભૂત ફરજો અને (3) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો.
2. સમાનતાના અધિકાર દ્વારા ધર્મ, વંશ, જાતિ, લિંગ, જ્ઞાતિ, ભાષા કે જન્મસ્થળના કોઈ પણ ભેદભાવ વગર ભારતના દરેક નાગરિકને કાયદાની સમાનતા તેમજ કાયદાનું રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. સરકારી નોકરીઓ, ધંધા, રોજગાર, હોદ્દાની પ્રાપ્તિ, ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, શિક્ષણ વગેરે બાબતોમાં દરેક નાગરિકને સમાનતા પૂરી પાડે છે.
3. રાજ્ય ધર્મના ધોરણે કોઈ પણ નાગરિક સાથે ભેદભાવ કરી શકે નહિ, ધર્મની બાબતે રાજ્યે સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષ, તટસ્થ અને અલિપ્ત રહેવાનું છે. રાજ્ય ધર્મની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ.
4. સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતના કારણે શાળા કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીનું આર્થિક, સામાજિક કે શારીરિક શોષણ કરી શકે નહિ. શારીરિક કે માનસિક સજા કરવી ગુનો બને છે. વિદ્યાર્થી પોતાનાં મંડળો રચી શકે છે. વિદ્યાર્થી શિક્ષણના વહીવટમાં ભાગીદારી કરી શકે છે.
5. સમગ્ર શિક્ષણ વ્યવસ્થા વિશે પ્રથમવાર ભલામણ કરનાર : કોઠારી પંચ (રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચ) 1964-66.
6. કોઠારી પંચે રજૂ કરેલા માધ્યમિક શિક્ષણના હેતુઓ :
 - ◆ 12-15 કે 13-16 વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને સંગીન વ્યાપક શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે માટેની વ્યવસ્થાઓ ગોઠવવી.
 - ◆ વ્યવસાયિક ક્ષમતાના વિકાસ માટે એકાદ ઉદ્યોગની પૂરતી તાલીમ આપવી અને કાર્યાનુભવ પૂરા પાડવા.
 - ◆ રાષ્ટ્રીય એકતા, ભાવાત્મક એકતા અને જીવનમાં અપેક્ષિત સનાતન મૂલ્યોની સમજ આપવી. વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર્ય ઘડતર કરવું.
7. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ દ્વારા નીચેની ભલામણો કરવામાં આવી છે.

- ◆ સ્ત્રીઓની શાળામાં સ્થાયીકરણ પર ધ્યાન આપવું.
 - ◆ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સતત શિક્ષણનાં કેન્દ્રો સ્થાપવાં.
 - ◆ દૂરવર્તી શિક્ષણ (Distance Learning)ની વ્યવસ્થા કરવી.
 - ◆ વિદ્યાર્થીઓને આરોગ્ય વિષયક દાકતરી સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી.
 - ◆ શાળા સુધારણાના કાર્યક્રમો હાથ ધરવા.
 - ◆ પછાતવર્ગના બાળકો માટે નિવાસી શાળાઓ શરૂ કરવી.
 - ◆ શિક્ષણને બાળકેન્દ્રી બનાવવું વગેરે.
8. સંકલિત એટલે સંકલન કરવું. વિકલાંગ બાળકોનું સામાન્ય બાળકો સાથે સંકલન કરવું એટલે કે દરેક વિકલાંગ બાળકોને સામાન્ય શાળામાં પ્રવેશ આપવો અને સામાન્ય બાળકો સાથે અપાતું શિક્ષણ એટલે સંકલિત શિક્ષણ.
9. વિકલાંગ વ્યક્તિઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ આપી તેઓને પુનઃ સ્થાપનમાં મદદ કરવી તે RCI Actનો મહત્વનો હેતુ છે.
10. PWD Act અનુસાર વિકલાંગતાના પ્રકાર : અંધત્વ, અલ્પદ્રષ્ટિ, રક્તપિત્તમાંથી સાજો થયેલો વ્યક્તિ, શ્રવણક્ષતિ, અસ્થિવિષયક વિકલાંગતા અને માનસિક બીમારીઓ.
11. શાળા સંચાલન સમિતિનાં કાર્યો નીચે પ્રમાણે છે :
- ◆ શાળાની કામગીરી પર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખવું.
 - ◆ શાળા વિકાસની યોજના તૈયાર કરી તેની ભલામણો કરવી.
 - ◆ શાળાને મળતી ગ્રાન્ટ (અનુદાન) પર દેખરેખ રાખશે.
 - ◆ શાળાની ભૌતિક સુવિધાઓ વધારવી.
 - ◆ બાળકોને ગુણવત્તાલક્ષી શિક્ષણ મળે તે જોવું.
12. RTE Act પ્રમાણે શાળા અને શિક્ષકોની જવાબદારી નીચે પ્રમાણે છે :
- ◆ કલમ-12 (ક) 6 થી 14 વર્ષનાં બાળકોને નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
(અ) નબળા વર્ગનાં બાળકોની કુલ સંખ્યાના ઓછામાં ઓછા 25% બાળકોને ધોરણ-1માં દાખલ કરશે.
 - ◆ કલમ 12 (3) દરેક શાળા સંબંધિત સરકાર અથવા સ્થાનિક સત્તામંડળને જરૂરી હોય તેવી માહિતી પૂરી પાડશે.
 - ◆ કલમ 13 (1) કોઈ શાળા બાળકને દાખલ કરતી વખતે કોઈ ફી વસૂલ કરશે નહિ.
 - ◆ કલમ 24 (1) શાળામાં શિક્ષકની ફરજો.
 - ◆ (ક) શાળામાં હાજર રહેવામાં નિયમિત રહેશે અને સમયનું પાલન કરવાનું રહેશે.
 - ◆ (ખ) અભ્યાસક્રમ ચલાવશે અને પૂરો કરશે.
 - ◆ (ટ) બાળકોનાં માતા-પિતા અને વાલીઓ સાથે નિયમિત બેઠકો યોજશે.
 - ◆ કલમ 28 કોઈ પણ શિક્ષક ખાનગી ટ્યૂશન અથવા ખાનગી શિક્ષણની પ્રવૃત્તિનું કામ કરશે નહિ.
13. IEDC એટલે Integrated Education for Disable Children Cell વિકલાંગ બાળકો માટેનું સંકલિત શિક્ષણ.
- IEDCના Cell અન્વયે થતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ :
- ◆ એસકોર્ટ/ટ્રાન્સપોર્ટ સહાય
 - ◆ સાધન સહાય
 - ◆ એસેસમેન્ટ કેમ્પ
 - ◆ વાલી બેઠક
 - ◆ સમર કેમ્પ
 - ◆ વિશ્વ વિકલાંગ દિનની ઉજવણી
 - ◆ ચિત્રસ્પર્ધા
 - ◆ ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ

- ◆ રિસોર્સરૂમ
- ◆ સ્પીચર્થરાપિસ્ટ

- ◆ દરેક તહેવારની ઉજવણી

14. સર્વશિક્ષા અભિયાનના મુખ્ય ધ્યેયો :

- ◆ 6 થી 14 વર્ષની વયજૂથનાં તમામ બાળકોનું નામાંકન અને સાર્વત્રિકરણ
- ◆ 6 થી 14 વર્ષનાં તમામ બાળકોને પ્રવેશ આપી શાળામાં સતત જાળવી તેને ધોરણ 1 થી 7 સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
- ◆ શાળા બહારનાં બાળકો વૈકલ્પિક શિક્ષણના માધ્યમ દ્વારા સામાન્ય શાળામાં દાખલ થાય.
- ◆ સમાજના તમામ જૂથનાં બાળકોને સમાન ધોરણે પ્રાથમિક શિક્ષણની આવશ્યક ગુણવત્તામાં મહત્વપૂર્ણ સુધારો કરવો.
- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્તરે કન્યાઓના શિક્ષણનો દર વધારવો. પુરુષ-સ્ત્રીના લૈંગિક શિક્ષણ દરના તફાવતમાં ઘટાડો કરી કન્યા કેળવણીનું પ્રમાણ વધારવું.
- ◆ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં લોકભાગીદારી વધારવી.
- ◆ શાળાઓમાં પૂરતી ભૌતિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી.

15. RMSA એટલે Rashtriya Madhyamik Shiksha Abhiyan — રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષણ અભિયાન. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે: ગુણવત્તા યુક્ત માધ્યમિક શિક્ષણ સમાજના તમામ વર્ગો સુધી કોઈ પણ પ્રકારના આર્થિક, સામાજિક કે લૈંગિક ભેદભાવ વિના પહોંચાડવાનો છે.

16. IEDSS અન્વયે માધ્યમિક કક્ષાએ ભણતાં વિકલાંગ બાળકોને મફત પાઠ્યપુસ્તકો-ગણવેશ, જરૂરી સાહિત્ય, વાહન ભથ્થું, લહિયા કે વાયકને ભથ્થું, કન્યાઓને સ્ટાઈપેન્ડ, જરૂરી સાધનો, ભોજન અને રહેઠાણની સુવિધાઓ, થેરાપી વિષયક સેવાઓ, અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી. વૈદ્યકીય સારવાર વગેરે સુવિધાઓ અપાય છે.

17. સલમાનકા ડેકલેરેશનમાં નીચે પ્રમાણેની ઘોષણાઓ કરવામાં આવી.

- ◆ સૌ માટે શિક્ષણ (Education for all)
- ◆ બાળક માત્ર શાળા પ્રવેશપાત્ર. શાળા પ્રવેશની સૌને સમાન તક.
- ◆ સંકલિત શિક્ષણની તરાહથી બધી શાળાઓ માહિતગાર બને.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોના સામાજિકરણને પ્રાધાન્ય આપવું.
- ◆ વૈયક્તિક તફાવતો ધ્યાનમાં લઈ સિવાય શિક્ષણનો મૂળભૂત અધિકાર સર્વ બાળકોને પ્રાપ્ત કરાવવો.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષકો માટે તાલીમની તરાહ તૈયાર કરવી.
- ◆ સંકલિત શિક્ષણનો સ્વીકાર કરવો.

18. UNCRPD એટલે United Nations Convention on the Right of Person with Disabilities વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારો માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સમિતિ. આ સમિતિએ 30મી માર્ચ, 2007ના રોજ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારોની ઘોષણા કરી.

19. MDGs સિદ્ધ કરવા બ્રાઝિલ, ફ્રાન્સ, પેરુ, ફિલિપાઈન્સ, બેલ્જિયમ, બોલેવિયા, હૈટી, મોરેશિયસ, પોલેન્ડ, મડાગાસ્કર બુર્કિનો-ફાસો અને ગ્વાટેમાલાએ ઊંડો રસ દાખવ્યો હતો.

20. Incheon Strategyના લક્ષ્યાંકો :

- ◆ લૈંગિક સમાનતા (સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતા) સલામત રાખવી અને સ્ત્રીઓનું સશક્તિકરણ કરવું.
- ◆ વિકલાંગતાનો દર ઘટાડવો, વિકલાંગતા સામે વ્યક્તિને રક્ષણ આપવું.
- ◆ વિકલાંગતાની માહિતીને વિશ્વસનીય બનાવવી. વિકલાંગતાના જોખમો સામે બચાવ કાર્યો કરવાં.
- ◆ વિકલાંગ બાળકોના શિક્ષણને ગુણવત્તાસભર બનાવવું.

- ◆ સામાજિક સશક્તિકરણ કરવું.
- ◆ વિકલાંગ બાળકો ન જન્મે તે માટેની સાવચેતીનાં પગલાં ભરવાં.
- ◆ ભૌતિક પર્યાવરણ, જાહેર પરિવહન, જ્ઞાન, માહિતી અને પ્રત્યાયન વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે સાનુકૂળ બનાવવાં.
- ◆ રાજકીય પ્રક્રિયા તથા નિર્ણય પ્રક્રિયાઓમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓની ભાગીદારી વધારવી.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિઓની ગરીબી દૂર કરવા તેઓ માટે કામનાં ક્ષેત્રો વધારવાં અને સેવાઓની તકો ઊભી કરવી.
- ◆ વિકલાંગોની સહાય માટે પ્રાદેશિક અને આંતર પ્રાદેશિક સહયોગ વધારવો.
- ◆ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે કાયદાકીય જોગવાઈઓ વધારવી. આવી વ્યક્તિઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવી.

4.10 સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન-1 નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. આપણા રાષ્ટ્રીય આદર્શો કયા કયા છે ?
2. બિનસાંપ્રદાયિકતા એટલે શું ?
3. ભારતની રાષ્ટ્રભાષા કઈ છે ?
4. મુદાલીયર કમિશને કયા શિક્ષણ માટે ભલામણો કરી છે ?
5. NPE એટલે શું ?
6. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચના અધ્યક્ષ કોણ હતા ?
7. રાજ્ય શિક્ષણ બોર્ડનું મુખ્ય કાર્ય કયું છે ?
8. પ્રાથમિક શિક્ષણની મુખ્ય સમસ્યા કઈ છે ?
9. IGNOUનું પૂરું નામ લખો.
10. સ્વ. રાજીવ ગાંધીએ શિક્ષણક્ષેત્રે કયું મહત્વનું કાર્ય કર્યું ?
11. NCERTનું પૂરું નામ આપો.
12. સંકલિત શિક્ષણ એટલે શું ?
13. RCI નું પૂરું નામ લખો.
14. PWD કાયદાની જાહેરાત ક્યારે થઈ ? PWDનું પૂરું નામ શું છે ?
15. NT Act કયા પ્રકારના વ્યક્તિઓ માટે તૈયાર થયો છે ?
16. RTIનો અમલ ક્યારથી શરૂ થયો ?
17. RTIનાં કુલ પ્રકરણો કેટલા છે ?
18. SSA કયા સ્તરના શિક્ષણ માટે છે ?
19. IEDCનું પૂરું નામ લખો.
20. RMSAનું પૂરું નામ લખી કયા સ્તરના શિક્ષણ માટે કામ કરે છે ?
21. IEDss યોજના કયા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ માટેની છે ?

પ્રશ્ન-2 ટૂંકનોંધ લખો.

1. સમાનતાનો અધિકાર
2. કોઠારી કમિશનના મતે શિક્ષણના ધ્યેયો.
3. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચની ભલામણો
4. અધ્યાપકોની પ્રતિષ્ઠા વધારવાના તમારાં સૂચનો

5. ત્રિભાષા સૂત્ર
6. પ્રાથમિક શિક્ષણની સમસ્યાઓ
7. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિની ભલામણો
8. નવોદય વિદ્યાલયો
9. ઓપન યુનિવર્સિટી
10. ઓપરેશન બ્લોક બોર્ડ યોજના
11. વિકલાંગતાના પ્રકાર
12. RTE Act અને બાળકોના અધિકારોનું રક્ષણ
13. રિસોર્સરૂમ (Resource Room)
14. ખેલમહાકુંભ
15. SSAની ફલશ્રુતિ
16. Incheon Strategyના લક્ષ્યાંકો

પ્રશ્ન-3 વિસ્તારથી ઉત્તર આપો. (Essay Type Question)

1. સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંત અનુસારક શિક્ષક તરીકે આપણે શાળામાં કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરાવી શકીએ ? વિસ્તારથી સમજાવો.
2. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચના મતે શિક્ષણના હેતુઓ જણાવો.
3. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચે સૂચવેલી શિક્ષણની નવી તરાહ સમજાવી, તેના અમલ માટેનાં સૂચનો જણાવો.
4. કોઠારીપંચે સૂચવેલ કાર્યાનુભવની વિશેષતાઓ લખો.
5. શિક્ષણક્ષેત્રે વર્તમાન ભારતની સમસ્યાઓ વિસ્તારથી વણવો.
6. રાષ્ટ્રીયનીતિ અનુસાર વિકલાંગ બાળકોના સંકલિત શિક્ષણના ઉદ્દેશો જણાવો.
7. PWDના કાયદા પ્રમાણે રાજ્ય સરકારે કયાં પગલાં ભરવાં પડે ?
8. RTE એક્ટના વિશેષ બાબતો વર્ણવો.
9. IEDC પ્રમાણે વાલી મિટિંગનું મહત્ત્વ સમજાવો.
10. શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણના સંદર્ભમાં SSAની ભૂમિકા.
11. RMSAના ઉદ્દેશો વિગતે ચર્ચો.

4.11 સંદર્ભ સૂચિ

1. વિકાસમાન ભારતીય સમાજમાં શિક્ષક:મોતીભાઈ પટેલ અને અન્ય, બી.એસ.શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ- પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૬-૦૭
2. રાવલ, એન.જી. (૨૦૧૪), નવનીત જનરલ નોલેજ, અમદાવાદ નવનીત પબ્લિકેશન્સ (ઈ) લિમિટેડ.
3. સર્વશિક્ષા અભિયાન: (૨૦૧૦-૧૧), એસ.એમસી સશક્તિકરણ, રીસાર્સ પર્સન તાલીમ મોડ્યુલ , કમિશનર-પ્રાથમિક શિક્ષણ અને મ.યોજના ગાંધીનગર, ગુજરાત રાજ્ય (GCERT)
4. સર્વશિક્ષા અભિયાન: (૨૦૧૫-૧૬), એસ.એસ.એ મેનેજરીયલ વિષય, સર્વશિક્ષા અભિયાન અને કમિશનર, પ્રાયમરી એજ્યુકેશન અને મધ્યાહન ભોજન, ગાંધીનગર, ગુજરાત રાજ્ય.
5. સર્વશિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત સેવાકાલીન શિક્ષક તાલીમ: (૨૦૧૪-૧૫) સ્ટેટ પ્રોજેક્ટ ડાયરેક્ટર, શિક્ષા અભિયાન અને કમિશનર, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને મધ્યાહન ભોજન યોજના, ગાંધીનગર, ગુજરાત રાજ્ય.
6. શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (SMC) સભ્યોનું તાલીમ મોડ્યુલ (૨૦૧૪) સ્ટેટ પ્રોજેક્ટ ડાયરેક્ટર, શિક્ષા અભિયાન અને કમિશનર, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને મધ્યાહન ભોજન,

ગાંધીનગર, ગુજરાત રાજ્ય (GCERT)

7. તાલીમ માર્ગદર્શિકા (૨૦૧૧) શિક્ષણ અને મધ્યાહન ભોજન યોજના, ગાંધીનગર (GCERT) ગુજરાત રાજ્ય.
8. બાળકોના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિજિયમ (૨૦૦૭) કમિશનર-પ્રથામિક શિક્ષણ અને મન્યોજના, ગાંધીનગર ગુજરાત રાજ્ય (પ્રકાશન GCERT ગાંધીનગર)
web: ssam statett@gmail.com/ www.ssagujarat.org.
9. ભારતનો બંધારણીય વિકાસ: પ્રવીણ શેઠ અને કે.સી.દેસાઈ, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ. ૧૯૭૮
10. ભારતમાં શૈક્ષણિક પ્રણાલીનો વિકાસ: રાવલ, એન.જી. અને અન્ય વારિષેણ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૨૦૦૨
11. પટેલ હરેશ (૨૦૦૩) વિકલાંગ બાળકોના સંકલિત શિક્ષણ કાર્યક્રમની અસરકારકતા એક અભ્યાસ પી.એચ.ડી. મહાનિબંધ, શિક્ષણશાસ્ત્રભવન, ગણપત યુનિવર્સિટી, ગણપતનગર-ખેરવા મહેસાણા.
12. Chauhan S.S. (1989) Education of Exceptional Children, New Delhi: Indas Publishing co.
- *. રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ, કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ, રાષ્ટ્રીય સંમેલનો માટે Google માં Search કરવાથી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. જેની નીચે પ્રમાણે છે.

1. www.rehabcouncil.in
2. www.thenationaltrust.com.in
3. www.ateacher.net
4. www.cbm.org/unitednation CRPD-250097-php
5. med 2015 uma.es
6. www. une.scap.org
7. www.une scapsed.org.
8. www.csie.org.uk/mclusion/unescosalaman ca.shtml.
9. nicpmd.in.nic.in
10. www.educationfor all inindia.com/ssc.htm.
11. www.clildline inindia.org.in
12. mhrd.gov.in
13. www.ncert.nic.in
14. www.teindia.nic.in
15. www.gujarat.org.rte notification.
16. www.rmsa gujarat.org
17. www.rmsa india.org.in

SECP-02

સમકાલીન ભારત અને શિક્ષણ

વિભાગ-5

શિક્ષણના વલણો અને મુદ્દાઓ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(બી.એ.ઓ.યુ.) અને

રીહેબીલિટેશન કાઉન્સિલ
ઑફ ઈન્ડિયાનો સહકાર્યાન્વયનો કાર્યક્રમ

લેખક

ડૉ. આશિષ ઠાકર

પરામર્શક (વિષય)

સ્વ. ડૉ. એમ. એલ. જોષી

પરામર્શક (ભાષા)

શ્રી નિગમ બી. પંડ્યા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન અને સંયોજન

ડૉ. અજીતસિંહ રાણા

નિયામકશ્રી, શિક્ષણશાસ્ત્ર વિભાગ

ડૉ. બાબાસાહેબ ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
“જ્યોતિર્મય પરિસર”, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે,
અમદાવાદ-382481

© સર્વહક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈપણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર
મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈપણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

રૂપરેખા :

- 5.1 પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણથી ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણના પડકારો.
(Challenges of education from preschool to senior secondary)
- 5.2 સર્વ સમાવિષ્ટ (Inclusive education) હક્ક આધારિત મોડેલ
(Inclusive education as rights based model)
- 5.3 સર્વ સમાવિષ્ટ અને વિશિષ્ટ શાળાઓનું પૂરકપણું
(Complementarity of Inclusive and Special Schools)
- 5.4 શિક્ષણમાં ભાષાની સમસ્યા
(Language issues in education)
- 5.5 સમાજ આધારિત શિક્ષણ અને સમાજની સહભાગીતા
(Community participation and community based education)

5.1 પ્રસ્તાવના :

રાષ્ટ્ર નિર્માણના ભગીરથ કાર્યમાં શિક્ષણનું યોગદાન સહુથી વધુ મહત્વપૂર્ણ છે. શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિ નિર્માણ, વ્યક્તિઓ દ્વારા સામાજિક સુદ્રઢતા અને સામાજિક સુદ્રઢતા દ્વારા રાષ્ટ્ર નિર્માણ એ ક્રમમાં રાષ્ટ્રને સાચા અર્થમાં સક્ષમ બનાવી શકાય ભારતીય શિક્ષણની સમગ્ર પ્રણાલી ઉપર છેલ્લા પાંચસો વર્ષ કરતાં પણ વધુ વર્ષોથી વિભિન્ન પ્રકારના બાહ્ય આક્રમણો, રાજ્ય સત્તાઓ અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓની ઉંડી અસર પડી છે. વળી ભારતીય શિક્ષણ ઉપર ધર્મની પણ અસર છે. આઝાદી પછીના સમયમાં ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી ઉપર ખૂબ ઝડપી અને હકારાત્મક પરિવર્તનો આવ્યા છે. સાથે સાથે વૈશ્વિક સંદર્ભમાં જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ, આધુનિકીકરણ, ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને ઔદ્યોગિકીકરણની અસર પણ શિક્ષણ પ્રણાલીને પ્રભાવિત કરે છે. એ સંદર્ભમાં ભારતીય શિક્ષણના વલણો ખાસ કરીને સમસ્યાઓ અને તેને પ્રભાવિત કરતા મહત્વના પ્રવાહોનો અભ્યાસ ખૂબ જ અગત્યનો બની રહે છે. ભારતીય શિક્ષણનું સમગ્ર તંત્ર વૈશ્વિક અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા અને વૈશ્વિક જ્ઞાનસ્રોતોનો લાભ લઈ શકે, આપણાં વિદ્યાર્થીઓમાં વૈશ્વિક કક્ષાની ક્ષમતાઓનો વિકાસ થાય, આપણી માનવ શક્તિ વધુ કૌશલ્ય પૂર્ણ, સક્ષમ, સમૃદ્ધ, પ્રગતિશીલ અને સાહસિક વૃત્તિ ધરાવતી થાય તો આપણો દેશ વિશ્વમાં આગળની હરોળમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે. આપણાં દેશના પ્રત્યેક વ્યક્તિનું જીવનધોરણ સુધરે. ઉપરોક્ત તમામ કારણોસર શિક્ષણની સમસ્યાઓ અને સાંપ્રત પ્રવાહોને સમજવા અનિવાર્ય છે. આ એકમ તમને ભારતીય શિક્ષણના પ્રશ્નો અને પ્રવાહોથી પરિચિત કરાવશે. સાંપ્રત સમયમાં પ્રાથમિક શાળાથી શરૂ કરીને માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓ સામેના પડકારોથી પરિચિત કરાવશે કે જેથી આવતીકાલના શિક્ષણ કાર્યમાં આપ મહત્વનું યોગદાન આપવા કટીબંધ થઈ શકે.

5.2.1 ઉદ્દેશ્યો (Objectives) :

આ એકમના અભ્યાસને અંતે તમે

- ◆ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણથી ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણના પડકારોથી પરિચિત થશે.
- ◆ સર્વ સમાવિષ્ટ હક્ક આધારિત મોડેલનું જ્ઞાન મેળવી શકશે.
- ◆ સર્વ સમાવિષ્ટ અને વિશિષ્ટ શાળાઓની શિક્ષણમાં વિશેષ ભૂમિકાની સમજ પ્રાપ્ત કરી શકશે.
- ◆ શિક્ષણમાં ભાષા સમસ્યાને જાણી શકશે.
- ◆ શિક્ષણમાં સમજ કઈ રીતે સહભાગી બની શકે તે સમજી શકશે.

5.1.2 પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણથી ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણના પડકારો (Challenges of education from pre-school to senior secondary)

ભારતમાં પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણનો ખ્યાલ આઝાદી પછીના દાયકામાં આવ્યો. એ પહેલાં બાળકોનું પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણ ઘરના વાતાવરણમાં, સંયુક્ત કુટુંબમાં, દાદા-દાદી અને અન્ય કુટુંબીજનોની સાથે વિકસતું હતું. એ જ ક્રમમાં માધ્યમિક, ઉચ્ચ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણમાં અનેક પરિવર્તનો આવતા ગયાં છે. સ્થાનિક શિક્ષણ પ્રણાલી ઉપર રાજ્ય શાસનની વ્યવસ્થાઓએ અસર કરી છે. જેને કારણે ઉત્પન્ન થયેલા સાંપ્રત પડકારોને નીચે મુજબ જોઈ શકાય.

5.1.2.1

આપણા દેશમાં બાળકને પાંચ વર્ષ સુધી લાલન-પાલન કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. અને બાળકો પોતાના ભાઈભાણુઓ પાસે વાત-ચીત કરીને, રમીને ભાષા અને અન્ય જીવન કૌશલ્યો શીખી લે છે તેવી માન્યતા પ્રવર્તતી હતી. સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થામાં આ બાબત સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક હતી. પરંતુ પાશ્ચાત્ય જીવન પ્રણાલી, આધુનિકીકરણ અને શહેરીકરણ જેવી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓને પરિણામે કુટુંબો વિભક્ત થતા ગયા, આર્થિક જવાબદારીઓ સ્ત્રીઓએ પણ ઉપાડવા માંડી અને સામાજિક સંબંધોમાં પરિવર્તનો આવતા ગયા જેને પરિણામે બાળકોને પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવા અંગે શાળાઓ હોવી જોઈએ તે બાબત સ્પષ્ટ થતી ગઈ વૈશ્વિક ક્ષેત્રે થયેલા સંશોધનોની અસર પણ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આવી. જેમાં ફોબેલની રમત-ગમત દ્વારા શિક્ષણની પદ્ધતિ, શ્રીમતિ માગારિટ મેકમિલનની નર્સરી શાળા પદ્ધતિ અને મેડમ મોન્ટેસોરીની ઈન્દ્રિય શિક્ષણ પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે.

ચાર વર્ષથી નાના અને ચાર વર્ષ સુધીના બાળકોના શારીરિક, માનસિક અને ઈન્દ્રિય વિકાસ માટેની આ પદ્ધતિઓની અસર પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર બહુ ઉંડી છે. ફોબેલ સુચવેલ પદ્ધતિમાં રમતગમત દ્વારા બાળવિકાસને પદ્ધતિસર કઈ રીતે આપી શકાય તે સ્પષ્ટ થયું. નાના બાળકોને આનંદપૂર્વક શિક્ષણ આપી શકાય અને ખાસ કરીને એમના વિકાસ માટેના આવશ્યક તત્ત્વોનો પાયો બે થી ચાર વર્ષના ગાળામાં નાખી શકાય તે માટે નર્સરી શાળાઓ શરૂ થઈ. આ શાળાઓમાં શ્રીમતિ માગરિટ મેક મિલને બહેનોને નિયુક્ત કરી અને બાળકોને શારીરિક તેમજ માનસિક રીતે કેળવવા માટેની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ, કલા, નૃત્ય, ગીત, રમતગમત, અનેક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકોનો વિકાસ થઈ શકે તે પ્રકારનું વાતાવરણ આવી નર્સરી શાળાઓમાં ઉભું કરવામાં આવ્યું. એજ રીતે મેડમ મોન્ટેસરી એ ઈન્દ્રિય વિકાસની નવી પરિભાષા રજૂ કરી. બાળકોની જ્ઞાનન્દ્રિઓ અને કર્મેન્દ્રિયોના વિકાસ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના સાધનોનું નિર્માણ કર્યું અને આવા સાધનો દ્વારા બે વર્ષથી શરૂ કરીને છ વર્ષના બાળકો માટે ઈન્દ્રિય શિક્ષણ, પ્રત્યક્ષશિક્ષણની ક્ષમતાઓમાં વૃદ્ધિ, અધ્યયનની અને અન્ય સામાજિક ટેવોનું ઘડતર તેમજ બાળકોનો ક્ષમતા લક્ષી વિકાસ થાય તે માટેના પ્રયત્નો થયા. આ વય જૂથના બાળકોનો ભાષા વિકાસ, મનોશારીરિક ક્રિયાલક્ષી વિકાસ અને સામાજિક રીતભાતની સમજ આવે તેવા પ્રયત્નો વૈશ્વિક રીતે થયા જેની અસર ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં પૂર્વ પ્રાથમિક વિદ્યાલયોમાં પણ થઈ.

ભારતમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ :

ભારતમાં 1952માં 330 પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ આપતી નર્સરી શાળાઓ હતી, જે 1957માં વધીને 800 થઈ. અને ત્યારબાદ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આશરે 300 નર્સરી શાળાઓનો વધારો દર વર્ષે થતો આવ્યો છે. 1993 સુધીમાં આ નર્સરી શાળાઓનો આંકડો એક લાખ કરતાં પણ વધુ થઈ ગયો. આજે શાળાઓની સંખ્યા ખૂબ વધુ છે. ભારતીય નર્સરી શાળાઓમાં કિન્ડન ગાર્ડન (KG) અને મોન્ટેસરી પદ્ધતિની અસર બહોળા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. જો કે પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાઓ સરકાર તરફથી કોઈ વિશેષ પ્રકારની ગ્રાન્ટ આપવામાં આવતી નથી. અને તેને પરિણામે આ શાળાઓ પૈકીની કેટલીક નર્સરી શાળાઓ સાધનોના અભાવ શિક્ષક - શિક્ષિકાઓના અભાવ અને યોગ્ય ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના અભાવની સમસ્યાઓમાંથી પસાર થઈ રહી છે. જો કે શહેરોની નર્સરી તેમજ કેજ પ્રકારની શાળાઓમાં શિક્ષણ અને સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ આ શાળાઓની કી એટલી બધી ઊંચી છે કે ફક્ત આર્થિક રીતે ઉંચું સ્તર ધરાવતા પરિવારો જ પોતાના બાળકોના પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણનો લાભ આપી શકે.

સાંપ્રત સમયમાં માતા-પિતા બન્ને જ્યારે નોકરી-ધંધામાં પરોવાયેલા હોય ત્યારે પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેની આ શાળાઓની જરૂરિયાત બહુ મોટા પાયા ઉપર થયેલી છે. અને એ સંદર્ભમાં નવા નવા સંશોધનો પણ થઈ રહ્યા છે. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં થતા નવાં સંશોધનોને આધારે આ શિક્ષણને નીચેના ચાર સોપાનોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય.

1. ગર્ભાવસ્થાથી જન્મ સુધીનો સમય.
2. જન્મથી અઢી વર્ષ સુધીનો સમયગાળો
3. અઢી વર્ષથી ચાર વર્ષ સુધીનો સમયગાળો.
4. ચાર વર્ષથી છ વર્ષ સુધીનો સમયગાળો.

ગર્ભાવસ્થાથી બાળકના જન્મ સુધીનો ગાળો માતાના ખોરાક, રહેણીકરણી, વિચાર અને ધાત્રી માતાની મોનશારીરિક પરિસ્થિતિ પર અવલંબે છે. આ સમયગાળામાં સગર્ભા માતાને પોષણયુક્ત આહાર, સ્વચ્છ વાતાવરણ, ઉષ્માભર્યું વર્તન અને યોગ્ય સામાજિક દરજ્જો મળી રહે તે જરૂરી છે. ભારતમાં મહીલા અને બાળ શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા આ માટે અનેક યોજનાઓ અમલમાં મુકેલી છે. સમાજ દ્વારા આવી મહીલાઓને આ યોજનાઓનો પૂરતા પ્રમાણમાં લાભ મળી રહે એ પ્રકારની જાગૃતિનો અભાવ પ્રવર્તે છે. અને આવી સરકારી યોજનાઓ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને તેમની ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન કેવી કાળજી રાખવી તે અંગેનું આવશ્યક જ્ઞાન મળી રહે તેવી વ્યવસ્થાઓ ગોઠવાય તે પણ ખૂબ જરૂરી છે.

જન્મથી અઢીવર્ષનો ગાળો બાળકના વિકાસનો પાયાનો સમયગાળો છે. આ સમયે બાળક પોતાની માતાના સંસર્ગમાં સાંવેગિક પરિવર્તનો, શારીરિક વિકાસ અને હુંફ મેળવે છે. શ્રમજીવી મહીલાઓ

પોતાના બાળકોને પૂરતો સમય આપી શકતી નથી. એજ રીતે નોકરી કરતી સ્ત્રીઓ પણ પોતાના આ ઉંમરના બાળકોની કાળજી લઈ શકતી નથી. તો વળી અત્યંત ધનિક કુટુંબોમાં આવા દ્વારા બાળકની સારસંભાળ રાખવાની ફેશન હોય છે. જે બાળકની સાંવેગિક સ્થિતિ ઉપર ખૂબ ઉંડી નકારાત્મક અસરો પાડી શકે છે. આનાથી આ સમયગાળા દરમિયાન રાખવી પડતી કાળજી અંગે વિશેષ ધ્યાન આપવું પડે તેવી સ્થિતિ છે.

અઢી વર્ષથી ચાર વર્ષ સુધીના બાળકોને જુનિયાર કેજી અને સિનિયર કે.જી. માં મુકવામાં આવે છે. અહીં K.G. નો અર્થ કિન્ડન ગાર્ડન છે. આગળ જોઈ ગયા તેમ ફોબેલ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દ્વારા આવા કિન્ડન ગાર્ડનમાં શિખવવામાં આવે છે કે જેમાં રમતગમતને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવેલું હોય છે. જો કે સાંપ્રત સમયમાં આવી શાળાઓમાં પણ નાના બાળકો ઉપર લેખન-ગણનવનો બોજ નાખવામાં આવે છે. વિકાસના આ તબક્કાનો અભ્યાસ કર્યો છે. એવા તમામ મનોવૈજ્ઞાનિકો બાળકો પર આ ઉંમરે નાંખવામાં આવતા ભણતરના બોજની સદંતર વિરુદ્ધમાં છે. પરંતુ ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સ્પર્ધાત્મક યુગ પ્રવર્તે છે અને સાંપ્રત સમયની દોડમાં બાળક પાછળ ન પડી જાય એ હેતુથી કેટલીક ધંધાદારી શાળાઓ બાળકો ઉપર અનેક વિષયોનો બોજ પણ લાદતી હોય છે. વધુ પડતું ભણેલા વાલીઓ અથવા મહત્વાકાંક્ષી માતા-પિતા પોતાના બાળકોને આ સમયગાળામાં જ ખૂબ વધારે બોજ આપી દે છે જેની નકારાત્મક અસરોનું ભાન તેમને બહુ મોડું થતું હોય છે.

ચાર વર્ષથી છ વર્ષનો સમયગાળો બાળકોના ઈન્દ્રિય વિકાસ, ભાષા વિકાસ, મનોશારીરિક ક્ષમતા વિકાસ અને સામાજિક વિકાસ એમ બહુ આયામી હોય છે. મેડમ મારીયા મોન્ટેસોરીએ આ વયજૂથના બાળકો પર અનેક પ્રયોગો કરીને તેમને જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયોનો વિકાસ થાય, તેમની ભાષા શક્તિ વિકસે એ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. કેટલી સર્વોદય સંસ્થાઓ અને ભાવનગરની બાળ શિક્ષણ સંસ્થા જેવી અનેક સંસ્થાઓએ નર્સરી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ખૂબ પ્રયત્નો કર્યો છે. ગીજુભાઈ બધેકાએ બાળ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં મેડમ મોન્ટેસોરીની પદ્ધતિને ભારતીય વાતાવરણમાં ઢાળવાનો વિશેષ પ્રયાસ કર્યો છે.

આમ, ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં બાળશિક્ષણ ક્ષેત્રે અનેક પરિવર્તનો આવતા જાય છે. નવી ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે વૈશ્વિક આવિશ્કારો સરળતાથી આપણા સુધી પહોંચી શકે તેવા સંજોગો ઉભા થયા છે. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણક્ષેત્રે વિશ્વમાં થઈ રહેલા પ્રયત્નો ઉપર આપણે પણ અધ્યયન કરવું જોઈએ અને આધુનિક ટેકનોલોજી વર્ગને અસરકારક બનાવે એ માટેના સક્રીય પ્રયાસો થવા જોઈએ. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણની સાંપ્રત સ્થિતિને વધુ અસરકારક બનાવવા નક્કર પ્રયાસોની જરૂરિયાત હજી પણ છે.

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ સામેના પડકારો અને આપણા પ્રયત્નો

ઉપરોક્ત સમગ્ર ચર્ચાને અંતે પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણના સાંપ્રત પડકારોને નીચે મુજબ સ્પષ્ટ કરી શકાય તેમ છે.

1. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વૈશ્વિકરણની અસર
2. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ પર આધુનિકીકરણની અસર
3. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં થતાં નવા સંશોધનોનો વર્ગખંડમાં વિનીયોગ
4. આવતીકાલની આવશ્યકતા અનુસાર પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષકોની ક્ષમતાઓનો વિકાસ
5. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ પર વ્યવસાયીકરણની અસર.

1. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વૈશ્વિકરણની અસર :

આઝાદી પછીના સમયમાં ભારતીય સત્તાધીશોએ વિશ્વ સાથે કદમ મીલવવાના ભાગરૂપે શિક્ષણના દ્વાર પણ વિશ્વ માટે ખુલ્લા મૂક્યા છે. આ સંદર્ભે ઉદારીકરણની નીતિની સાથે જ ઓન-લાઈન એજ્યુકેશન, વૈશ્વિક શાળાઓનું આગમન, નૂતન શિક્ષણ તકનીકીઓનો ઉપયોગ અને નવા નવા વિષયો દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ક્ષિતિજો વિસ્તરી રહી છે. આવો માહોલ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણની મૂળ સંકલ્પનાને વધુ વિસ્તારી રહ્યો છે. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કિન્ડન ગાર્ડન, મોન્ટેસોરી કે નર્સરી શિક્ષણની સાંપ્રત શાળાઓમાં વૈશ્વિક ક્ષેત્રે આવેલ નવા આયોમોને જોડવાની આવશ્યકતા

છે. આપણે ત્યાં થતાં નવાં સંશોધનોન પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો ઉપયોગ વર્ગખંડમાં થાય તે અત્યંત આવશ્યક છે. અત્યારે મોબાઈલ ઈન્ટરનેટ, સ્માર્ટ કલાકાર, વચ્ચુઅલ એજ્યુકેશન ટેકનિક્સ, વચ્ચુઅલ સિમ્પોગીયમ્સ, મોડેલ્સ ઓફ ટીચિંગ જેવી અનેક પ્રયુક્તિઓ પૂર્વ પ્રાથમિક કક્ષાએ અમલમાં આવે તે આજની મુખ્ય જરૂરિયાત છે. વૈશ્વિક ક્ષેત્રે થતાં નવા સંશોધનોનો લાભ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં રહેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય તે જરૂરી છે. વૈશ્વિક કક્ષાની પૂર્વ - પ્રાથમિક શાળાઓ, અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીઓની અનેક વેબસાઈટ્સ ઉપર આ ક્ષેત્રમાં થયેલા સંશોધનો ઉપલબ્ધ છે. આવા સમયે વૈશ્વિકકરણની આ અસરનો વિધાયક ઉપયોગ થાય એ માટે આપણા શિક્ષકોએ, વાલીઓએ અને શાળાના મેનેજમેન્ટના સભ્યોએ સક્રીય થવાની આવશ્યકતા છે.

2. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ પર આધુનિકીકરણની અસરો :

આધુનિકીકરણની અસરને પરિણામે મુખ્ય પાંચ પરિવર્તનો જોવા મળી રહ્યા છે. (1) ગ્રામ્યજીવન શહેરી પ્રકારનું બની રહ્યું છે અને ગામડામાંથી લોકો શહેર તરફ આવી રહ્યા છે, (2) સંયુક્ત કુટુંબો વિભક્ત થઈ રહ્યા છે, (3) પારંપરિક વ્યવસાયો નષ્ટ થઈ રહ્યા છે, (4) ભાષાઓ અને પ્રાંતો વચ્ચેની દીવાલો ઓગળવા માંડી છે. અને (5) જ્ઞાનની ક્ષિતિજો વિસ્તરી રહી છે. આ પાંચ મૂળભૂત પરિવર્તનોને પરિણામે પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણની જરૂરિયાત પાયામાં આવી ગઈ છે. કારણ કે શહેરમાં આવતા પરિવારો પાસે પોતાના 2થી 6 વર્ષના બાળકના વિકાસની પ્રાથમિક જરૂરિયાતને પહોંચી વાળવા સમય નથી. વિભક્ત થયેલા કુટુંબોમાં માતા-પિતા બન્ને નોકરી અથવા આર્થિક જવાબદારીઓનું વહન કરે છે. માટે માતા પાસે હવે પોતાના આ ઉંમરના બાળકોના વિકાસ પર ધ્યાન આપવું. લગભગ અસંભવ થઈ ગયું છે. પારંપરિક વ્યવસાયોના અભાવને પરિણામે અનેક ધંધા - રોજગારને ફટકો પડ્યો છે અને લોકો નવા વ્યવસાયો અથવા નોકરી તરફ વળ્યા છે. જેને પરિણામે બાળકોને પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાયથી પરિચિત કરાવવા વાલીઓને ઉચિત નથી લાગતા. અને શિક્ષણ તરફ વાળી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ, સરકારી નોકરીઓ તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય કંપનીઓમાં નોકરી મળે તેવા પ્રકારના શિક્ષણની આવશ્યકતાની ઊભી થઈ છે. ભાષામાં કોઈ એક જ ભાષા બાળકને આવડે તે પૂરતું નથી. આ ઉંમરે બાળકોની ભાષા શક્તિનો વિકાસ થતો હોઈ તેને એક કરતાં વધુ ભાષાનું જ્ઞાન થાય, વૈશ્વિક કક્ષાના કેટલાક વિશેષ કૌશલ્યો ગ્રહણ કરવા આવા બાળકોની ઈન્દ્રિયો વધુ સતેજ, સશક્ત - સજ્જ બને તે આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે.

આધુનિકીકરણના આ પડકારને પહોંચી વળવા પ્રયત્નો થવા અતિ આવશ્યક છે.

3. પૂર્વ પ્રાથમિક ક્ષેત્રે થતાં નવા સંશોધનોનો વર્ગખંડમાં વિનિયોગ :

પૂર્વ પ્રાથમિક ક્ષેત્રે થયેલા સંશોધનોનો વિનિયોગ સમગ્ર વિશ્વમાં ઈ.સ. 1837માં થઈ એમ કહી શકાય. જર્મન શિક્ષણશાસ્ત્રી ફ્રેડરિચ ફોબેલે 'બાળકોનો બગીચો' એટલે કે કીન્ડન ગાર્ટન (Kindergarten) સ્વરૂપે પૂર્વ પ્રાથમિક શાળામાં રમતગમત દ્વારા શિક્ષણ આપવાની વર્ગખંડમાં વિનિયોગ થઈ શકે તેવી પદ્ધતિ વિકસાવી. એજ રીતે ઈટાલીયન ફ્રિજીશીયન મેડમ મારીય મોન્ટેસોરી એ 1997માં અઢી વર્ષથી છ વર્ષના સમયગાળામાં ઉછેરતા બાળકોના ઈન્દ્રિય વિકાસની સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો આવિશ્કાર કર્યો. અને ત્યારબાદ આજના સમય સુધી આ પદ્ધતિઓને પાયો બનાવીને પૂર્વ-પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અનેક પરિવર્તનો થતાં આવ્યા છે. ભારતમાં આ અંગેના ઉડા ખેડાણના ભાગરૂપે સર્વ શિક્ષણ અભિયાન અને આંગણવાડીઓ ચાલી રહી છે. આ ઉપરાંત પ્રતિદિન આ વિષયના સંદર્ભમાં નવા નવા સંશોધનો થતાં રહે છે. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં થતાં આ નવા સંશોધનો વિનિયોગ વર્ગખંડમાં થાય તે માટેના પ્રયાસો કરતા રહેવું જોઈએ. નવા સંશોધનો મા ના ક્ષેત્રોમાં શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, બાળકોને આપી શકાય તેવા કાર્યો, વિવિધ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ અને આ તમામ પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન યોગ્ય રીતે થાય તેવી વિશેષ પ્રયુક્તિઓ વર્ગખંડમાં થાય તે આવકાર્ય છે. વિવિધ વિસ્તાર અનુસાર આ પ્રવૃત્તિઓમાં પરિવર્તનની સંભાવનાઓ પણ રહેલી છે. આ રીતે પૂર્વ પ્રાથમિક ક્ષેત્રે થતાં નવાં સંશોધનો વર્ગખંડમાં ઉપયોગમાં આવે તો સાંપ્રત જરૂરિયાત છે.

4. આવતીકાલની આવશ્યકતા અનુસાર પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષકોની ક્ષમતાનો વિકાસ.

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરાવતા શિક્ષકોનું પ્રશિક્ષણ ખૂબ જ મહત્વનો મુદ્દો છે. અત્યારે આંગણવાડીની શિક્ષિકાઓનું પ્રશિક્ષણ કરવા માટેની સુગંધિત વ્યવસ્થાનો અભાવ છે. તદ્ઉપરાંત પૂર્વ-પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ પણ બહુ જ અલ્પ સંખ્યામાં છે. આવા સંજોગોમાં કેટલાક અભ્યાસો એમ સૂચવે છે કે પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે યોગ્ય પ્રશિક્ષણ પામેલા શિક્ષકોની સંખ્યા નહીવત્ છે. તે ઉપરાંત પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે થતાં સંશોધનોને આપણાં કે.જી.ના વર્ગો તેમજ નર્સરીના વર્ગો સુધી પહોંચાડવાની કોઈ સુયોજિત વ્યવસ્થા આપણે ઊભી કરી શક્યા નથી. ખાનગી શાળાઓ આ ક્ષેત્રે શિક્ષકના પ્રશિક્ષણને સ્થાને શિક્ષકોના શોષણ તરફ વધુ ઝોક રાખે છે. પ્રશિક્ષિત, સક્ષમ અને ટેકનોસેવી શિક્ષકોની આ ક્ષેત્રમાં ખોટ છે. આથી પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવા માટે શિક્ષકોની ક્ષમતાનો વિકાસ કરવો એ સાંપ્રત સમયનો સહુથી મોટો પડકાર બની રહ્યો છે. તેમાં પણ સમગ્ર વિશ્વમાં આ ક્ષેત્રમાં થઈ રહેલા સંશોધનોનો અભ્યાસ કરી, આપણા વાતાવરણને અનુકૂળ થાય એવી રીતે આ સંશોધનોને રોમાચિત કરી શકે તેવા ગીજુભાઈ બધેકા જેવા બધેકા જેવા શિક્ષકોની અત્યંત આવશ્યકતા છે. નૃત્યુ દ્વારા, નાટ્ય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા, ચિત્ર દ્વારા અને અન્ય અનેક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બાળકોને ભાષા શિક્ષણ, વર્તન માટેનું શિક્ષણ, સામાજિકતા, આગળના અભ્યાસ માટેની પૂર્વ તૈયારી રૂપ સાદુ ગણિત, વિજ્ઞાન, સંસ્કાર અને આપણાં સાંસ્કૃતિક વારસાનું શિક્ષણ મળી રહે. બાળકો તેમ છતાં ભણતરનો ભાર ન અનુભવે એ પ્રકારના શિક્ષણની આધુનિક પ્રયુક્તિઓ કેવી રીતે અમલમાં લાવી શકાય તેની તાલીમ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષકોને આપવી જરૂરી છે.

5. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ પર વ્યવસાયીકરણની અસર :

શિક્ષણનું વ્યવસાયીકરણ થતાં એક બાજુ શાળાઓની ઈમારતો, શૈક્ષણિક સાધનો, રાયરચીલું અને ભૌતિક સુવિધામાં ગુણવત્તા સુધરતી જાય છે અને બીજી તરફ શિક્ષણ મોંઘુ થતું જાય છે. એટલે ઉચ્ચ વર્ગના બાળકો પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં જે પ્રકારની ભૌતિક સુવિધાઓનો લાભ મેળવે છે. એ પ્રકારનો લાભ નિમ્ન આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતા પરિવારોનો સંતાનો મેળવી શકતા નથી. વળી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વચ્ચે આર્થિક સંદર્ભોમાં સંખ્યા માટે પરોક્ષ હરિફાઈ થતી હોય છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે સારી ગણાતી પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાઓ પોતાના વાલીઓને ગ્રાહક સમજે છે અને સારું શિક્ષણ આપવાને સ્થાને આંજી નાખે તેવો દેખાવ ઉભો કરે છે. બાળકોના મોટા કાર્યક્રમો, દેખાવ અને અન્ય બાબતો શિક્ષણ કરતાં વધુ મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે. વળી પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણના મૂલ્યાંકન માટેની કોઈ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી શકાઈ નથી. આવા સંજોગોમાં સારી પૂર્વ-પ્રાથમિક શિક્ષણ આપતી શાળા કઈ તે જાણવું મુશ્કેલ બની રહ્યું છે. શિક્ષણના વ્યવસાયકરણ સાથે આવેલા આ પરિવર્તનને સમજવાની સાંપ્રત આવશ્યકતા છે. અને પૂર્વ પ્રાથમિક ક્ષેત્રનો આ એક વિશેષ પડકાર છે.

5.1.2.2 પ્રાથમિક શિક્ષણ :

બ્રિટીશ શાસન કાળથી લઈને સાંપ્રત સમય સુધીમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ પરિવર્તનો આવ્યા છે. ઈ.સ 1854ના વુડના ખરીતામાં ભારતીય શિક્ષણને વધુ સમૃદ્ધ કરવાની અને વિદ્યાલયોને અનુદાન (Grand in - Aid) આપવાની વાત થઈ. પરંતુ તેનો લાભ કેવળ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક ક્ષેત્રે થયો. પ્રાથમિક શિક્ષાક્ષેત્રે તે સંદર્ભે કોઈ પ્રગતિ થઈ શકી નહીં. ઈ.સ. 1839માં સ્ટેનલેસના ઘોષણા પત્ર (Stanley Despach) માં ભારતીય શિક્ષણમાં પ્રાથમિક ક્ષેત્રે સુધારો કરવા સ્થાનિક કર લગાવવાની વાત થઈ અને તેને પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ઝડપ આવી. જો કે ઈ.સ. 1882માં ભારતીય શિક્ષણ આયોગ (Indian Education Commission) ના સૂચન અનુસાર ભારતીય પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્થાનિક સંસ્થાઓને હસ્તાંતરિત કરવામાં આવ્યું અને તેને પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણનો યોગ્ય વિસ્તાર થઈ શક્યો નહીં. આમ, 1900 સુધીમાં ભારતના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કોઈ નોંધપાત્ર સુધારો આવી શક્યો નહીં. આ અરસામાં ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના સંદર્ભમાં આંદોલનો થયાં પરંતુ બ્રિટીશ સરકારે એ જ સમયે ભારતની જનતા પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે તૈયાર નથી એમ કહીને આ વિષયોની અવહેલના કરી.

આ અરસામાં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રયત્નોથી ભારતમાં અનિવાર્ય શિક્ષણના સફળ

પ્રયોગો થયા, તેમણે 1892માં ઘોષિત કર્યું કે અમરેલી નગરના એક તાલુકાના 9 (નવ) ગામોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ અનિવાર્ય બનશે. આ પ્રયોગની સફળતાબાદ તેમણે સમગ્ર રાજ્યમાં અનિવાર્ય પણે પ્રાથમિક શિક્ષણ લાગુ પાડ્યું 1906 સુધીમાં સમગ્ર રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ અનિવાર્ય બન્યું. આ રીતે વડોદરા રાજ્યનું પ્રાથમિક શિક્ષણ શરૂ થઈ શક્યું. જો કે તે કેવળ વડોદરા રાજ્ય પૂરતું મર્યાદિત હતું. વડોદરાના આ ઉદાહરણથી પ્રેરિત થઈને ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ કેન્દ્રી ધારાસભા (Imperial Legislature Council) માં 19 માર્ચ 1910 ના રોજ પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે “આ સભા ભલામણ કરે છે કે સંપૂર્ણ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણને નિ:શુલ્ક અને અનિવાર્ય બનાવવાના કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવે” જો કે તે સમયની બ્રીટીશ સરકારે આ પ્રસ્તાવ પર કોઈ ખાસ ધ્યાન ન આપ્યું. સરકારીની આ ઉદાસીનતાને જોતાં ગોખલે એ 16 માર્ચ 1911 દીવસે પ્રાથમિક શિક્ષણની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરતું બીલ મૂક્યું. કે જેમાં 6 થી 10 વર્ષની ઉંમરના બાળકો માટે અનિવાર્ય શિક્ષણની રજૂઆત થઈ હતી. જેને તે સમયે સમર્થન મળી શક્યું નહીં. જો કે 1918માં વિઠ્ઠલભાઈ પટેલાન પ્રયત્નોથી “1918માં મુંબઈ પ્રાથમિક અધિનિયમ” સ્વરૂપે આ બીલને સ્વિકૃતિ મળી અને આ રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણને મુંબઈ પ્રાંતમાં અનિવાર્ય બનાવતું સહુ પ્રથમ બીલ સ્વિકૃતિ થયું. આમ સ્વતંત્રતા પૂર્વે પ્રાથમિક શિક્ષણ અનેક સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલું અને અવહેલના પામતું રહ્યું. સ્વતંત્રતા પછી ભારતીય સંવિધાનમાં પ્રાથમિક શિક્ષણને વધુ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું. સંવિધાનની કલમ 45 અન્વયે પ્રાથમિક શિક્ષણને નિ:શુલ્ક, સાર્વ ભૌમિક અને અનિવાર્ય બનાવવાનો નિર્ણય લેવાયો. ભારતના બંધારણમાં આવેલ 86માં બંધારણીય સુધારા કાનુન 2002 અનુસાર 6 થી 14 વર્ષની વયજૂથના તમામ બાળકો માટે બંધારણના આર્ટિકલ 21 A હેઠળ મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ એ બાળકોનો મૂળભૂત અધિકાર બની ચૂક્યો છે. જેની પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર બહુ મોટી અસર થઈ રહી છે.

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પડકારો :

ઉપરોક્ત સમગ્ર ચર્ચાને અંતે ભારતના પ્રાથમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આવેલ પરિવર્તનોને સ્પષ્ટ પણે સમજવા પછી સાંપ્રત સમયમાં ભારતીય પ્રાથમિક શિક્ષણની સામે રહેલા પડકારોની ચર્ચા કરીએ

1. ભૌગોલિક પડકારો
2. રાજકીય પડકારો
3. સામાજિક પડકારો
4. આર્થિક પડકારને
5. શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અંગના પડકારો
6. શીખવવાના માધ્યમની સમસ્યા
7. અભ્યાસક્રમ

ઉપરોક્ત પ્રત્યેક પડકારને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ

1. ભૌગોલિક પડકારો :

આપણો દેશ અનેકત ભૌગોલિક પ્રદેશોમાં વિસ્તરેલો વિશાળ ભૌગોલિક વૈવિધ્ય ધરાવતો દેશ છે. આપણા દેશમાં અત્યંત નીચું તાપમાન - 10 થી 15 સુધી હોય તેવા પ્રદેશો પણ છે અને ઊંચું તાપમાન ધરાવતા સૂકા રણ પ્રદેશો પણ છે. પહાડો, રણપ્રદેશ, દરિયાકિનારાના પ્રદેશો ગાઢ જંગલો, દુર્ગમ વિસ્તારો, દરિયાની વચ્ચે આવેલા સમુદ્રી ટાપુઓ જેવા અનેક સ્થળોએ લોકો જીવન ગુજારી રહ્યા છે. આવા સ્થળોએ જવું, રહેવું અને બાળકોને શિક્ષણ આપવું એ અત્યંત કઠીન કાર્ય છે. વળી આ વિસ્તારમાં રહેલા લોકોની બોલી, રહેણીકરણી અને પરંપરાઓ પણ વિભિન્ન છે. અશિક્ષિત અને શિક્ષણનું મૂલ્ય નહીં સમજનારા અનેક કુટુંબો પોતાના બાળકોને શિક્ષણકાર્ય માટે મોકલવા ઉત્સુક હોતા નથી. આવી ભૌગોલિક વિશમતા અન વૈવિધ્ય પ્રાથમિક શિક્ષણના ફેલાવામાં મોટો પડકાર છે. આવા સ્થળોએ જઈને શિખવવાની તૈયારી દર્શાવતા શિક્ષકો પણ ખૂબ ઓછા છે.

આથી સ્થાનિક વ્યક્તિઓને શિક્ષણ આપવું, ત્યાંની આબોહવા સાથે અનુકૂલન સાધવું અને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું એ પડકારરૂપ બની રહ્યું છે. આ સંદર્ભે સ્થાનિક શિક્ષકોની તાલીમ

શિક્ષણ તરફ લોકજાગૃતિ, અંતરીયાળ પ્રદેશોમાં શીખવવા જતાં શિક્ષકોની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવાનાં પ્રયત્નો અને સ્થાનિક લોકોને શિક્ષણમાં રસ લેતા કરવા જેવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ આવકાર્ય છે.

2. રાજકીય અસરો :

પ્રાથમિક શિક્ષણના સંદર્ભમાં શાળાઓના વહીવટની જવાબદારી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને હસ્તગત હતી. આ કારણોસર મ્યુનિસિપાલીટી, તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ પંચાયતને હસ્તક રહેલી શાળાઓ કેન્દ્રીય વહીવટ કર્તાઓના કાયદાઓ પાળવા બંધાયેલી નથી. આ પ્રકારના વહીવટીય પ્રશ્નોને પરિણામે સ્થાનિક પ્રાથમિક શાળાઓ વહીવટ એ અનેક સ્થળે વિવાદાસ્પદ બની રહ્યો છે. વળી કેટલીક પ્રાથમિક શાળાઓને સ્થાનિક ટ્રસ્ટો દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. આવા સ્થાનિક ટ્રસ્ટો દ્વારા દાન પ્રાપ્ત કરીને ઉભા કરવામાં આવેલા શાળાના મકાનો અને ભૌતિક સગવડોને કારણે સ્થાનિક ટ્રસ્ટ પણ આ શાળાઓના વહીવટમાં પોતાની દાવેદારી કરે છે. આવા સંજોગોમાં વહીવટીય ગુંચો ઉભી થાય છે. વળી અનેક રાજકીય પક્ષો સાથે સંકળાયેલા ટ્રસ્ટીઓ સત્તામાં રહેલ રાજકીય પક્ષના વલણોનો ભોગ બને છે. આવી સ્થિતિમાં શાળાના વહીવટીતંત્રની તંદુરસ્તી જોખમમાં મુકાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓ આવા સમયે રાજકીય કાવાદાવાઓનું કેન્દ્ર બની જતી હોય છે. શાળાઓ ફંડની અછતમાં આર્થિક સંકડામણ અનુભવવા લાગે છે. આવી રાજકીય સમસ્યાઓ શાળાના શૈક્ષણિક વાતાવરણને જોખમમાં મુકે છે. પરિણામે સ્થાનિક રાજકારણ એ પણ પ્રાથમિક શાળાઓના વિકાસ અને પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે એક પડકારજનક પરિસ્થિતિ છે.

3. સામાજિક રીતે આપણો દેશ અનેક જ્ઞાતિ, ભાષા, સામાજિક રીત રીવાજો અને સાંસ્કૃતિક બાબતોનો સંદર્ભમાં વૈવિધ્ય સભર છે. હજીપણ અસ્પૃશ્યતા, જાતિવાદ, જાતિવાદ સંકુચિત ધાર્મિક માન્યતાઓ, નિરક્ષરતા, કોમવાદ અને સગાવાદ જેવા અનેક દૂષણોને આપણે જડમૂળમાંથી ઉખાડી દઈ શક્યા નથી. આ બધા જ આપણે માટે સામાજિક પડકારો છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં આ પડકારો મોટા અવરોધો ઉભા કરે છે. વળી કેટલાક સમાજોમાં પોતાની પુત્રીઓને છોકરાઓ સાથે શિક્ષણ આપવા તરફ અણગમો રાખે છે. આમ, શૈક્ષણિક બાબતોમાં છોકરા / છોકરીઓનો ભેદ પણ પ્રવર્તે છે. ઉચ્ચ વર્ણના લોકો પોતાના બાળકોનું શિક્ષણ નીચા વર્ણના બાળકો સાથે થાય તે પણ યોગ્ય નથી ગણાતા. આવા અનેક સામાજિક કારણો શિક્ષણમાં પડકાર રૂપ બને છે.

આધુનિક શિક્ષણ અને સામાજિક જાગૃતિના પરિણામે જોકે સામાજિક પડકારોમાં હવે રાહત થઈ છે. પરંતુ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આ સમસ્યાઓ હજી પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કેટલીક ગ્રામ્ય શાળાઓમાં કેવળ નીચી જાતીના બાળકો અભ્યાસ કરે છે. અને ઉચ્ચ જાતિના બાળકોને નજીકના શહેરોમાં શિક્ષણ આપવા મોકલવાનું વલણ પણ જોવા મળે છે.

આમ, પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સામાજિક પડકારોનો પણ સામનો કરવો પડી રહ્યો છે. આ પડકારોને પહોંચી વળવા સામાજિક સુધારા, સમરસતા માટેના પ્રયત્નો જાતિવાદ અને કોમવાદ જેવા પરિબળોની સામે એકતા અને વિકાસના પરિબળોની સમજૂતિ આપવી અનિવાર્ય બની છે.

4. આર્થિક પડકારો :

પ્રાથમિક ક્ષેત્રે આર્થિક પડકારોનો સામનો પણ શાળાઓ કરી રહી છે. ભારતમાં પ્રવર્તમાન શાળાઓમાં સરકારી ગ્રાન્ટ લેતી શાળાઓ સ્થાનિક ટ્રસ્ટો અથવા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના એકમો જેવા કે તાલુકા પંચાયત જિલ્લા પંચાયત અથવા મ્યુનિસિપાલીટીના વહીવટ દ્વારા સંચાલિત હોય છે. અને ખાનગી શાળાઓ ટ્રસ્ટ સંચાલિત હોય છે. ખાનગી શાળાઓ વિદ્યાર્થીઓની ફી માંથી આર્થિક વ્યવહારો કરે છે. તેથી શાળાના ટ્રસ્ટીઓ ફીનો મોટો ભાગે ભૌતિક સગવડો, દેખાવ અને એડવર્ટાઈઝ માટેના કાર્યક્રમોમાં ખર્ચવાનું વલણ ધરાવે છે. આવા સંજોગોમાં શાળાના શિક્ષકો અને અન્ય કર્મચારીઓને આર્થિક શોષણના ભોગ બનવું પડે છે. આવી ખાનગી શાળાઓના આર્થિક વ્યવહાર ઉપર કોઈપણ પ્રકારનું સરકારી નિયંત્રણ હોતું નથી. એથી વિપરિત રીતે સરકારી શાળાઓમાં પગાર સરકાર દ્વારા થતો હોવાથી શિક્ષકોના પગાર ઊંચા હોય છે. જેની સામે શાળાનું મકાન, રાચરચીલું મેન્ટેનન્સ અને અન્ય પરચૂરણ ખર્ચ માટે ફાળવાતી ગ્રાન્ટ

પૂરતી હોતી નથી. ક્યારેક આવી ગ્રાન્ટનો ગેરવહીવટ પણ થઈ શકતો હોય છે. આવા સંજોગોમાં આવી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભૌતિક સુવિધાઓની સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આ પ્રકારના આર્થિક પડકારોને પહોંચી વળવા સ્થાનિક લોકોનો લોકફાળો, શાળાના અર્થોપાર્જનના સાધનોની વૃદ્ધિ અને ગ્રાન્ટમાં ફાળવતી રકમોના યોગ્ય ઉપયોગની આવશ્યકતા રહે છે. સરકારી શાળાઓ અને ખાનગી શાળાઓના આર્થિક પડકારો આ રીતે તદ્દન ભિન્ન પ્રકારના છે. જો કે શિક્ષણની ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિએ જોતાં ગ્રાન્ટમાંથી પગાર મેળવતા સરકારી શિક્ષકો ઉચો પગાર લેતા હોવાથી તેમને ગુણવત્તા ઊંચી જ હોવાનું અનુમાન કરવું પડે. પરંતુ અનેક કીસ્સાઓમાં આ પ્રકારનું અનુમાન ખોટું પડે છે. ખાનગી શાળાઓનો વહીવટ અને શિક્ષકો પાસે કામ લેવાની આવડત તેમજ તેમના પ્રચાર પ્રસારના સાધનો જેવા અનેક કારણોસર ખાનગી શાળાઓનું શિક્ષણ ઉચું છે. એવી સામાન્ય અસર ઉભી થાય છે. વળી નબળી ભૌતિક સુવિધા ધરાવતી શાળાઓમાં પોતાના બાળકોને ભણવા મુકવાનું સાહસ સમજી અને સારી આવક ધરાવતા વાલીઓ કરતા નથી. આવા સંજોગોમાં સરકારી શાળાઓમાં ફી નહીં ભરી શકનાર વાલીઓના બાળકો જ અભ્યાસ કરતા હોય છે. જે એક બીજો વિશિષ્ટ પ્રકારનો આર્થિક પડકાર બની રહે છે.

5. શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અંગેના પડકારો :

પ્રાથમિક કક્ષાએ અનેક શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અમલમાં મુકાણી છે. નવા સંશોધનોની સાથે સાથે વર્ગખંડોમાં ટેકનોલોજીકલ ફેરફાર થઈ રહ્યા છે. વર્ગખંડ ઉપરાંતના શિક્ષણને પણ હવે શિક્ષણની ગુણવત્તા વધારવાના સંદર્ભમાં જોવાઈ રહ્યું છે. મોડેલ્સ ઓફ ટીચીંગની નવી વિભાવનાઓ સાથે વર્ગખંડોમાં સેમીનાર, વર્કશોપ સાયંસ ફેર, સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, વર્ગવ્યવહારમાં વિદ્યાર્થીઓની સક્રિયતા અને ક્રિવ્ઝ જેવા અનેક કાર્યક્રમોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવી રહ્યું છે. આવા સંજોગોમાં ભારતીય પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આવી નવી પદ્ધતિઓ હજી સ્વિકૃતિ પામી શકી નથી. શાળાના વાતાવરણને વિદ્યાર્થીને કેન્દ્રમાં રાખી ઉત્સાહપૂર્ણ બનાવતી અનેક નવી પદ્ધતિઓ હજી આપણી શાળાઓમાં પ્રવેશી શકી નથી. વળી આજના ઝડપી યુગમાં ઈન્ટરનેટ દ્વારા ત્વરિત રીતે અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. ખૂબ ઝડપથી સાહિત્યનું આદાન-પ્રદાન થઈ શકે છે. તેમજ દૂર દૂરના પ્રદેશોને ખૂબ નજીક લાવી શકાયા છે તે સમયે આધુનિક સંશોધનોનો વિનિયોગ પ્રાથમિક શાળાઓમાં થઈ શકે તેવા પ્રયત્નો થવા જરૂરી છે.

આજે પ્રાથમિક શાળાઓમાં ક્રિયાત્મક સંશોધન, ટીચિંગ મોડેલ્સ, મોબાઈલ એપ્સ, ડીઝીટલ લેસન્સ, સ્માર્ટકાર્ડ વિગેરે આધુનિક બાબતોને ક્રિયાન્વિત કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

6. શીખવવાના માધ્યમની સમસ્યા

ભારતમાં ભાષા વૈવિધ્ય બહુ વિશાળ પાયા ઉપર છે. હિન્દી ઉપરાંત 17 જેટલી રાજ્યભાષામાં એન 845 જેટલી બોલીઓ આપણા દેશમાં બોલી રહી છે. અનેક બોલીઓને લીધી પણ નથી. શિક્ષણ જો સ્થાનિક ભાષામાં આપવામાં આવે તો તે સમજવું સરળ બને છે. પરંતુ સ્થાનિક ભાષાઓનું આટલું વૈવિધ્ય હોવાથી તમામ વિષયો સ્થાનિક ભાષાઓમાં શીખવી શકાય તેમ નથી. વળી ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આવતી જ્ઞાનાત્મક બાબતો અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ છે. જેમાંની અનેક બાબતોનું ભાષાંતર થઈ શક્યુ નથી. ઈન્ટરનેટ દ્વારા મળતું જ્ઞાન પણ અંગ્રેજીમાં હોય છે. અને મોટાભાગનું વિજ્ઞાન, ગણિત તેમજ એન્જિનીયરીંગ જેવા વિષયોનાં જ્ઞાનનું નિર્માણ અંગ્રેજીમાં થયેલું છે. આવા સંજોગોમાં વિષયના ઉડાણ પૂર્વકના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અંગ્રેજી આવડવું અનિર્વાય છે. આથી ઉત્તમ અંગ્રેજી શીખવવાનો પાયો પ્રાથમિક શાળાથી જ નંખાય એ જરૂરી છે. પરંતુ તે સાથે અંગ્રેજીમાં જ ભણાવતી અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓનું પણ નિર્માણ થયું છે. અને એક પ્રવાહ એવો પણ છે કે અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓમાં પોતાના બાળકોને ભણાવવા એ સ્ટેટ્સ સિમ્બોલ બની ગયું છે. આ રીતે અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓમાં બાળકોને શીખવવું તે ગર્વનો વિષય પણ બન્યું છે. આવા અનેક કારણોસર માતૃભાષામાં શીખવતી શાળાઓ કંઈક નીચા દરજ્જાનું શિક્ષણ આપે છે તેવી માન્યતા પણ પ્રવર્તે છે. જો કે સંશોધનો બાળકને માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવું તે વધુ હિતાવહ ગણે છે. બાળકોના જ્ઞાનાત્મક માળખાને વધુ સુદૃઢ કરવા માટે શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા હોય તે વધુ યોગ્ય છે. તે બાબત બહુ ઓછા લોકો સમજી શકે છે. અને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓમાં ખૂબ ઊંચી ફી સાથે ભણાવવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે.

આવા સંજોગોમાં જ્ઞાનનું નિર્માણ માતૃભાષામાં થાય, નિર્મિત જ્ઞાનનું માતૃભાષામાં રૂપાંતરણ થાય માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની ગુણવત્તા સુધરે તેમજ અંગ્રેજી ભાષા પણ યોગ્ય ગુણવત્તાયુક્ત પદ્ધતિઓથી શાળાઓમાં શીખવવામાં આવે તેવી આવશ્યકતા જરૂર છે. બી.એડ્.ના અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશેલ “લેંગ્વેજ એકોસ ધ સ્ટડી”નો વિષય આ સમસ્યાના ઉકેલમાં ખૂબ ઉપયોગી બની શકે તેમ છે. કારણ કે માધ્યમ આખરે જ્ઞાનના વહનનું કાર્ય કરે છે. માતૃભાષામાં જ્ઞાનનું વહન થાય અને અંગ્રેજી ભાષામાં જ્ઞાનનું વહન થાય, સ્વાભાવિક પણે જ બન્ને માધ્યમો છે. જ્ઞાનના વહનની પ્રક્રિયાને મહત્વ અપાય અને માધ્યમોની સરળતાને મહત્વ અપાય તે વધુ અગત્યનું બને છે.

7. અભ્યાસક્રમ

પ્રાથમિક શાળાઓમાં સમગ્ર ભારતમાં એકજ અભ્યાસક્રમ હોય તે અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. સમયાંતરે NCERT દ્વારા શાળાના અભ્યાસક્રમના પરિવર્તન માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. 1975, 1968, 2000 અને 2005 દરમિયાન રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં આવ્યો છે. અને તેને રાજ્યોમાં લાગુ પાડવાના હેતુથી આપવામાં આવ્યો છે. જેને રાજ્ય કક્ષાએ લાગુ પાડવા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ અને અન્ય સ્થાનિક વ્યવસ્થાઓ કાર્યરત હોય છે. પરંતુ શાળાઓ પોતાના વાતાવરણ વ્યવસ્થા, સ્થાનિક જરૂરિયાતો અને બાળકોની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને ભાગ્યેજ પોતાનો અભ્યાસક્રમ રચતી હોય છે. NCF - 2005 માં એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે બાળકો કુદરતી સ્થાનિક વાતાવરણમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ તે હેતુથી સ્થાનિક કક્ષાએ અભ્યાસક્રમની રચના થવી આવશ્યક છે. જેથી બાળકોમાં કુદરતી વાતાવરણ ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ મેળવી શકે. તેમના અવલોકન ક્ષમતા, વર્ગીકરણ ક્ષમતા અનુમાન ક્ષમતા જેવા અનેક કૌશલ્યો વિકસે તે માટે સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓમાંથી પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય તેવો અભ્યાસક્રમ રચાયો જોઈએ વળી આમાટે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ અને જૂથ ચર્ચાઓ યોજાય તે આવકાર્ય છે. National Curriculum Frame work (NCF - 2005) માં આ માટે ખાસ ભલામણ પણ કરવામાં આવી છે અને શિક્ષણના વિષયોમાં પર્યાવરણ ભાષા કલા, સ્વાસ્થ્ય અને શારીરિક શિક્ષક તેમજ કાર્ય દ્વારા શિક્ષણના વિચારો મુકવામાં આવ્યા છે.

પરંતુ નવા અભિગમોનો સ્વિકાર કરવાની ક્ષમતા હજી આપણી શાળાઓમાં નથી. પરિણામે આ પ્રકારના અભિગમો કેવલ કાગળ ઉપર રહી જવા પામે છે. અને છેવટે શિક્ષણમાં પુસ્તકીયું જ્ઞાન પ્રેવશી જાય છે જે બાળકો માટે ભાર બની રહે છે. આથી અભ્યાસક્રમમાં રહેલું જ્ઞાન, ખાસ કરીને પ્રાથમિક શાળાઓમાં આવું જ્ઞાન ક્રિયા દ્વારા વાસ્તવિક અનુભવો દ્વારા, વિષયવસ્તુના પ્રયોગો દ્વારા અને અનેક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અપાય તે મહત્વનું બની રહે છે.

ઉપરોક્ત પડકારો ઉપરાંત મૂલ્યાંકનની નવી પદ્ધતિઓ, ભારતમાં રહેલ આર્થિક અસમાનતા, શહેરીકરણ, આધુનિકીકરણ જેવા અનેક પડકારો પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે પાયાના પડકારો છે. ભારતીય શિક્ષણને વધુ સમૃદ્ધ અને ફળદાઈ બનાવવા માટે આ પડકારોનો સામુહિક ધોરણે સામનો કરવો પડશે. વ્યક્તિગત ધોરણે દરેક શિક્ષકે આ પડકારોને સમજવા પડશે. તેમજ પોતાની કક્ષાએ એનો સામનો થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા પડશે. એજ રીતે શાળાના સંગઠનાત્મક માળખા સ્વરુપે સમગ્ર શાળાના તમામ કર્મચારીઓએ આ પડકારોને ખૂબમાંથી સમજવા પડશે અને તેના ઉકેલ માટે સહીયારા પ્રયત્નો કરવા પડશે. ઉપરાંત સરકારની નવી નીતિઓનો સાચા અર્થમાં અમલ થાય, લોકોમાં જાગૃતિ આવે તેમજ પ્રાથમિક શિક્ષણ સબળ બને તેવા પ્રયત્નો આવકાર્ય છે.

માધ્યમિક શિક્ષણના પડકારો :

પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થયા બાદ અને યુનીવર્સિટીનું શિક્ષણ શરૂ થયા પહેલા આપવામાં આવતું શિક્ષણ માધ્યમિક શિક્ષણ ગણવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શાળા પૂર્ણ થયા પછી કોલેજ અને યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધીના તમામ ધોરણોનો સમાવેશ માધ્યમિક શિક્ષણમાં થઈ જાય છે. આઝાદી પહેલાં માધ્યમિક શિક્ષણનું વર્ગીકરણ વિવિધ પ્રકારે કરવામાં આવતું હતું. જેમાં વર્નાક્યુલર મીડલ સ્કૂલ, મેટ્રિક અન્ટ્રન્સ હાઈસ્કૂલ અને ઈન્ટર મિડીએટ એવા વિવિધ વિભાગો હતા. પરંતુ સ્વતંત્રતા પછી માધ્યમિક શિક્ષણને આપણે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક

શિક્ષણ એમ બે વિભાગમાં વહેંચ્યું. આ રીતે સમગ્ર શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને યુનિવર્સિટી શિક્ષણ એમ ત્રણ વિભાગ પડ્યા. વિશ્વના તમામ દેશોમાં આ પ્રકારના શિક્ષણને જુદી જુદી રીતે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. આઝાદી પહેલાં સામાન્ય રીતે ચોથા ધોરણના વર્ગ સુધીના અધ્યાપનને પ્રાથમિક ગણવામાં આવતું, પાંચમાં ધોરણથી સાતમાં ધોરણ સુધીના શિક્ષણને મીડલ ક્લાસ અને આઠમાં ધોરણથી બારમાં ધોરણના શિક્ષણને ઈન્ટરમીડીએટ તરીકે ઓળખવામાં આવતું આઝાદી પછી આમાં જુદા જુદાં પરિવર્તનો આવ્યા. મુદાલીયર કમીશન (1952-53) એ એ પદ્ધતિમાં ફેરફાર લાવીને માધ્યમિક શાળાને બે વિભાગમાં અલગ કર્યું (1) ઈન્ટર મિડીયેટ અને (2) હાયર સેકન્ડરી જેમાં અગીયારમું ધોરણ પ્રિયુનિવર્સિટી ક્લાસ તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું. ત્યારબાદ કોઠારી કમીશન (1964-66) એ તે વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવીને તેના જૂનીયર હાઈસ્કૂલ (ધો. 6, 7, 8) અને હાયર સેકન્ડરી (9, 10, 11) એમ બે વિભાગો પાડવાનું સૂચવ્યું. જો કે કેન્દ્ર સરકારના આ વિભાગોનું સુચન રાજ્ય સરકારોએ જુદી જુદી રીતે અમલમાં મુક્યું. જો કે મોટાભાગના રાજ્યોએ ધો. 6, 7, અને 8ને નિમ્ન માધ્યમિક શાળા, 9 અને 10 માધ્યમિક શાળા અને 11, 12 ને ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળામાં મુક્યા. ત્યારબાદના પરિવર્તનોમાં ધો. 8 સુધીના વર્ગોને પ્રાથમિકશાળામાં સમાવવાનો નિર્ણય લેવાયો. ધો. 10 અને 12 ની પરીક્ષાઓ રાજ્ય સરકારના બોર્ડ દ્વારા શાળામાં ધો. 9 અને 10 માધ્યમિક શાળામાં અને ધોરણ 11, 12 ને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યાં. જો કે આ પદ્ધતિમાં અનેક રાજ્યોમાં વૈવિધ્ય પ્રવર્તે છે. પરંતુ 10 + 2 + 3 ની પદ્ધતિનો અમલ સમગ્ર દેશમાં સમાન રીતે થાય છે કે જેમાં ધો. 10ની તેમજ ધો. 12ની પરીક્ષાઓ રાજ્યના બોર્ડ અથવા કેન્દ્રીયબોર્ડ દ્વારા લેવાય છે જે સમગ્ર દેશમાં સમાન શૈક્ષણિક ધોરણો પ્રવર્તે તે માટેનો પ્રયત્ન થયો છે. આ રીતે માધ્યમિક શાળાના વર્ગીકરણમાં અનેક પરિવર્તનો આવેલાં છે.

માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણના પડકારો :

માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણક્ષેત્રે અનેક નવા પરિવર્તનો આવી રહ્યા છે. જ્ઞાન વિસ્ફોટ , આધુનિકીકરણ, વૈશ્વિકરણ અને શિક્ષણના વ્યવસાયીકરણની અસરો માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપર પડે છે. વળી નવી ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં કમ્પ્યુટર, ઈન્ટરનેટ અને વર્ચ્યુઅલ ક્લાસરૂમની નવી બાબતો ઉમેરાતી જાય છે. માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા ઉપર આની અસર જોવા મળી રહી છે. એવા સમયે આ ક્ષેત્ર માટે કેટલાક પડકારો ઉભા થયાં છે જે નીચે મુજબ છે

1. દેશના તમામ રાજ્યોમાં માધ્યમિક શિક્ષણની અસમાનતા
2. માધ્યમિક શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યોની સ્પષ્ટતાનો અભાવ.
3. અભ્યાસક્રમ સંરચનાની સમાનતાનો અભાવ.
4. મૂલ્યાંકન પદ્ધતિની અસરકારકતાનો અભાવ.
5. શાળાની વહીવટી બાબતો.
6. આધુનિક ટેકનોલોજીનો પ્રભાવ
7. શાળાના શિક્ષણનું મૂલ્યાંકન અને દેખરેખ.

આ પડકારોને વધુ સ્પષ્ટતાથી જોઈએ.

1. દેશના તમામ રાજ્યોમાં માધ્યમિક શિક્ષણની અસમાનતા.

દેશમાં માળખાગત દ્રષ્ટિએ જોતા માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના ઢાંચામાં અનેક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. પ્રાથમિક માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક વિભાગમાં કયા ધોરણોનો સમાવેશ કરવો તે અંગે અનેક વિષમતાઓ પ્રવર્તે છે. કેટલાક રાજ્યોમાં ઈન્ટરમિડિયેટ કોલેજનો જૂનો ઢાંચો હજી ચાલે છે. વળી ધો. 8 સુધીના ધોરણોને પ્રાથમિક વિદ્યાલયોમાં સમાવિષ્ટ કરવાનું કેટલાક રાજ્યોએ સ્વિકાર્યું છે. જ્યારે કેટલાક રાજ્યો તેને મહત્વ નથી આપતા. કેન્દ્રીય વિદ્યાલયો, સી.બી.એસ.સી. બોર્ડ, સી.આઈ.એસ.સી. ઈ નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ઓપન સ્કૂલિંગ રાષ્ટ્રીય કક્ષાના બોર્ડ છે. જ્યારે ગુજરાત, ગોવા અને હરિયાણા સિવાયના મોટાભાગના રાજ્યો બે અથવા ત્રણ કે તેથી વધુ શિક્ષણ બોર્ડ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં તો

શિક્ષણને લગતા પાંચ બોર્ડ અથવા કાઉન્સિલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આટલા વૈવિધ્યના અસ્તિત્વમાં આ તમામ વચ્ચે કોઈ સંગઠનાત્મક સાતત્ય લાવી શકે એવું પાસું જોવા મળતું નથી. આવા સંજોગોમાં શિક્ષણમાં પરીક્ષા પદ્ધતિઓમાં વયજૂથના નિર્ધારણમાં અને અભ્યાસક્રમના સાતત્યમાં અનેક રીતે વૈવિધ્ય જોવા મળે તે સ્વાભાવિક છે. આવા વૈવિધ્યમાં સમાંગતા આવે તેવા પ્રયત્નો થવા જરૂરી છે.

2. માધ્યમિક શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યોની સ્પષ્ટતાનો અભાવ :

પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત બનવાની સાથે જ માધ્યમિક શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધે તે સ્વાભાવિક છે આવા સંજોગોમાં માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલ વિદ્યાર્થીઓને કયા ઉદ્દેશ્યથી શિક્ષણ આપવું એ પ્રશ્ન પર વિકટ બનતો જાય છે. શિક્ષણના સર્વમાન્ય ઉદ્દેશ્ય અનુસાર વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગીણ વિકાસ થાય તેવું ઈચ્છવામાં આવે છે. પરંતુ માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં બાળકોના સર્વાંગીણ વિકાસની અસરકારક યોજનાઓ જોવા મળતી નથી. તેમને શિખવવા માટે આજે પણ કોઈ એવી પદ્ધતિઓનો અમલ થઈ શક્યો નથી. કે જેને પરિણામે બાળકોનો આધ્યાત્મિક, શારીરિક, માનસિક, સામાજિક અને સાંવેગિક વિકાસ થઈ શકે વળી માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરીને બહાર આવતા વિદ્યાર્થીઓ પાસે ફક્ત બેજ વિકલ્પ રહે છે. આગળ અભ્યાસ માટે યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ મેળવવા કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવો અથવા (2) નોકરીની શોધ માટે ભટકવું. જોકે આમાં બીજા વિકલ્પને કોઈ ખાસ અવકાશ નથી. કારણ કે માધ્યમિક શિક્ષણમાં આપણે વિદ્યાર્થીને એવું કશું નક્કર શીખવી શકતા નથી. કે જેને પરિણામે તેને યોગ્ય નોકરી મળે અથવા પોતાના પગ પર ઉભા રહી શકાય તેવું કોઈ કાર્ય જાતે કરી શકે. અન્ય વિકસિત દેશોની જેમ આપણે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ પગભર થઈ શકે અને માધ્યમિક શિક્ષણ પછી કમાણી કરતાં કરતાં અભ્યાસ કરી શકે તેવી વ્યવસ્થાઓ પણ ગોઠવી શકાઈ નથી. વળી આગળ અભ્યાસ કરવા છતાં પણ વિદ્યાર્થીને કોઈ સંતોષકારક નોકરી મળી જ શકશે એવું નિશ્ચિત પણે કહી શકાતું નથી. આવા સંજોગોમાં માધ્યમિક શિક્ષણનો એક ઉદ્દેશ્ય પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી શકે તેટલો સક્ષમ બનાવવો તે વધુ જરૂરી છે.

આથી માધ્યમિક શિક્ષણના સાંપ્રત ઉદ્દેશ્યોમાં મૂળમાંથી પરિવર્તન લાવી વિદ્યાર્થીમાં રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યનું નિર્માણ થાય, પોતાના પગ પર ઉભા રહેવાની ક્ષમતા કેળવે તે એક સક્ષમ અને જવાબદાર નાગરિક બને તેવા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્યો હોવા જોઈએ. અને તેને સિદ્ધ કરવા યોગ્ય શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, પ્રાયોગિક કાર્યો, પ્રોજેક્ટ અને અભ્યાસક્રમો રચાવા જરૂરી છે.

3. અભ્યાસક્રમ સંરચનાની સમાનતાનો અભાવ :

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ NCERT દ્વારા સમયાંતરે NCF (નેશનલ કરીક્યુલમ ડ્રેઈનવર્ડ)ના માર્ગદર્શન હેઠળ અભ્યાસક્રમ સૂચવવામાં આવે છે. પરંતુ આ અભ્યાસક્રમ જુદા જુદા શૈક્ષણિક બોર્ડ જુદીજુદી રીતે લાગુ પડે છે. સી.બી.એસ.સી. દ્વારા લાગુ પાડવામાં આવેલા અભ્યાસક્રમ અને સ્થાનિક રાજ્ય કક્ષાના બોર્ડ દ્વારા લાગુ પાડવામાં આવેલા અભ્યાસક્રમ વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત હોય છે. પરિણામે એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં જતાં બાળકો માટે અભ્યાસને લગતી સમસ્યાઓ ઉભી થાય છે. રાજ્ય કક્ષાનો અભ્યાસક્રમ જુદો હોવાને કારણે કેટલીક ઉચ્ચ કક્ષાની પ્રવેશ પરીક્ષાઓ માટે આવા બાળકોને ફરી તૈયારી કરવી પડે છે. એન્જિનીયરીંગ અને મેડીકલ જેવી શાખાઓમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ લેવાતી પ્રવેશ પરીક્ષાઓ નેશનલ કરીક્યુલમ ફેઈમવર્ડના સૂચનોને અનુસરે છે. જ્યારે સ્થાનિક શાળાઓ જો માતૃભાષામાં અભ્યાસ કરાવતી હોય તો તેમણે રાજ્યબોર્ડના અભ્યાસક્રમને ન્યાય આપ્યા બાદ રાષ્ટ્રીય પ્રવેશ પરીક્ષાઓ માટે અલગથી તૈયારી કરવી પડે છે.

આ અને આવા અન્ય કારણોસર અભ્યાસક્રમની સમાનતા એ રાષ્ટ્રીય કક્ષાનો પડકારજનક પ્રશ્ન બની રહે છે. આથી અભ્યાસક્રમ સંરચનાનો વિષય રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વધુ ઉંડાણથી ખેડાવો જરૂરી બન્યો છે. કે જેથી સમગ્ર દેશમાં મોટા ભાગના તમામ શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમો એક સરખા હોય.

4. મૂલ્યાંકન પદ્ધતિની અસરકારકતાનો અભાવ :

માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાના અભ્યાસને અંતે કારકિર્દીનું ઘડતર થતું હોય છે. આ

પ્રકારના ગંભીર મુદ્દામાં મૂલ્યાંકન કેન્દ્ર સ્થાને છે. કારણ કે જો અધ્યેતાનું મૂલ્યાંકન યોગ્ય રીતે થઈ શકે તો અને તો જ તેને અનુરૂપ કારકીર્દીની પસંદગી થઈ શકે. આપણે ત્યાં મૂલ્યાંકનના પ્રશ્નો કેવા હોવા જોઈએ. તેનું કઠીનતા મુલ્ય કેવું હોવું જોઈએ, કયા પાસાઓનું માપન થવું જોઈએ અને બાળકના કયા પાસાઓનું માપન થવું જોઈએ તે અંગે કોઈ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અપનાવી શકાયો નથી. વળી આ અંગે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ કોઈ કાર્યશાળાઓ સંશોધનાત્મક અહેવાલો, વ્યક્તિ અભ્યાસો કે એ દિશામાં કોઈ ગંભીર પ્રયત્નો પણ થતા નથી. ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓ પ્રત્યેક સેમિસ્ટરને અંતે વિદ્યાર્થી પરીક્ષા આપે છે. જેના માળખામાં 50% જેટલા ટૂંક જવાબી વૈકલ્પિક પ્રશ્નો OMR દ્વારા ચકાસવામાં આવે છે. આ માળખામાં પણ કોઈ સંશોધન થઈ શક્યું નથી. પરીક્ષાને અંતે ધો. 12 પાસ કર્યા પછી આ બાળકોને જ્યારે અન્ય પ્રવેશ પરીક્ષાઓ આપવાની થાય છે ત્યારે સમગ્ર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ધ્યાનમાં લઈને પ્રશ્નપત્રો નીકળતા હોય છે. આવી વિષમતા ને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓની કારકીર્દી ઉપર ગંભીર નકારાત્મક અસરો પડતી હોય છે. આથી માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિને વધુ પારદર્શક, પ્રમાણભૂત અને વિશ્વસનીય બનાવવી તે બહુ મોટો પડકાર છે.

5. શાળા અને વહીવટી બાબતો :

માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાઓ અભ્યાસ કરનારાઓના કારકીર્દીના ઘડતરમાં મહત્વના સોપાન છે. આથી આ ક્ષેત્રને વિદ્યાર્થીઓ તેમજ તેમના માતા-પિતા દ્વારા ખૂબ સંવેદનશીલતાભરી જોવામાં આવે છે. શાળાનો વહીવટ અને સારી શાળાની શોધ એ આવા વાલીઓ માટે બહુ જ મહત્વનો પ્રશ્ન બની રહે છે. તેની સામે શિક્ષણનું વ્યાવસાયિકરણ થતાં આ ક્ષેત્રમાં કેટલીક શાળાઓ ધંધાદારી દ્રષ્ટિકોણથી ખોલવામાં આવી રહી છે જેનો હેતુ કેવળ નફો કરવાનો હોય છે. સરકારી શાળાઓના વહીવટના પ્રશ્નો સરકારની ગ્રાન્ટને લગતા પ્રશ્નો અને શિક્ષકોની નિમણૂકને લગતા પ્રશ્નો સમયાંતરે બદલાતા જતા નીતિનિયમોને લગતા પ્રશ્નો માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓમાં બેફામ ફી, શિક્ષકોનું શોષણ અને ઓછી ભૌતિક સુવિધાઓ જેવી સમસ્યાઓ છે. જેની સામે અસરકારક પગલા લઈ શકાય તેવું કોઈ માળખું સરકાર કે પીડીતો પાસે નથી. આમ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વહીવટને લગતાં અનેક પ્રશ્નો પ્રવર્તમાન સમયમાં જ ખૂબ જ વિકટ બનતા જાય છે. તે ઉપરાંત સરકારી શાળાઓમાં પૂરતાં શૈક્ષણિક સાધનો, સ્ટાફ અને ભૌતિક સુવિધાઓનો અભાવ જોવા મળે છે. વહીવટી તંત્ર સાથે શાળાઓની કાર્ય પ્રણાલીના તાલમેલની ખામી અનેક જગ્યાએ જોવા મળી છે. આમ સમગ્ર દેશમાં રહેલ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓની કક્ષાએ અનેક પ્રકારના વહીવટી પડકારો પ્રવર્તમાન સમયમાં પ્રબળ બનતા જાય છે. લોકજાગૃતિ, રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને શિક્ષકોના સહકાર દ્વારા આ પડકારોનો સામનો કરવો જરૂરી બન્યો છે.

6. આધુનિક ટેકનોલોજીનો પ્રભાવ :

ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે પ્રસાર માધ્યમોના સ્વરૂપ બદલાતો જાય છે. રેડીઓ, છાપા અને ટેલીવિઝન જેવા પરંપરાગત સાધનોને સ્થાને ઈન્ટરનેટ અને સોશિયલ મિડીયા પ્રભાવી બનતા જાય છે. આવા વિશેષ સંજોગોમાં નવી જનરેશન સ્માર્ટફોન, સ્માર્ટ બોર્ડ, સ્માર્ટ ક્લાસની વિભાવનાઓ શિક્ષણકાર્યને વધુ અસરકારક બનાવવા પ્રભાવી થતી હોય છે. એવા સંજોગોમાં માહિતી તો બાળકોના અંગળીના ટેરવે આવી ગઈ છે. ટચ સ્ક્રીનના મોબાઈલ ફોન્સ દ્વારા ત્વરિત રીતે વિદ્યાર્થીમાં જ્ઞાન મેળવી શકતા થયા છે. આ સાથે બાળકોના જ્ઞાન સાથે કદમ મીલાવી શકાય તે માટે આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી શકે તેવા શિક્ષકોની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે. એવા શિક્ષકો કે જે સતત પોતાની જાતને પરિમાર્જિત કરતા રહે અને સમગ્ર નવ સંશોધનોથી પોતે સજજ રહે તે આજના યુગની જરૂરિયાતબની ચુકી છે. સરકારી શાળાના જૂના શિક્ષકો માટે આ નવા પરિવર્તનનો કઠીનતાથી સમજમાં આવે તેવા છે. પરિણામે એક પ્રકારની જનરેશન ગેપ ઊભી થઈ છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આધુનિક ટેકનોલોજીના ફળ પહોંચાડવા એ પણ ક મોટો પડકાર છે. અને એજ રીતે આધુનિક ટેકનોલોજીની નકારાત્મક બાબતો પણ ધ્યાનમાં આવતી જાય છે. તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશતા બાળકોના હાથમાં ઈન્ટરનેટ સંચાલિત

સાધનો આવતા અશ્લીલ સાહિત્ય, ચેટિંગ અને ગેઈમીંગ જેવી વિકૃતિઓ પણ સરળતાથી હાથવગી થતી જાય છે. બાળકોમાં અને ખાસ કરીને તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશેલા બાળકોમાં આ વિકૃતિઓ ખૂબ જ સરળતાથી પ્રવેશી શકે તેવી સંભાવનાઓ વધી રહી છે.

આવા સંજોગોમાં નવા મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમો સાથે કાર્યરત થવું એ આજના શિક્ષક માટે, શાળા માટે અને સમગ્ર માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ માટે બહુ મોટો પડકાર બની ચુક્યો છે.

7. શાળાના શિક્ષણનું મૂલ્યાંકન અને દેખરેખ :

શાળાના શિક્ષણની મૂલ્યાંકન પદ્ધતિઓ હવે બહુ સક્ષમ રહી નથી. શાળાના મૂલ્યાંકન માટેની જૂની રીતો વિદ્યાર્થીઓના પરિણામનો આધાર બનાવીને યોજવામાં વધુ સૂક્ષ્મતા થી જોવાની જરૂરિયાત ઉભી થઈ છે. શાળાનું સ્થાન, વિદ્યાર્થીઓની ક્ષમતા, વિદ્યાર્થીઓની આર્થિક સામાજિક સ્થિતિ, પ્રદેશની પરિસ્થિતિ જેવી અનેક બાબતોની અસર ચકાસ્યા વગર કેવળ વિદ્યાર્થીઓના પરિણામની અસરને આધાર બનાવીને જો શાળાઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે તો જે શાળાઓ ખરેખર પાયાનું કાર્ય કરી રહી છે અને અત્યંત નબળા, હાંસીયામાં ધકેલાઈ ગયેલા બાળકોને ઉપર લાવવામાં ખૂબ મહત્વનું યોગદાન આપી રહી છે. તેવી શાળાઓની અવહેલના થવાની સંભાવના રહેલી છે. આથી શાળાઓના શિક્ષણની ગુણવત્તાના ધોરણોને વધુ વૈજ્ઞાનિક ઢબે વિચારવા, એ આજે અનિવાર્ય બની ચૂક્યું છે. શાળાની દેખરેખ માટેના નવા માપદંડોએ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ માટે અનિવાર્ય બન્યા છે. આવા માનદંડો માટે સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અપનાવવો એ આજના યુગનો પડકાર બને છે.

5.2 સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણ (Inclusive Education) અને હક્ક આધારિત મોડેલ (Rights based Model)

પ્રસ્તાવના :

શિક્ષણનો અધિકાર વિશ્વના પ્રત્યેક માનવને છે. આ વાત વિશ્વના તમામ લોકો સ્વિકારે છે. તેમ છતાં આપણી શાળાઓમાં શારીરિક ખોડખાંપણવાળા, આર્થિક રીતે નબળા, માનસિક રીતે ક્ષમતાઓ ન ધરાવતા હોય તેવા, સામાજિક રીતે પછાત, ભાષાની દ્રષ્ટિએ ભિન્નતા ધરાવતા તેમજ સાંવેગિક રીતે સક્ષમ હોય એવા બાળકોને મુખ્ય પ્રવાહની શાળાઓમાં પ્રવેશથી વંચિત રહેવું પડે છે. સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણની સંકલ્પના ઉપરોક્ત તમામ વૈવિધ્યપૂર્ણ સમસ્યાઓ ધરાવતા બાળકોને યોગ્ય શિક્ષણ મળી રહે તે પ્રકારના પ્રયત્નો પર ભાર મૂકે છે. વર્ગખંડનું વાતાવરણ એવું બને કે જેથી આવા વિશિષ્ટ બાળકોને મૂળ પ્રવાહની શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવું સરળ બને વિવિધ ત્રુટિઓ અથવા અલપક્ષમતા ધરાવતા આવા બાળકોને શીખવાની સમાન તક મળે તે જરૂરી છે. આવા બાળકોના શિક્ષણ માટેની ખાસ જરૂરિયાતો, ભૌતિક સગવડો તેમજ પદ્ધતિઓનો વિકાસ થાય એ જરૂરી છે.

સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણનો અર્થ :

સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણનો અર્થ શાળાના મૂળ પ્રવાહમાં અનેક પ્રકારની વિશેષતાઓ ધરાવતા બાળકોનો સ્વીકાર અને તેમની ક્ષમતા અનુસારનું શિક્ષણ આપવું એવો થાય છે. શારીરિક રીતે ખોડખાંપણ ધરાવતા બાળકો, માનસિક રીતે ભિન્ન બાળકો, સામાજિક રીતે પછાત બાળકો, હોશીયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વર્ગોના બાળકો, સાંવેગિક વૈવિધ્ય ધરાવતા બાળકો, ભાષાની દ્રષ્ટિએ વૈવિધ્ય ધરાવતા એક પ્રદેશના બાળકો અન્ય પ્રદેશમાં સ્થળાંતરિત થયેલા હોય તેવા બાળકો જેમના માતા-પિતાના વ્યવસાય ભિન્ન હોય કે સ્થળાંતરિત થતા રહેવું પડતું હોય તેવા બાળકો, તેમજ વિશિષ્ટ ભૌતિક સમસ્યાઓનો ભોગ બનેલા હોય તેવા પરિવારોના બાળકો એમ અનેકવિધ સમસ્યાઓ ગ્રસ્ત બાળકોને મૂળ પ્રવાહની શાળાઓમાં સ્વિકૃતિ મળે તેમની ક્ષમતા અનુસારની શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું ખાસ શિક્ષણ મળે, તેમની શારીરિક ત્રુટિઓ, ખામીઓ કે અલ્પતાઓને અતિક્રમી શકાય તેવો શૈક્ષણિક સાધનો, વ્યવસ્થાઓ અને ભૌતિક સુખ સગવડો મળે, તેઓની આ પ્રકારની ત્રુટિઓનો સ્વીકાર કરી તેમના સન્માનની જાળવણી થાય, તેમના શિક્ષણ માટે યોગ્ય આવડતવાળા પ્રશિક્ષિત તજજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય અને તેમનું જીવન યોગ્ય રીતે ચાલી શકે તે માટે તેમનું પુનઃ સ્થાપન થાય તેવા શૈક્ષણિક - સરકારી તેમજ સામાજિક પ્રયત્નોને સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણમાં આવરી લેવામાં આવ્યું છે. સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણ એ વૈશ્વિક સમસ્યા છે. વિશ્વના પ્રગતિ પામેલા તમામ દેશોએ આ માટે અનેક વિધ ઉપાયો

યોજ્યા છે. અનેક NGO (નોન ગવર્નમેન્ટ ઓર્ગનાઈઝેશન્સ) આ માટે પ્રતિબદ્ધ છે. અને અનેકવિધ સંશોધનો આ સંદર્ભમાં થઈ રહ્યા છે. જેમ કે અંધ વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે પુસ્તકો, ટેપરેકોર્ડર, કમ્પ્યુટર, બ્રેઈલ શિક્ષણ, બ્રેઈલ લખેલ સાધનસામગ્રી ઉપરાંત તેમને માટેના ખાસ શિક્ષકોની તાલીમ વૈશ્વિક ક્ષેત્રે થતી જાય છે. એજ રીતે અન્ય તમામ પ્રકારના બાળકોને શિક્ષણના મૂળ પ્રવાહનો લાભ મળે તેમનું યોગ્ય પ્રશિક્ષણ થાય અને તેમનું જીવન સરળ બને તે માટેના ઉપાયો યોજવા એ સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

આમ, સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણ આવા અલગ પડી જતા બાળકોને મૂળ પ્રવાહ સાથે જોડવાનો અને મૂળ પ્રવાહ સાથે જોડાયેલા આવા બાળકોને ખૂબ પ્રવાહના બાળકોમાં સાહજિક રીતે ભેળવી દેવાનો પ્રયાસ કરે છે. આથી જ તેને “સર્વ સમાવિષ્ટ” શિક્ષણ એવું વિશેષ નામ આપવામાં આવ્યું છે. વિશિષ્ટ શિક્ષણ (Special Education) કરતાં આ ખ્યાલ ભિન્ન છે કારણ કે વિશિષ્ટ શિક્ષણ એ જે - તે વિશિષ્ટ બાળક માટે તેની જરૂરિયાત મુજબનું શિક્ષણ મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા ધરાવતું અલગ માળકું બનાવવાનો વિચાર વ્યક્તિ કરે છે કે જેમાં મૂળ શિક્ષણથી ભિન્ન આવા વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવે જ્યારે સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણ તમામ બાળકોની ભિન્નતા, વિશેષતા અને આવશ્યકતાનો સાહજિક ખ્યાલ સ્વિકારીને તેમનું શિક્ષણ સામાન્ય શાળાઓમાં થાય તેની હિમાયત કરે છે. તેની પાછળનું મૂળ કારણ આવા બાળકોને સમાજના મૂળ પ્રવાહથી પરિચિત રાખીને તેમને સમાજમાં ક્ષમતા અનુસારનું સ્થાન મળે તે છે. સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણ તેમના શિક્ષણમાં સમાવિષ્ટ થતા તમામ બાળકોનો સ્વીકાર કરે, તેમની સાથે મૈત્રીપૂર્ણ વ્યવહાર કરે, તેવા બાળકોને પોતાનું જ અંગ સમજીને તેમને સામાજિક હૂંફ પૂરી પાડે અને આવા બાળકોને અન્ય શાળાઓ વિશિષ્ટ શાળાઓમાં લઈ જઈને અલગ પાડી દેવાને સ્થાને સ્વાભાવિક રીતે સમાજની ખૂબ શાળાઓ સાથે જોડી રાખવામાં આવે તે અભિપ્રેત છે. સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણ અને વિવિધ મોડેલ

સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણ આપવા માટે વિવિધ મોડેલ્સ સુચવવામાં આવ્યા છે. આ પ્રતિમાનો (મોડેલ્સ) બાળકોને મૂળ પ્રવાહમાં જોડવા માટેના ફળદાયી પ્રયાસો માટેની યોજનાઓ સૂચવે છે. જેમાં ચાર મુખ્ય પ્રતિમાનો વૈશ્વિક ક્ષેત્રે જાણીતા છે.

1. દાનધર્મી પ્રતિમાન (Charity Model)
2. તબીબી પ્રતિમાન (Medical Model)
3. સામાજિક પ્રતિમાન (Social Model)
4. હક આધારિત પ્રતિમાન (Rights - based Model) કમ

સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણમાં ઉપરોક્ત તમામ પ્રતિમાનો નો મૂળ ઉદ્દેશ્ય બાળકોનો તમામ વૈવિધ્યનો સ્વીકાર કરી અનેક વિધિ પ્રકારની ત્રુટીઓ, અક્ષમતાઓ, અલ્પતાઓ, વિશેષતાઓ અને અવરોધ પૂર્ણ પરિસ્થિતિઓનો સ્વીકાર કરી આ બાળકોનો સાહજિક રીતે સમાજના મૂળ સ્ત્રોતમાં સમાવેશ કરી શકાય તે છે જેમ કે દાનધર્મી પ્રતિમાન (Charity Model) અનેક વિધિ દાનની પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપી સમાજમાંથી પ્રાપ્ત દાનનો ઉપયોગ આ પ્રકારના બાળકો મોટ યોગ્ય શિક્ષણની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ઉભી કરી શકાય તે સૂચવે છે. એ જ રીતે તબીબી દ્રષ્ટિકોણથી ઓળખ થાય, તેમની યોગ્ય સારવાર માટેની દવાઓ ઉપલબ્ધ થાય, તેમને યોગ્ય સાધન સામગ્રી પૂરી પાડે અને એમની આ પ્રકારની અક્ષમ પરિસ્થિતિમાં તબીબી રીતે મદદ મળી રહે તેવી વ્યવસ્થાઓ સૂચવે છે. એજ રીતે સામાજિક પ્રતિમાન (Social Model) આવા વિશિષ્ટ બાળકોને મૂળપ્રવાહની સામાન્ય શાળામાં મુકવામાં આવે ત્યારે આવા બાળકોને કેવા કેવા પ્રકારની સામાજિક સમસ્યાઓમાં આવા બાળકોનું સન્માન જળવાય તેમનો સામાજિક દ્રષ્ટિકોણથી શાળાઓમાં સ્વીકાર થાય તેમને શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાભાવિક હળવામળવા મળે તેમજ તેઓ સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓની બરોબરી કરી શકે , તેમની હરોળમાં ઉભા રહી શકે તે માટે તેમને જરૂરી સહકાર મળી શકે તેવી સામાજિક પરિસ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રણાલી ગોઠવવા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જ્યારે હક આધારિત પ્રતિમાન આવા બાળકોને પ્રાપ્ત શીખવાનો હક, સાથે રહેવાનો હક, સન્માન પ્રાપ્તિનો હક તેમજ વૈશ્વિક ક્ષેત્રે આવા બાળકોને મળતા અન્ય અનેક હકો પ્રત્યે સમાજના, શાળામાં અને વ્યક્તિગત રીતે ક્ષતિગ્રસ્ત વિદ્યાર્થીના વાલીઓમાં જાગૃતિ આવે તેવા પ્રયત્નોનું માળખું ઉભુ કરવા તરફ વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

આ તમામ પ્રતિમાનો (મોડેલ્સ) પરસ્પર પુરક હોવા છતાં શાળા, સમાજ અને વ્યક્તિગત રીતે જોતાં હક આધારિત મોડેલ એ વિશેષ હોવાથી આ મોડેલને આપણે વિગતવાર જોઈએ.

સર્વસમાવિષ્ટ શિક્ષણમાં હક આધારિત મોડેલ (Rights Based Model in Inclusive Education)

હક આધારિત મોડેલ એ વ્યક્તિના કાયદાકીય દ્રષ્ટિકોણથી પ્રાપ્ત હકોની જાળવણી તરફ કેન્દ્રિત છે. વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારો તરફની જાગૃતિ વ્યક્તિને સક્ષમ બનાવે છે. એ સિદ્ધાંત પર આ પ્રતિમાન (મોડેલ) કાર્ય કરે છે. દા.ત. માનવ અધિકારોમાં સમાજમાં સમાન તક પ્રાપ્ત કરવાનો દરેક વ્યક્તિનો અધિકાર છે. આ અધિકારના સંદર્ભમાં જે વ્યક્તિઓ ક્ષમતા ધરાવતી નથી તેમને પણ કાયદાની દ્રષ્ટિએ સમાન સામાજિક દરજ્જોનો હક મળવો જોઈએ. પરંતુ કોઈ વ્યક્તિને પોતાના આવા વિશિષ્ટ હક વિશે કોઈ પ્રકારની જાણકારી જ ન હોય તો તે વ્યક્તિ પોતાની સમાન દરજ્જાની વિશેષ જરૂરિયાતની પૂર્તિ કરી નહીં શકે અને સમાજમાં અસંતુલિત અલ્પ લાભો મેળવશે. આજ વ્યક્તિને તેને મળતા હક પ્રત્યે જાગૃત કરવામાં આવે તો તે પોતાના આ વિશેષ હક તરફ કાયદાની દ્રષ્ટિએ જાગૃતતા કેળવી સમાજમાં સમાન તક મેળવવા કાયદાકીય સહાય મેળવી શકશે.

આમ હક આધારિત મોડેલના મૂળ ખ્યાલ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને મળતા હક આધારિત માળખામાં વધુ રસ છે. આ મોડેલ સામાજિક મોડેલ સાથે સંકળાયેલું મોડેલ છે. આ મોડેલ વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા વિશિષ્ટ કાયદાઓનું જ્ઞાન આપે છે. એજ રીતે આ કાયદાઓનું પાલન કરવા અંગેની યોગ્ય માર્ગદર્શિકા દ્વારા તેના લાગુ પાડવા અંગેની બાબતો સ્પષ્ટ કરે છે. આ રીતે સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણના સંદર્ભમાં વિવિધ કાયદાઓને તેના લાભાન્વિતો સુધી પહોંચાડવા અને તે લાગુ પાડવા અંગેની માર્ગદર્શિકા પૂરી પાડવા અંગેનું સમગ્રતા લક્ષી તંત્ર સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણમાં હક આધારિત મોડેલમાં અભિપ્રેત છે.

આ મોડેલને ક્રમિક રીતે નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય

- સક્ષમ વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી
- તેમના શિક્ષણ અને પુનઃ સ્થાપનની સંભાવનાઓની ચકાસણી
- આવા બાળકોને ઉભી થતી મુશ્કેલીઓ અને અવરોધોની સ્પષ્ટતા
- અવરોધો તેમજ મુશ્કેલીઓ દૂર કરતા કાયદાઓની ખોજ અને તેને લાગુ કરવા
- જો કાયદાઓમાં ત્રુટી કે અપૂરતી બાબતો જોવા મળે તો કાયદાઓમાં સુધારા અથવા નવા કાયદાઓની રચના અંગેની હિમાયત

આમ, હક આધારિત મોડેલ સક્ષમ વ્યક્તિઓને સમાજમાં સ્થાપિત થવા માટે પડત મુશ્કેલીઓનો વિરોધ કરીને તેમના પુનઃ સ્થાપન માટેની કાયદાકીય જોગવાઈઓ તરફ કેન્દ્રિત થયેલ છે.

ઉદાહરણ તરીકે શારીરિક ખોડખાંપણ ધરાવતી એક વ્યક્તિને તે ફરજ બજાવી શકતી હોય તેવી કોઈ નોકરી મળી શકે એ માટેના નિશ્ચિત કાયદાઓ છે વ્યક્તિ જ્યારે આવી નોકરી મેળવે ત્યારે તેની શારીરિક ખોડખાંપણના સંદર્ભમાં સંસ્થામાં યોગ્ય ભૌતિક વ્યવસ્થાઓ સાધનો કે પરિસ્થિતિઓ ઉપલબ્ધ કરાવવા એ જે - તે સંસ્થા માટે અનિવાર્ય બને છે. આ અંગેના કાયદાઓ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવા કાયદાઓ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવા કાયદાઓને ક્રિયાન્વિત કરવા અંગેનું જ્ઞાન આ વ્યક્તિને મળી રહે અને આ વ્યક્તિ પોતાના હક તરફ જાગૃત બને તેવા પ્રયત્નો થાય તે માટેની વ્યવસ્થાઓ ઉભી કરવી તે હક આધારિત મોડેલની મૂળ બાબતો છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાને આધારે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે કે હક આધારિત મોડેલ વિવિધ પ્રકારના ત્રુટીગ્રસ્ત, સામાજિક પછાત, આર્થિક પછાત કે હાંસીયામાં મુકાઈ ગયેલા બાળકોને તેમના હકો કેવી રીતે પૂરા પાડી શકાય તે માટેની કાયદાકીય જોગવાઈઓ સાથે સંકળાયેલું મોડેલ છે. વળી આ મોડેલમાં વિવિધ સત્તામંડળોમાં હક આધારિત નવા કાયદાઓનું નિર્માણ અને જૂના કાયદાઓમાં ફેરફારના પ્રયત્નો પણ સમસ્યાઓ, અવરોધો અને સામાજિક દાયિત્વનો સુમેળ આ પ્રકારના હક આધારિત મોડેલની વિશિષ્ટ બાબત છે. વંચિત લોકો સુધી સમાનતા, સમાન તક અને અનુકૂલનમાં ઉપયોગી થાય તેવા કાયદાઓ સકીય થાય તે અંગે અનેક એનજીઓ કાર્યરત છે. વિશ્વમાં યુનેસ્કો દ્વારા આવા વિશિષ્ટ કાયદાઓના ક્રિયાન્વયન માટે પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ આવા હક આધારિત મોડેલ દ્વારા તમામ વિદ્યાર્થીઓને કાયદાકીય રક્ષણ આપે તે જરૂરી છે.

5.3 સર્વસમાવિષ્ઠ અને વિશિષ્ટ શાળાઓનું પુરકપણું (Complimentarity of Inclusive and Special Schools)

સર્વ સમાવિષ્ઠ શિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં સામાન્ય ક્ષમતાઓ ધરાવતા તંદુરસ્ત બાળકોની સાથે જ વિશિષ્ટ ત્રુટીઓ ધરાવતા બાળકોનું અધ્યયન કરાવવાનો અભિગમ છે જ્યારે વિશિષ્ટ શાળાઓ એ વિશિષ્ટ ક્ષતિગ્રસ્ત બાળકોની સારવાર, શિક્ષણ, નિદાન, પુનઃસ્થાપના અને ખાસ પ્રકારની તાલીમો આપતી શાળાઓ છે. આવી ખાસ પ્રશિક્ષણ આપતી શાળાઓનું આગવું, પ્રદાન હોય છે. કારણ કે આવી વિશિષ્ટ શાળાઓમાં જે તે ક્ષતિના સંદર્ભિત તજજ્ઞો, ભૌતિક સગવડો, ટેકનિકલ સ્ટાફ, યોગ્ય વાતાવરણ, નિદાન અને ઉપચારના સાધનો અને સંશોધન ઉપકરણો ઉપલબ્ધ હોય છે. જ્યારે સર્વ સમાવિષ્ઠ શાળાઓ આવા બાળકોને મહત્વપૂર્ણ પ્રવાહના બાળકોનું સામાજિક વાતાવરણ પૂરું પાડી શકતી હોય છે. આ દ્રષ્ટિએ જોતા વિશિષ્ટ શાળાઓની મર્યાદા એ છે કે તેનું વાતાવરણ બાળકો ને તેમના વિશિષ્ટ હોવાની મર્યાદા સતત દર્શાવતું રહે છે અને આવા ત્રુટિગ્રસ્ત બાળકો જો ફક્ત વિશિષ્ટ શાળાઓમાં જ રહે તો આ બાળકોને મૂળ પ્રવાહના બાળકો સાથે અનુકૂલન સ્થાપવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય છે.

ઉદાહરણ તરીકે શ્રવણમંદ અને મુક-બંધીર બાળકોની વિશિષ્ટ શાળામાં આવા બાળકોને આપવામાં આવતી સ્પીચ થેરપી જાણતા શિક્ષકો, શ્રવણયંત્રો, તેમની શ્રવણમંદતા માપવાના સાધનો તેમજ અન્ય અનેક પ્રકારની આવશ્યક સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોય છે. આવા બાળકોને આંતરરાષ્ટ્રીય મુક-બંધીરોની સાઈન લેંગ્વેજના પ્રશિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા હોય છે. એ ઉપરાંત આવા બાળકો પરસ્પર વાતચીત કરી શકે, શીખી શકે અને પોતાનો વિકાસ કરી શકે એવા અનેક ઉપકરણો, સામાજિક પરિવેશ શાળામાં મુકબંધીર વિદ્યાર્થીના યોગ્ય પ્રશિક્ષણની એ છે કે આવા બાળકો સામાન્ય વ્યવહાર કરતાં મૂળ પ્રવાહના બાળકો સાથે હળી-મળી શકતા નથી. તેનું એક કારણ આવા બાળકોને આ પ્રકારનો અનુભવ મળી શકે તેવું સામાજિક વાતાવરણ, વિશિષ્ટ માહોલ મળી શકતો નથી. આવા સંજોગોમાં આવા વિશિષ્ટ બાળકોને સામાન્ય શિક્ષણ આપતી મૂળ પ્રવાહની શાળાઓમાં પ્રવેશ આપવામાં આવે ત્યારે તેમનો સ્વસ્થ બાળકો દ્વારા સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. આવા બાળકોની અવહેલન થાય આવા બાળકો અપમાનજનક પરિસ્થિતિમાં મુકાય અથવા શિક્ષણમાં પાછા પડે ત્યારે આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી બેસે છે આવું ન બને તે માટે સર્વ સમાવેશ શાળાઓની ભૂમિકા મહત્વની બની રહે છે. સર્વ સમાવેશ શાળાઓ આવા ત્રુટિગ્રસ્ત અથવા વિશિષ્ટ બાળકોને પડતી મુશ્કેલીઓનો પૂર્વે જ વિચાર કરે છે. શાળાનું વાતાવરણ એવું સાહજિક અને મૈત્રીપૂર્ણ સર્જવાનો પ્રયાસ કરે છે કે જેને પરિણામે વિશિષ્ટ બાળકોનો સ્વીકાર થાય, તેમનું આત્મ સન્માન જળવાય, તેમને સાહજિક રીતે સ્વીકારવામાં આવે, તેમના પરિણામોની ટીકા ન થાય અને તેમને પડતી મુશ્કેલીઓમાંથી પહોંચી વળવા યોગ્ય મદદ થઈ શકે.

આમ, વિશિષ્ટ શાળાઓ અને સર્વ સમાવેશ શાળાઓ પરસ્પર પૂરક છે. બન્ને શાળાઓ વિશિષ્ટ બાળકોના વિકાસ સ્વિકાર અને પુનઃ સ્થાપન માટે ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વળી બન્ને પ્રકારોની શાળાઓ પોતાને સ્થાને બહુ જ અગત્યનું કાર્ય કરે છે. આથી આ બન્ને શાળાઓની આગવી જરૂરિયાત છે. વિશિષ્ટ શાળાઓ પોતાની આગવી પ્રયુક્તિઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની ત્રુટિઓને પહોંચી વળવાની મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ તે સાથે આવી શાળાઓ જેવું વાતાવરણ સર્જી શકાવું જોઈએ એવું સર્જી ન શકે તે તેની મુખ્ય મર્યાદા છે કારણ કે વિશિષ્ટ શાળાઓમાં ખૂબ પ્રવાહના સ્વસ્થ બાળકોનું અધ્યયન-અધ્યાપન શક્ય નથી. આથી સર્વ સમાવેશ શાળાઓ તેમાં પૂરક ભૂમિકા પૂરી પાડી શકે છે.

સર્વ સમાવેશ શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ, શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ, વિદ્યાર્થીઓની રીતભાત અને ભૌતિક વાતાવરણની વિશેષતા વિશિષ્ટ શાળા કરતાં ભિન્ન અને સ્વાભાવિક હોય છે. આવા બાળકો સાથે જો વિશિષ્ટ બાળકોને રાખવામાં આવે તો તેવા બાળકોને સામાજિક પરિવેશમાં અનુકૂલિત થવું સરળ બની રહે છે. અને આ રીતે તેમના પુનઃ સ્થાપનની સંભાવના વધુ સરળ બને છે. માટે વિશિષ્ટ શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં બાળકોને સર્વ સમાવેશ શાળાઓ સાથે જોડવા વધુ હિતાવહ છે.

5.4 શિક્ષણમાં ભાષા સમસ્યા (Language issues in Education)

શિક્ષણમાં ભાષાનું મહત્ત્વ :

શિક્ષણમાં ભાષા એક મહત્ત્વનું માધ્યમ છે. ભાષા દ્વારા વિચારો, ઉર્મિઓ, જ્ઞાન અને તાર્કિક બાબતોની અભિવ્યક્તિ અને આપ-લે થતી હોય છે. આમ ખરેખરતો ભાષા એ જ્ઞાનનું વહન કરનાર મહત્ત્વનું માધ્યમ છે. આ માધ્યમ જેટલું સરળ, સક્ષમ અને અર્થપૂર્ણ હોય તેમ જ્ઞાનનું વહન ઝડપી બને તેજ રીતે વિશ્વનું માનવ સર્જિત જ્ઞાન જુદી જુદી ભાષાઓમાં સંગ્રહાયેલું છે. આ જ્ઞાનમાં અનુભવ જન્ય જ્ઞાન, તાર્કિક શોધાયેલું જ્ઞાનસ, સ્ત્રોત : પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન અને સંશોધનો, અવલોકનો કે પ્રયોગો દ્વારા સાબિત થયેલું જ્ઞાન સમાવિષ્ટ છે. આ અનુભવો અને જ્ઞાનને શબ્દોમાં ઢાળીને તેને સાચવી રાખે છે. લાંબા સમય સુધી પ્રાપ્ત જ્ઞાનને સંગ્રહિત કરવાનું અને એકબીજા સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય માનવ ભાષાના માધ્યમથી જ કરતો આવ્યો છે.

આ રીતે શિક્ષણમાં જ્ઞાનના સંવહન માટે ભાષા બહુ જ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ઐતિહાસિક પરિવેશ, જ્ઞાતિ, નીતિ, દેશ અને સમય જેવા અનેક પરિબલોને પરિણામે ભાષા બદલાય છે. વિસ્તાર અનુસાર ભાષામાં અનેક પરિવર્તનો હોય છે. અને ભાષામાં વપરાતા શબ્દોના પ્રતિકોનો અર્થ પણ બદલાય છે. ભાષા ઉપર સાંસ્કૃતિક વારસાની અસર પણ થાય છે. અને જાતિ, પ્રજાતિ, રાષ્ટ્ર કે રાજ્યના માળખામાં પણ ભાષામાં પરિવર્તનો આવી જાય છે. આથી જ્ઞાનના ભંડારનું વહન કરતી ભાષાનું માધ્યમ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ પરિવર્તન પામે છે. માત્ર એક જ ભાષામાં વિસ્તારદીઠ લહેકો, પ્રતિકો વ્યાકરણ વગેરે અનેક બાબતોમાં પરિવર્તનો જોવા મળે છે જેને આપણે 'બોલી' કહી એ છીએ. 'બાર ગઉએ બોલી બદલાય' એ કહેવત અનુસાર બોલી બદલતાં જ્ઞાનના મૂળભૂત સત્યને અધ્યેતા સુધી પહોંચાડવામાં અવરોધ આવે છે.

આથી જ શિક્ષણની નિશ્ચિતતા ભાષા માટે અનેક પ્રકારની ચર્ચાઓ બૌદ્ધિક લોકો કરે છે. શિક્ષણ આપવા અને મેળવવાની ભાષા પ્રમાણિત હોય, તેના પ્રતિકો વર્ષો સુધી સમાન અર્થમાં વપરાતા હોય તે જરૂરી છે. એમાં પણ ભારત જેવા વિશાળ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં પથરાયેલા દેશમાં શિક્ષણ આપવા માટેની ભાષા એ મહત્ત્વનો પડકાર છે.

ભાષા સમસ્યા (Language issues)

ભાષા સમસ્યા ફક્ત ભારતમાં જ છે એવું નથી પૂરા વિશ્વના અનેક દેશોમાં ભાષાને લઈને નાની મોટી સમસ્યાઓ છે જ ભારતમાં ભાષાનો પ્રશ્ન વધુ પેચીદો એટલા માટે છે કે આપણો દેશ એક ખૂબ મોટા ઐતિહાસિક વારસો ધરાવે છે. અનેક આકાંતાઓએ આપણા દેશ પર સામ્રાજ્યનો સ્થાપ્યા અને તેઓના રાજ્યો નષ્ટ પણ થયા છે. વળી અનેક ભૌગોલિક વૈવિધ્ય ધરાવતા આપણા દેશમાં સાંસ્કૃતિ ભિન્નતા પણ વિશેષ છે. ભારતમાં વૈદ્યાનિક રીતે સ્વિકૃતિ પામેલી કુલ 22 ભાષાઓ છે. અને વાલીઓની સંખ્યા 885 જેટલી છે જે પૈકીની અનેક બોલીઓની કોઈ લીધી નથી. એટલે લગભગ તમામ પ્રદેશોમાં ભિન્ન ઉચ્ચાર, ભિન્ન લહેકા અને ભિન્ન અર્થો વાળા શબ્દોનું ઉચ્ચારણ થાય છે. આવા સમયે શિક્ષણ કઈ ભાષામાં આપવું એ ભારતમાં એક કઠીન કોયડો છે. વળી ભાષા એ કેવળ શિક્ષણ સંકલિત સમસ્યા ન રહેતાં ભારતમાં આ સમસ્યાને રાજકીય સ્વરૂપ પણ મળી ચૂક્યું છે. અને ભાષાના સંદર્ભમાં રાજ્યોને અલગ કરવાની નીતિની સાથે સાથે અનેક પ્રાંતોમાં ભાષાએ વિવાદનું કેન્દ્ર બની છે. કેટલાક દક્ષિણના રાજ્યો હિન્દી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સર્વાનુમતીએ સ્વીકારી શક્યા નથી. એને તેને પરિણામે ભાષા સંદર્ભિત હિંસક આંદોલનો પણ થયા છે. આવા સંજોગોમાં ભાષાના કેટલાક મુદ્દાઓને રાષ્ટ્રીય ફલક પર ચર્ચામાં આવ્યા છે. જે પૈકી રાષ્ટ્રભાષા, માતૃભાષા, શિક્ષણ માટેની માધ્યમ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની ભાષા અને પારંપારિક સંસ્કૃતિનું વહન કરતી સાંસ્કૃતિક ભાષા એમ અનેક મુદ્દાઓ ઉપર ખૂબ મોટા પાયા પર ચર્ચા થઈ રહી છે. અહીં શિક્ષણના સંદર્ભમાં આ સમસ્યાને જોઈએ.

ભાષા સમસ્યાની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ :

ભારત એક વિશાળ ઐતિહાસિક વારસો ધરાવતો દેશ છે. અનેક વર્ષોના વિદેશી આક્રમણો તેમજ અન્ય ભાષા બોલતા શાસકો દ્વારા શાસિત દેશ હોવાને કારણે વિદેશી ભાષાઓના સંમિશ્રણવાળી સ્થાનિક ભાષાઓ અહીં બોલાય છે. આપણાં દેશમાં 12 મી સદી બાદ કુષાણ, હૂણ, મોઘલ, ફેરુચ, ફેરુચ,

અંગ્રેજ વિગેરેના આક્રમણો અને તેમના દ્વારા ચલાવાયેલા શાસનને પરિણામે ફારસી, અરબી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી જેવી અનેક ભાષાઓનું સંમિશ્રણ આપણી સ્થાનિક ભાષાઓમાં થયું.

વળી કેટલાક શાસકોએ તેમની ભાષામાં ધર્મશિક્ષણ અથવા અન્ય શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો. આ રીતે આપણા દેશમાં વિદેશી ભાષાઓનું શિક્ષણમાં પ્રભુત્વ વધ્યું. અહીં અપાતા શિક્ષણમાં સંસ્કૃતનું પ્રભુત્વ હતું જે ઓછું થતું ગયું અને રાષ્ટ્રને જ્ઞાન આપવાના માધ્યમ માટેની ભાષાની સમસ્યા પેદા થઈ.

બ્રીટીશ શાસન દરમિયાન આ સમસ્યા વધુ ઘેરી બની કારણ કે અંગ્રેજોએ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાને સ્થાને અન્ય આધુનિક શિક્ષણ આપવાનું માધ્યમ અંગ્રેજી રાખવાનો આગ્રહ સેવ્યો. ઓગણીસમી સદીના અંત સુધીમાં અંગ્રેજોએ પોતાનું શાસન યોગ્ય રીતે ચાલે એ માટે પોતાની ભાષા જાણી શકે તેવા લોકો અને ખાસ કરીને કારકૂન પેદા કરવા અંગ્રેજી શિક્ષણને વધુ પ્રાધાન્ય આપ્યું. તેમજ અંગ્રેજી શીખેલા વ્યક્તિઓને સરળતાથી સરકારી નોકરીઓ મળતી થઈ. ઓગણીસમી સદીના ત્રીજા દશકમાં મીશનરી સ્કૂલો ભારતમાં ખોલવામાં આવી જેની અંદર અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા જ શિક્ષણ આપવામાં આવતું. વળી સેવા અને શિક્ષણની સાથે સાથે આ મીશનરીઝનું કાર્ય ધર્મ પ્રચાર પણ હતું. આથી તે સમયનું શિક્ષણ કેવળ અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ અપાતું હતું. અને અંગ્રેજી જાણનારાઓને કંપની સરકારમાં ઝડપથી નોકરી મળી જતી હોઈ અંગ્રેજી શિક્ષણને લોકોએ પ્રાધાન્ય આપવાનું શરૂ કર્યું. આ સમયે પણ ફક્ત અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ શિક્ષણ આપવાની પ્રથા હતી. સ્થાનિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પરંપરાથી અપાતા પાઠશાળાઓના શિક્ષણ કરતાં આ શિક્ષણ ઉચ્ચ કક્ષાનું અને ત્વરિત નોકરી પ્રદાન કરતું હોવાની છાપ ઉભી કરવા કંપની સરકારે ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા છે. પરંતુ તે જ અરસમાં સ્થાનિક પ્રજાની માંગ અને કેટલાક સજ્જન અંગ્રેજ અમલદારોના પ્રયત્નથી અંગ્રેજી માધ્યમ ઉપરાંત સ્થાનિક ભાષાના માધ્યમમાં શિક્ષણ આપવાની જરૂરિયાત ઉભી થવા લાગી, ભારત ઉપર રાજ્ય કરવા માટે ભારતીય પ્રજાને તેમની સ્થાનિક ભાષામાં શિક્ષણ આપવું તે કંપની સરકાર માટે જરૂરિયાત બની. અને આ સંદર્ભમાં ભારતીય શાળા - કોલેજોમાં સ્થાનિક ભાષામાં શિક્ષણ આપવાની અપીલ તે સમયની સરકાર સામે આવી. પરંતુ લોર્ડ મેકલે અને લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીકે શાળા-કોલેજોમાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ શિક્ષણ આપવા અંગે હકાગ્રહ સેવ્યો. બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટે પણ અંગ્રેજી શિક્ષિત વ્યક્તિને સરકારી નોકરીમાં રાખવાની પ્રાથમિકતા આપવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. અને આ રીતે અંગ્રેજી શિક્ષણને વધુ પ્રાધાન્ય મળ્યું તે સંદર્ભે ભારતની પ્રજામાં અંગ્રેજ હકુમત તરફનો તિવ્ર વિરોધ શરૂ થયો. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં બ્રીટીશ સરકારે હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી માધ્યમમાં અને નબળા વિદ્યાર્થીઓને સ્થાનિક ભાષાના માધ્યમમાં ભણાવવાની યોજના વિચારી જેના સંદર્ભે ઈ.સ. 1854માં વુડનો ખરીતો અમલમાં આવ્યો. વુડના ખરીતામાં હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજી માધ્યમ અને નબળા વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્થાનિક ભાષાનું માધ્યમ રાખવાની હિમાયત કરવામાં આવી. જોકે ઈ.સ. 1857ના વિપ્લવને કારણે આ વ્યવસ્થા અમલમાં મુકી શકાઈ નહીં. અને વીસ વર્ષ સુધી તે અંગે કોઈ વિચારણા થઈ શકી નહીં.

ત્યારબાદ કંપની સરકારના હાથમાંથી સત્તાનો દોર બ્રીટીશ સરકારના હાથમાં આવ્યો. અને ભારતમાં સહુ પ્રથમ વખત બ્રીટીશ સરકાર દ્વારા એજ્યુકેશન કમીશન મુકવામાં આવ્યું. ઈ.સ. 1882માં નીમવામાં આવેલ એજ્યુકેશન કમીશન દ્વારા અનેક સુધારાઓ સુચવવામાં આવ્યા જેનો મૂળભૂત હેતુ ભારત પર સુગમતાથી શાસન કરી શકાય એ માટે એવા એક વિશેષ વર્ગનું નિર્માણ કરવાનો હતો કે જે અંગ્રેજી ભાષા, કાયદાઓ અને ભારતીય પ્રજા વચ્ચેનો સેતુ બની શકે. આથી પ્રાથમિક શાળામાં પ્રાંતીય ભાષાઓમાં શિક્ષણ આપવું અને માધ્યમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ આપવું એ પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ નક્કી થઈ. જો કે તે સમયે પ્રજા જાગૃતિની સાથે સાથે શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પ્રાંતીય ભાષાઓ પ્રસ્થાપિત થાય તેની તીવ્ર માંગ ઉભી થઈ અને એ સંદર્ભે ઈ.સ. 1917 કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમીશનની નિમણુક થઈ અને માધ્યમિક શાળામાં સ્થાનિક ભાષાઓના માધ્યમથી શિક્ષણ આપવાની માંગને સમર્થન આપવામાં આવ્યું. ઈ.સ. 1935 સુધીમાં સમગ્ર દેશના વિવિધ ભાગોમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક કક્ષાએ સ્થાનિક ભાષાઓના માધ્યમથી શિક્ષણ આપવા અંગે પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા. જો કે સરકારી નોકરીઓમાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં અભ્યાસ કરેલ હોય તેવા લોકોની જ ભરતી થતી હોઈ અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓમાં શિક્ષણનું આકર્ષણ લોકોમાં રહ્યું. બરાબર આજ સમયગાળા દરમિયાન રાષ્ટ્રીય આંદોલનો તિવ્રતાથી ચાલ્યા અને તેને પરિણામે ઈ.સ. 1942માં બ્રીટીશ સરકારે સ્થાનિક ભાષાના માધ્યમમાં શિક્ષણ આપવાની રાષ્ટ્રીય આંદોલનકારોની માગણીને સમર્થન આપ્યું. સ્થાનિક

ભાષાઓને પ્રથમ ફરજિયાત ભાષા (First Compulsory Language) અને અંગ્રેજી ભાષાને દ્વિતીય ફરજિયાત ભાષા (Secondary Compulsory Language) તરીકે શીખવવા અંગેનો નિર્ણય બ્રિટીશ સત્તાધીશો એ કર્યો. જો કે તે સમયે ઉચ્ચ શિક્ષણ તો કેવળ અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ અપાતું. આઝાદી પછી ઈ.સ. 1948માં સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ શિક્ષણ કમીશન સ્વરૂપે ડૉ. રાધાકૃષ્ણનન કમીશન નીમાયું. જેમાં ભારતીય ભાષાઓમાં એટલે કે સ્થાનિક ભાષાઓના માધ્યમમાં શિક્ષણ આપવાનો નિર્ણય લેવાયો. જો કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ આપવાના વિકલ્પને પણ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. આમ ભાષાના સંદર્ભમાં ત્રણ ભાષાઓ શીખવવાની વાત સ્પષ્ટ થઈ. હિન્દી (દેવનાગરીલીપીમાં) ભાષા, સ્થાનિક ભાષા અને અંગ્રેજી ભાષા. જેને ત્રિભાષા ફોર્મ્યુલા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉચ્ચશિક્ષણમાં માતૃભાષા (Regional language) રાષ્ટ્રભાષા (National Language) અને અંગ્રેજી એમ ત્રણ ભાષાઓની સ્વિકૃતિને ત્રિભાષા સૂત્ર તરીકે ઓળખાઈ જો કે ભારતીય રાજનીતિમાં આજ સમયગાળામાં બહુ જ ઝડપી અને તીવ્ર પરિવર્તનો આવી રહ્યા હતા. અને શિક્ષણમાં પરિવર્તનોની સાથે સાથે 1952માં ડૉ. લક્ષ્મણસ્વામી મુદ્દાલિયારની અધ્યક્ષતા નીચે ‘માધ્યમિક શિક્ષણ આયોગની’ રચના થઈ જેને મુદ્દાલિયર કમીશન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભાષાના સંદર્ભમાં આ કમીશનમાં દ્વિભાષા સૂત્ર અમલમાં મુકાયું. શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા અથવા પ્રાંતિય ભાષામાં રાખવાની હિમાયત થઈ. અને અન્ય ભાષા તરીકે જે પ્રાંતોની ભાષા હિન્દી નથી તેમને માટે હિન્દીના વિકલ્પે અંગ્રેજી અને ઉચ્ચ શાસ્ત્રીય ભાષા શીખવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું. આમ, હિન્દી ભાષા બોલતા પ્રાંતો માટે હિન્દી ઉપરાંત અંગ્રેજી અથવા સંસ્કૃતનો વિકલ્પ રહ્યો. જ્યારે અહિન્દી ભાષી પ્રાંતો માટે પ્રાંતિય ભાષામાં શિક્ષણ અને બીજી ભાષા તરીકે અંગ્રેજી, હિન્દી અને સંસ્કૃતનો વિકલ્પ રહ્યો. આ સંદર્ભે હિન્દી ભાષાનું શિક્ષણ બીજા સ્થાન પર રહેવાને સ્થાને અંગ્રેજીના વિકલ્પમાં ગયું અને રાષ્ટ્ર-ભાષા સ્વરૂપે શીખવાનો આગ્રહ અનેક હિન્દી ભાષા ન બોલતા હોય તેવા રાજ્યોએ છોડી દીધો. પરિણામે અનેક રાજ્યોમાં હિન્દી શીખવવું જરૂરી ન બન્યું. આ ઉપરાંત રાજકીય પક્ષોએ રાષ્ટ્ર ભાષા તરીકે હિન્દી ભાષાને સ્થાપવા ઉપર રાજનીતિ કરી. ભાષાના નામે અનેક સ્થાનો પર તોફાનો થયા. 1964-66માં કોઠારી કમીશન નીમવામાં આવ્યું. તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા માટે રાષ્ટ્રભાષા શીખવવા ઉપર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની હિમાયત કરી પરંતુ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો તેમજ પ્રાદેશિક ભાષાઓ ને જ પ્રસાશનિક ભાષા બનાવવાની હિમાયત કરી. આમ, ભાષાના સંદર્ભમાં પ્રાદેશિક ભાષાનું સ્થાન, રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિન્દી અને તે ઉપરાંત ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સ્નાતક ઉપરાંતના અધ્યયન માટે અખીલ ભારતીય સંસ્થાઓમાં અંગ્રેજી માધ્યમને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું. આમ પુનઃ ત્રિભાષા સૂત્ર અમલમાં આવ્યું. તે ઉપરાંત શાસ્ત્રીય ભાષાને વૈકલ્પિક વિષય તરીકે શીખવવાની હિમાયત કરવામાં આવી આ રીતે સંસ્કૃત એક વૈકલ્પિક વિષય સ્વરૂપે સ્વિકૃતિ પામ્યું. અને આ સૂત્ર અનુસાર પ્રાદેશિક ભાષાઓનું તેમજ અન્ય ભાષાઓનું સ્થાન નિશ્ચિત થયું છે. તે પછીના સમયમાં નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશન રિસર્ચ (NCERT) દ્વારા સતત ચાર વખત 1975, 1988, 2000 અને 2005 માં નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમની રચના કરી જેમાં અત્રિભાષા સૂત્રને જ અનુસરવામાં આવ્યું. શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્થાનિક - પ્રાદેશિક ભાષાઓ રાખવી એ વધુ સલાહ ભર્યું અને વિદ્યાર્થીઓ માટે મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે પણ યોગ્ય હતું. તેમ છતાં અંગ્રેજીમાં જ્ઞાન સ્ત્રોતોની સરળતાથી ઉપલબ્ધિ, જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ, સ્થાનિક જ્ઞાનોત્પત્તિની ક્ષમતાનો અભાવ, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને ટેકનિકલ શિક્ષણમાં અંગ્રેજીની અનિવાર્યતા તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારોની સુગમતા અર્થે અંગ્રેજીનું મહત્વ વિશેષ રહ્યું તેમ છતાં અંગ્રેજી વિષય શિક્ષણ અને અંગ્રેજી માધ્યમમાં શિક્ષણ બન્ને વચ્ચેનો તફાવત સમાજ જીવનમાં સ્પષ્ટ ન થતા હજી અંગ્રેજી માધ્યમમાં બાળકોને શીખવવાનો દુરાગ્રહ મહદ અંશે વિદ્યાર્થીઓની ક્ષમતાઓ ઉપર બોજ રૂપ બની રહ્યો છે. અને આ સમસ્યાને સરળતાથી ઉકેલવા સ્થાનિક બુદ્ધિજીવીઓએ પોતાની ભાષામાં આધુનિક ટેકનોલોજીના જ્ઞાનને સરળતાથી લાવી શકાય તે માટેના ઉત્તમ સ્ત્રોતોનું નિર્માણ કરવું અત્યંત જરૂરી બન્યું છે.

જો કે સમગ્ર વિશ્વમાં શિક્ષણના સંદર્ભમાં ભાષાઓ મહત્વનો ભાગ ભજવી રહી છે. જર્મનીમાં શિક્ષણનું માધ્યમ જર્મન ભાષા હોવા ઉપરાંત દશ વર્ષથી મોટા બાળકો માટે ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજી અને રશિયન ભાષાઓ શીખવવી જરૂરી બની છે. રશિયન ક્રાંતિ પછી રશિયામાં સો કરતાં વધુ બોલીઓમાં શીખવવાની ચર્ચા ચાલી કારણ કે સોળ રાજ્યો છૂટા પડ્યા આથી રશિયામાં પણ સ્થાનિક ભાષા રશિયન ભાષા અને એક આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા અથવા વિદેશી ભાષા શીખવવાની શરૂ થઈ છે.

ફાન્સમાં શિક્ષણની ભાષા ફ્રેન્ચ છે. પરંતુ તે ઉપરાંત તેઓ જર્મન અને અંગ્રેજી ફરજિયાત શીખવી રહ્યા છે. સ્વિત્ઝર્લેન્ડમાં જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઈટાલીયન અને રોમન શીખવવામાં આવી રહી છે. અને રાષ્ટ્રભાષા માટે કોઈ ફરજિયાત નિયમ નથી. જાપાનમાં જાપાનીઝ ભાષાના માધ્યમથી શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. તેમ છતાં અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષા પણ શીખવવામાં આવી રહી છે. આમ સમગ્ર વિશ્વ હવે નજીક આવી રહ્યું છે. એકબીજાની ભાષા, સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનની આપ-લે થઈ રહી છે. બધા જ દેશોએ વૈશ્વિકરણની નીતિ શાથે કદમ મીલાવીને ભાષા, સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનની આપ-લે થઈ રહી છે. બધા જ દેશોએ વૈશ્વિકરણની નીતિ સાથે કદમ મીલાવીને ભાષાની દ્રષ્ટિએ મુક્ત બનવાનું શરૂ કર્યું છે. તેવા સમયે ભારતમાં પણ ભાષા સંદર્ભે નવા દ્રષ્ટિકોણની આવશ્યકતા ઉભી થઈ છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે પોતાની ભાષા નામશેષ ન થઈ જાય તેનું પણ ધ્યાન રાખવું પડે તેવી પરિસ્થિતિ છે વિશ્વની અનેક બોલીઓ જે રીતે નામ શેષ થઈ ગઈ એ રીતે આપણી અનેક માતૃભાષાઓ અને બોલીઓ નામશેષ ન થાય, તેમજ વર્ષોના અનુભવો અને જ્ઞાનનો સંગ્રહિત ખજાનો જે ભાષાઓમાં છે તેવી સાંસ્કૃતિક ધરોહર રાખી કલાસીકલ લેગ્વેજ (સંસ્કૃત) નષ્ટ ન થાય તે આપણા જ હિતમાં છે.

5.5 સમાજ આધારિત શિક્ષણ અને સમાજની સહભાગીતા (Community Participation and Community based Education)

શિક્ષણ અને સમાજ વચ્ચે અભિન્ન સંબંધ છે. શિક્ષણ સમાજના ઉર્ધ્વાકરણ, વિકાસ, સમાર્જન અને વ્યવસ્થાપનમાં ઉપયોગી બને છે અને સમાજ શિક્ષણને સુદૃઢ બનાવવામાં વિશેષ સહકાર આપે છે. આથી શિક્ષણમાં સમાજની સહભાગીતા સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ જેમ જેમ સામાજિક સ્થિતિમાં બદલાવ આવે છે તેમ તેમ સમાજની સહભાગીતાનું પ્રમાણ અને પ્રકાર બદલાતાં જાય છે. જેમ કે સ્વતંત્રતા પૂર્વે શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં રાજકીય પરિબલો કરતા ધાર્મિક પરિબલો વધુ અસર કરતા હતા. એટલે તે સમયના શિક્ષણમાં સમાજ ધાર્મિક અને સામાજિક સંદર્ભોમાં સહભાગી થતો હતો. તે પૂર્વેના સમયગાળામાં શિક્ષણ રાજ્યાશ્રિત હતું અને વિવિધ રાજાઓ દ્વારા શિક્ષણને સહાય આપવામાં આવતી આથી શિક્ષણમાં તે સમયની પરિસ્થિતિ અનુસાર સામાજિક સહભાગીતા પ્રાપ્ત થતી આથી સમાજની સહભાગીતાનું પ્રમાણ અને પ્રકાર તે સમયે જુદા હતા. સાંપ્રત સમયમાં સરકારી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને બિનસરકારી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સમાજની સહભાગીતા બદલાઈ રહે છે. પરંતુ સામાજિક સહભાગીતા સીવાયનું શિક્ષણ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે નહીં.

સમાજની સહભાગીતાનો અર્થ :

શિક્ષણમાં સમાજની સહભાગીતા એટલે “શિક્ષણ માટે જરૂરી ભૌતિક સગવડો, આર્થિક બાબતો, શિક્ષકના દરજ્જા જેવી ભાવાનાત્મક જરૂરિયાતો અને શિક્ષણમાં આવશ્યક પરિવર્તન જેવી માર્ગદર્શક બાબતોમાં સમાજ દ્વારા અથવા સમાજના ઘટકો દ્વારા પ્રાપ્ત થતી મદદ.”

શિક્ષણમાં સમાજની સહભાગીતાની ઉપરોક્ત સંકલ્પના અનુસાર શિક્ષણની અંદર સમાજની સહભાગીતા નીચેના સંદર્ભોમાં પ્રાપ્ત થતી રહે છે.

1. આર્થિક સહયોગ
2. ભૌતિક સાધન-સામગ્રીનો સહયોગ
3. સેવા કાર્ય અને માનવ સ્ત્રોતનો સહયોગ
4. માર્ગદર્શક બાબતોનો સહયોગ
5. મૂલ્યાંકનમાં સહયોગ

1. આર્થિક સહયોગ :

શાળા-મહાશાળાઓને સેવાક્ષેત્રમાં ગણવામાં આવતી હતી. ત્યાં સુધી ગ્રામ્ય તેમજ શહેરી ક્ષેત્રોમાં અનેક સ્થળોએ શ્રેણીઓ અને મહાજનવ્યવસ્થાઓએ આર્થિક સહયોગ કરીને શાળા અને મહાશાળાના જમીન સંપાદન, મકાન અને ફર્નિચર માટે બહુ મોટું આર્થિક યોગદાન આપ્યું છે. કોઈ વિશેષ પ્રસંગોએ કાર્યક્રમો દ્વારા સામાજિક સહયોગ મેળવવાના હેતુથી ટહેલ નાખવામાં આવે છે. આર્થિક સહયોગ માટે મુખ્ય ત્રણ સ્ત્રોતો છે. (1) નગર અથવા ગ્રામ્ય સ્તરે શ્રેણીઓ દ્વારા અથવા સંપન્ન વ્યક્તિઓ દ્વારા યોગદાન, (2) શાળાના સાંપ્રત અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ

અને વાલીઓનું યોગદાન અને (3) શાળામાં પૂર્વે ભણી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓનું યોગદાન. આ ત્રણેય સ્ત્રોતો દ્વારા શાળા-મહાશાળાઓમાં આર્થિક સહયોગની સંભાવના રહેલી છે. આ સહયોગનો યોગ્ય વહીવટ થાય અને શિક્ષણના વિકાસમાં, સુવિધાઓ માટે તેમજ ગુણવત્તા સુધારવા માટે ઉપયોગ થાય તે ઈચ્છનીય છે.

2. ભૌતિક સાધન-સામગ્રીનો સહયોગ :

સામાજિક ક્ષેત્રોમાં કેટલીક વખત આર્થિક સહયોગને સ્થાને લોકો ભૌતિક સાધનસામગ્રી આપવાનો આગ્રહ રાખતા હોય છે. જેમાં પુસ્તકો, આધુનિક ઉપકરણો, વિશેષ સાધનો અને બાળકોને સીધા ઈનામ આપવા જેવો સહયોગ કરવામાં આવે છે. જેનો ખાસ લાભ એ થાય છે કે તે માટેના હીસાબો અને તેના ખર્ચ વગેરેના વહીવટની આંટીઘૂંટીઓમાં પડવું પડતું નથી. આથી ઘણી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સીધા જ ભૌતિક સાધનોની ટહેલ નાખતી હોય છે. બાળકોને ઈનામ આપવાનો આગ્રહ સમાજની ઘણી સંસ્થાઓ રાખતી હોય છે. કેટલીક NGO દ્વારા પણ આવા પ્રકલ્પ યોજાતા હોય છે આ રીતે ભૌતિક સાધન સામગ્રીઓ, પુસ્તકો અને વિશેષ સાધનોનું વિતરણ કરવામાં આવતું હોય છે જેમ કે શ્રવણમંદ બાળકો માટે હિયરીંગ એઈડ્સ, અપંગ બાળકો માટે વિશેષ સાધનો-ટ્રાઈસીકલ્સ, અંધ બાળકો માટે સ્ટીક, બ્રેઈલ પુસ્તકો ટેપરેકોર્ડર વિગેરે અનેક પ્રકારની સાધનસામગ્રી માટે સમાજના સજજનો, કેટલીક નોન ગવર્નમેન્ટ સંસ્થાઓ આગળ આવે છે. બાળકોને પુસ્તક, દફતર, કંપાસ અને સ્કૂલ યુનિફોર્મ માટે પણ ઉદાર હાથે ફાળો આપવામાં આવે છે. કેટલીક વખત કેટલાક સજજનો હોશિયાર કે ગરીબ બાળકોની ફી આપવાનું કાર્ય ગુપ્ત રીતે પણ કરતાં હોય છે. આ રીતે શાળાના ભૌતિક સાધનોના નિર્માણમાં પૂરક બની શકાય એ માટે પણ કેટલાક લોકો મદદરૂપ બનતા હોય છે. શાળાનું રંગરોગાન, ફર્નિચરનું સમારકામ અને રીનોવેશનમાં પણ શ્રેષ્ઠીઓ, સજજનો, NRI વિગેરે ઉપયોગી બનતા હોય છે. અનેક ગામડાઓમાં વિદેશ ગયેલા સજજનો ખૂબ મોટી જમીનો, પોતાના મકાન અને અન્ય સાધન-સામગ્રી શૈક્ષણિક સંસ્થામાં દાન આપે છે.

આ પ્રકારના સામાજિક સહયોગને પરિણામે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને બહુ મોટી રાહત રહેતી હોય છે. ભૌતિક સુવિધાઓ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. પરંતુ તેની સામે તે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું સામાજિક દાયિત્વ પણ વધી જતું હોય છે. શાળા-મહાશાળાઓનો કર્મચારી વર્ગ બદલાતો જાય ત્યારે દાનવિશેની કૃતજ્ઞતા, તેમનો દાન પાછળનો હેતુ અને શિક્ષણની ગુણવત્તા વધુ સારી રીતે સિદ્ધ થાય તે જોવાની જવાબદારી સમગ્ર શિક્ષણ જગતની બની રહે છે.

3. સેવાકાર્ય અને માનવ સ્ત્રોતોનો સહયોગ :

સામાજિક રીતે કેવળ આર્થિક કે ભૌતિક બાબતોનો સહયોગ જ મળે એવું નથી. અનેક કિસ્સાઓમાં શાળામાં સમાજના લોકો સેવા આપવા તત્પર હોય છે. શાળાના રીટાયર્ડ શિક્ષકો પોતાની શાળાના શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધરે એ માટે પ્રયત્નશીલ રહેતા હોય છે. એ ઉપરાંત અન્ય સેવાભાવી લોકો શાળાના પ્રાંગણની સ્વચ્છતા, રીનોવેશનની દેખરેખ, કાર્યક્રમોમાં સહભાગિતા અને કેટલીક વખત પ્રત્યક્ષ શિક્ષણકાર્યની સેવા બજાવતા હોય છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારના ડોક્ટર શાળાના વિદ્યાર્થીઓની તબીબી ચકાસણી માટે કોઈ ફી લેતા હોતા નથી. આમ, શાળાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગ થઈ શકાય એવી અનેક સેવાઓમાં આ પ્રકારના માનવ સ્ત્રોત મળી રહેતા હોય છે. વિદેશથી આવેલા નાગરિકો પોતાનો અનુભવ અને વિશ્વની સ્થિતિ અંગેની જાણ શાળામાં કરતા હોય છે. વિવિધ વ્યવસાય કરતા લોકો પોતાના વ્યવસાયમાં કેવી રીતે આવી શકાય તે સમજાવવા આવતા હોય છે. એજ રીતે ઉચ્ચ સરકારી અધિકારીઓ, ઓફીસર્સ અને વિશેષ સરકારી-બિનસરકારી કર્મચારીઓ બાળકોને પોતાના વ્યવસાય અંગેની ઉડાણ પૂર્વકની માહિતી બાળકોને આપવા માટે ખાસ પ્રયત્નશીલ હોય છે. પોતાની શાળાના પૂર્વે ભણી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ પણ અનેક પ્રકારની સેવાઓ આપવા તત્પર હોય છે. શાળાના મુખપત્રક માટે સેવા આપવી, વિદ્યાર્થીઓને રમતગમત જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં મદદરૂપ થવું, અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે વાચન કરવું અને અન્ય સક્ષમ વિદ્યાર્થીઓના આવાગમનની વ્યવસ્થા માટે પણ કેટલાક સામાજિક ઘટકો કાર્યરત હોય છે. અનેક NGO આ માટે શાળા-મહાશાળાઓને ઉપયોગી બનવા તત્પર હોય છે. વિજ્ઞાનના પ્રયોગો કરી બતાવવા, વાચન શિબિર, વ્યક્તિત્વ

વિકાસ શિબિર અને સરકારી નોકરીઓ માટેની પરીક્ષાઓમાં માર્ગદર્શક તરીકે અનેક નિવૃત્ત તેમજ નિવૃત્ત ન થયા હોય તેવા સજ્જનો ઉપયોગી સેવાઓ આપતા હોય છે.

શાળા-મહાશાળાઓ આવા સેવા આપી શકે તેવા સજ્જનોની ખોજ કરે, આવા સજ્જનોને પોતાની શક્તિઓનો લાભ આપવા પ્રેરે, તેમનું સન્માન જળવાય અને તેઓ પોતાની સેવાઓનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે તેવા પ્રયત્નો કરવા આવશ્યક છે.

4. માર્ગદર્શક બાબતોનો સહયોગ :

શાળાના વહીવટમાં અનેક વહીવટી આંટીઘૂંટીઓ હોય છે. આવી વહીવટી આંટીઘૂંટી ઉકેલવા માટે કોઠા સુઝવાળા તજજ્ઞોની ખૂબ મોટી જરૂરિયાત હોય છે. આવા માર્ગદર્શકો અનેક શાળાઓમાં પોતાનું અમૂલ્ય માર્ગદર્શન આપતા હોય છે. શાળામાં શિક્ષકોના આંતરસંબંધો, વાલી-શિક્ષકો અને શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચેના સંબંધો તંદુરસ્ત રહે તે માટે પણ ઠરેલ લોકોના માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત રહે છે. આ ઉપરાંત શાળા-મહાશાળાઓમાં કેટલાક પ્રસંગોએ સમસ્યાઓનું નિર્માણ થતું હોય છે. આવી અનેક પ્રાસંગિક સમસ્યાઓ પણ માર્ગદર્શનની કોઠા સૂઝ ધરાવતા હોય છે. આવા સજ્જનોને શાળા-મહાશાળાઓ સાથે ભાવનાત્મક રીતે જોડેલા રાખવા એ ખૂબ જ ઉત્તમ બાબત છે. તેને કારણે શાળાનું ભાવાવરણ સુધરે છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાનું ગૌરવ વધે છે અને શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધરે છે. શહેરો અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સજ્જનો જલદી સક્રીય થતા હોતા નથી. પરંતુ કુશળ શિક્ષકો અને કાર્યક્ષમ પ્રિન્સીપાલ આવા તજજ્ઞો, વડીલો, ક્ષમતાયુક્ત લોકોની ખોજ કરે છે. તેમની ગરીબા જળવાય એ રીતે તેમના માર્ગદર્શનો ઉપયોગ કરે છે અને પોતાની શાળા - મહાશાળા તેમજ સમગ્ર શૈક્ષણિક સંસ્થાનું ધોરણ ઊંચું લાવી શકે છે.

દરેક શાળા-મહાશાળાએ આ પ્રકારના માર્ગદર્શકનો કેવી રીતે સહકાર મેળવી શકાય તે માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

5. મૂલ્યાંકન સહયોગ :

કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થાનું મૂલ્યાંકન ફક્ત તે સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓના પરિણામ ઉપરની નક્કી કરી શકાતું નથી. પરંતુ તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની અન્ય શક્તિઓ, શિક્ષકોના સામાજિક યોગદાન, શાળાનો સમાજ સુધારણામાં ફાળો અને વ્યક્તિગત પ્રગતિના વિશાળ ફલક પર મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. આનું મૂલ્યાંકન એ સમાજના સહકારપૂર્ણ સતત મૂલ્યાંકનથી થતું હોય છે. નવી મૂલ્યાંકનની સંકલ્પના અનુસાર સમાજના પ્રત્યેક વ્યક્તિને શૈક્ષણિક સંસ્થાનું મૂલ્યાંકન કરવાની તક સાંપડે તો મૂલ્યાંકન અત્યંત અસરકારક બની રહે. આથી સમાજના ઘટકોનો મૂલ્યાંકનમાં કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈશે. શાળા-મહાશાળાના પ્રાચાર્ય પોતાની શાળાના મૂલ્યાંકન માટે સમાજના વિવિધ વર્ગના લોકોનું જૂથ બનાવે, તેમને મૂલ્યાંકનના પાસાઓનું જ્ઞાન આપે અને પોતાનું મૂલ્યાંકન કરવા પ્રેરે તે જરૂરી છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાનું તટસ્થ, સર્વાંગીણ અને સતત મૂલ્યાંકન થાય તે હેતુથી શાળા સાથે સંકળાયેલા તેમજ શાળાની શૈક્ષણિક પ્રગતિમાં રસ ધરાવતા તટસ્થ લોકોનું જૂથ બનાવી તેમને પોતાની શૈક્ષણિક સંસ્થાનું તટસ્થ ભાવે મૂલ્યાંકન કરે તે શૈક્ષણિક ગુણવત્તાના હિતમાં છે. આ માટે શાળા-મહાશાળાઓએ સ્વસ્થ વાતાવરણ સર્જવું જરૂરી છે.

સાંપ્રત સમયમાં શિક્ષણનું વ્યાવસાયિકરણ થતું હોવાને પરિણામે સમાજની સહકારીતાની સંભાવના ઓછી થતી જાય છે. શિક્ષકોની ગરિમા ધરતી જાય છે. અને શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં વહેપારીઓનું આગમન શિક્ષણ તરફના સજ્જનોના દ્રષ્ટિકોણને બદલી રહ્યું છે. તેવા સમયે શિક્ષણમાં સમાજની સહભાગીતા ઉપર બહુ મોટા પ્રશ્નો ઉભા થઈ રહ્યા છે. શિક્ષણમાં વ્યાવસાયીકરણની નકારાત્મક અસરો ઓછી થાય તે કારણોસર પણ સમાજ આધારિત શિક્ષણની જરૂરિયાત એટલી જ પ્રસ્તુત અને વધારે જરૂરી બની ગઈ છે. શાળા-મહાશાળાના શિક્ષકો અને શૈક્ષણિક પ્રયાસ આદરવો અનિવાર્ય છે.